

LES ÉTUDES D'HISTOIRE D'UKRAINE
PUBLIÉS PAR LA CHAIRE DES ÉTUDES HISTORIQUES à KIEV
sous la rédaction de M. HRUSHEVSKY, vol. I.

Sommaire voir p. 176.

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ,

ТОМ ПЕРШИЙ,

за головною редакцією акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО,
при ближчій участі О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевського і П. В. Клімента

1926

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

КОШТОМ УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ

LES ÉTUDES D'HISTOIRE D'UKRAINE
PUBLIÉS PAR LA CHAIRE DES ÉTUDES HISTORIQUES à KIEV
sous la rédaction de M. HRUSHEVSKY, vol. I.

Sommaire voir p. 177.

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ.

ТОМ ПЕРШИЙ,

за головною редакцією акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО,
при ближчій участі О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевського і П. В. Кленка

1926.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук

КОШТОМ УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Ан. Кримський*.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Київський Окрліт, № 232. 1926.
Зам. № 462—1200. Друк. 1200 прим.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ.

„Науково-дослідчу Катедру історії України в Києві“ засновано на пропозицію акад. Михайла Грушевського постановою президії Відділу Професійної Освіти Народного Комісаріату Освіти 31 березня 1924 р. При тім того-ж акад. М. Грушевського призначено керівничим Катедри і доручено йому подати ближчий план і склад Катедри на затвердження.

Ся організація Катедри була ним розроблена протягом квітня і травня 1924 р. Від 1 червня Катедра фактично розпочала зайняття відповідно до сього плану; першим організаційним ділом її було вироблення для аспірантів і кандидатів списку загальної наукової літератури, обов'язкової і рекомендованої (в частині обов'язкової марксистської літератури доповненого потім згідно з директивами УкрНауки).

Постановою 15 жовтня 1924 р. президія відділу ПрофОсвіти затвердила організацію Катедри і склад її, та звязала її організаційно не з котрою небудь вищою школою, а з Українською Академією Наук з огляду що катедра добирає аспірантів з різних вищих шкіл і різні вищі школи має обслуговувати.

З того часу „Науково-дослідча Катедра Історії України при УАН“ працює згідно з загальним положенням про Науково-дослідчі Катедри (затвердженням Нар. Ком. Ос. 9. II. 1925), у внутрішнім розпорядку Катедри доповненим інструкцією виробленою Катедрою в р. 1926. План занять Катедри вироблений нею в червні 1925 р. був ухвалений 13. VII. 1925 Президією Укр. Науки (скорочена назва Управління Науковими Установами України — новозформованого органа, що перейняв від Відділу Проф. Освіти завідування вищими науковими установами). Потім до нього прилучилась іще додаткова ухвала тої-ж Президії 3. X. 1925 про заснування при Катедрі Кабінету Примітивної Культури (про се нижче).

Своїм найближчим організаційним завданням Катедра ставить своє перетворення в Історичний Інститут, а Кабінета Примітивної Культури теж в відповідний Науковий Інститут — що принципіально і внесено в п'ятилітній план Укр. Науки, вироблений і ухвалений в червні 1926 р. Тимчасова організація їх орієнтується на сю ціль.

Тимчасом згідно з названим положенням, постановами та інструкціями Катедра працює як науково-дослідча і науково-виховуюча установа, що має на меті: а) вести науково-дослідчу працю над історією України в звязку з загальною історією культури і соціального розвитку, б) підготовувати на-

укових дослідників в сій спеціальності, в) готовити викладачів для вищих наукових установ в тій-же спеціальності.

Катедра поділяється тепер на 3 секції: а) методології й соціологічного обґрунтування історії, б) історії економічної, соціальної й політичної, в) історії культури. При першій секції організується тепер підсекція джерелознавства та помічних історичних наук. При третій секції, що поділяється на підсекції історії матеріальної культури й історії інтелектуальної культури, при сій підсекції інтел. культури існує тепер „Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України“. З моментом його перетворення в інститут на місце секції історії культури має розгорнутися в самостійну (третю) секцію згадана підсекція джерелознавства й політичних наук.

Секції Катедри означають собою головні угруповання дисциплін. Аспірант не зв'язаний виключно з котрою небудь секцією, може працювати в двох секціях одночасно, може віддаватись під керівництво кого-небудь з керівників або дійсних членів Катедри, маючи на увазі спільність своєї теми з сферою його персональних наукових інтересів. Але в кожній секції, себ-то групі дисциплін, аспірант повинен виявити своє обзнайомлення, чи то головною, чи побічною (учбовою) працею — як пояснено нижче.

Катедра складається з голови Катедри, з керівників секцій, з дійсних членів Катедри, з наукових співробітників, з аспірантів Катедри, з кандидатів на аспірантів і з осіб допущених до занять в Катедрі. Голова Катедри разом з керівниками секцій і дійсними членами становлять Бюро, або „керуючий осередок Катедри“; в засіданнях його бере участь також секретар вибраний Пленумом Катедри.

В засіданнях бюро, присвячених науково-дослідним справам беруть участь наукові співробітники, а також в міру потреби й старші аспіранти (третього року). В сім розширенім вигляді бюро становить „Наукову Колегію Катедри“.

В пленарних засіданнях Катедри беруть участь також її аспіранти.

Своїм ближчим дослідним завданням в біжучих роках Катедра ставить: дослідження соціально-економічних і зв'язаних з ними культурних і політичних процесів на Україні на протязі останніх трьох століть (1625—1925). Колективна дослідницька робота ведеться над такими проблемами:

Соціально-економічні й політичні відносини першого століття після сполучення України з Московською державою.

Соціально-економічні відносини Лівобережжя в другій пол. XVIII в. (в основу кладеться Рум'янцівський опис Гетьманщини).

Економіка Правобережжя в 2-ій пол. XVIII і першій пол. XIX в.

Аграрні відносини на Україні і селянський економічний побут перед реформою 1861 р. і після неї.

Згідно з директивою даною Катедрі при її організації УкрНаукою (з дня 14. II. 925) головна увага в заняттях Катедри звертається на історію останніх століть („епоху капіталізму і імперіялізму“). Визначні колективні праці переведено: 1) в вибірці архівного матеріалу для історії економічних, соціальних і політичних відносин другої пол. XVII віку, 2) в обслідуванні статистики й економіки Лівобережжя в середині і другій половині

XVIII в. (в зв'язку з Рум'янцівським описом), 3) в дослідженню української історіографії XIX в.

Важно зазначити, що праці Катедри над історією аграрних відносин на Україні звернули на себе увагу Міжнародного Аграрного Інституту при Селянському Інтернаціоналі: ознайомившись з працями Істор. Секції Академії в сій сфері він звернувся до неї з проханням вислати в міру виходу праці аспірантів Катедри, присвячені аграрним відносинам XVIII—XIX віку.

(Про обслідування соціяльних та культурних пережитків мова далі при Кабінеті Примітивної Культури).

Періодично дослідчий план переглядається Науковою Колегією Катедри, такий перегляд відбувається саме тепер, в березні 1927 року.

Індивідуальні заняття членів Катедри в вище вказаній сфері були такі:

Акад. М. С. Грушевського: Політичні й культурні течії XVII в. і українська література того-ж часу. Громадські течії й українська історіографія другої половини XIX в.

Проф. О. С. Грушевського: Старшинське господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст.

Проф. О. Ю. Гермайзе: Соціально-економічні відносини Наддніпрянщини XVIII в. Гайдамаччина. Револуційний рух XIX—XX вв.

Чл.-коресп. Акад. Н. В. І Щербини: Історія Києва в XVII—XIX.

Проф. В. Є. Данилевича: Рання металічна техніка на Україні. Організація Слобідської України в XVII—XVIII в.

Проф. П. В. Клименка: Статистичний метод в історіографії. Міста і цехи на Україні в XVI—XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні.

Співр. О. І. Барановича: Магнатське господарство на Волині XVII—XVIII.

Співр. ¹⁾ М. М. Ткаченка: Процес утворення кріпацтва на Лівобережжі в XVII—XVIII ст.

Старш. аспіранта С. В. Глушка: Селянські рухи на Чернігівщині на поч. XX ст.

Старш. аспір. В. А. Ігнатієнка: Українська преса 1812—1914.

Стар. аспір. С. В. Шамрая: Лівобічні міста за Рум'янцівським описом. Київська козаччина 1855 р.

В своїй науково-педагогічній діяльності Катедра перевела в 1925—1926 р. визначну організаційну роботу, яка забрала дуже багато часу у її колективу, за те дала в результаті детальну інструкцію її роботи (що має послужити підставою для будучого статуту, коли прийде час перетворюватися в Науковий Інститут), і в зв'язку з тим, паралельно з дискусією над сею інструкцією, переведено значно читкішу ніж доти організацію й ув'язку науково-педагогічної праці, зокрема—зв'язку аспірантів з своїми керівниками, контролю керуючого осередку над заняттями аспірантів і участи цілого колективу в роботі своїх членів. Заразом вияснялося, чого в сім напрямі належить доходити в будучині, щоб аспірант на протязі своєї аспірантури взяв як-найбільше від своїх керівників і цілого колективу Катедри.

¹⁾ В стадії промоції, як нижче.

Згідно з сею інструкцією Катедра добирає аспірантів з вихованців „семинарів підвищеного типу“ вищих шкіл, а також з людей які заявили свою здібність в науковій роботі. Перед тим ніж прийняти такого кандидата в аспіранти, Катедра мусить певно переконатися, що він може бути придатний для одного з двох завдань: або як учений-дослідник або як викладач вищої школи. Тому перед прийняттям такий кандидат звичайно бере рік або й більше участь у заняттях катедри як кандидат або допущений до занять катедри сторонній слухач, під керівництвом одного з керівників секцій, дійсних членів, або співробітників катедри; йому дається кандидатська тема праці—коли з дотеперішніх праць його ні одна не вдовольє керуючий осередок катедри; робиться перевірка з його читання в літературі і здібности до наукового мислення. Коли по сім керуючий осередок катедри признає кандидата надійним для одного з двох вищезазначених завдань катедри, подає його на затвердження Укр. Науки.

Нормальний аспірантський стаж трьохрічний. На перших двох роках аспірант має головно засвоїти собі потрібну літературу, і здобути загальну наукову підготовку. Спис обов'язкової й рекомендованої літератури, яку аспірант має опанувати протягом аспірантського курсу, був вироблений керуючим осередком Катедри в самих початках організації і потім доповнявся відповідно вказівкам Укрнауки. Крім того аспірант має виказатися знанням двох світових мов (німецької, французької або англійської), принаймні настільки, щоб свobodно читати і докладно розуміти наукову книгу, та засвоїти собі знання латини і польської мови настільки, наскільки се потрібно для користання з актового матеріялу; з сих мотивів рекомендується (необов'язково) знання також таких мов як грецька, єврейська, турецька, румунська й угорська.

Загальна наукова підготовка дається аспірантові керівництвом наукового керівника, котрого собі аспірант вибирає з-поміж керівників секцій або дійсних членів Катедри, та участю аспіранта в колективній роботі Катедри. Ся робота Катедри виявляється в курсах, що читаються керівниками і дійсними членами Катедри; в семінарах для аспірантів, що провадяться ними-ж; в колективних обговореннях і оцінках наукових доповідей аспірантів і членів Катедри; в колективній проверці засвоєння аспірантами літератури.

Так протягом цих років в катедрі читались курси: з сучасної соціології, спеціально—дослідження примітивного мишлення та його еволюції (М. Грушевський); соціологічного обґрунтування історії (О. Гермайзе), методології історії (П. Клименко); джерелознавство (О. Грушевський); геологічний вступ до археології України (ак. П. Тутковський); археологія України (В. Данилевич); соціальні й культурні течії на Україні (М. Грушевський).

Семинарні заняття велись такі: марксизм і ленінізм (О. Гермайзе); архівознавство (П. Клименко); матеріяльна культура і техніка передісторичної й історичної доби (В. Данилевич); історія Київa (В. Щербина).

Колективні перевірки, в порядку дискусійнім, були переведені: в квітні 1926 р. для аспірантів 1924 р. з цілої програми лектури. В грудні 1926 р. з методології історії для аспірантів 1924 і 1925 р.р. На квітень 1927 р. призначено перевірку з старої й середньої історії України та історії XVII і XVIII в.

На літо і осінь — перевірку з історії XIX і поч. XX в. та з марксо-ленінської літератури.

Для обговорювання наукових праць аспірантів і кандидатів кафедра регулярно що два тижні в певний означений день збирається в повнім складі, в присутності кандидатів і допущених до занять осіб. Поставлена на порядок дня праця наперед розглядається керівником аспіранта чи кандидата, і потім ставиться на обговорення; короткі тези автора виставляються наперед. По зачитанню праці, що має тривати не довше півтори години, дає її оцінку керівник, а потім забирають голос обов'язково всі члени кафедри і аспіранти; доповідач має останнє слово, потім голова кафедри робить підсумок. За правило вважається, що аспірант підчас свого перебування в Катедрі повинен не менше як два рази виступити з доповіддю в пленумі, і друга з них рішає про закінчення його аспірантської праці.

В середині або під кінець свого другого аспірантського року аспірант в порозумінню з своїм керівничим вибирає тему своєї аспірантської праці, котрій віддає третій рік свого аспірантського стажу. Крім того з двох інших груп дисциплін, представлених секціями кафедри, він повинен зробити учбові роботи: коли головну (промоційну) свою працю він узяв, скажім, з круга економічної, соціальної і політичної історії, то повинен зробити менші „учбові“ праці — одну з сфери методології або соціології, другу — з сфери історії культури. Для зрівноваження надмірно узької спеціалізації, що часом виявляють аспіранти, кладучи в основу праці який-небудь невеличкий невиданий матеріал і студіюючи тільки ближче з ним звязані спеціальні питання аспірантам рекомендується оброблення, в формі популярної доповіді, якого-небудь питання ширшого громадського інтересу з історії останнього століття.

Крім сього вимагається для закінчення аспірантури відбуття певної педагогічної і громадської роботи.

Аспіранти, які відповідно опанували літературу і мови, зробили відповідні праці, виказалися достатною педагогічною і громадською роботою, дістають по скінченню аспірантського стажу довідку про відповідне підготовлення для навчання в вищих наукових установах. Ті-ж які своєю працею і участю в дискусіях виявили хист науково-дослідчий, так що можна від них сподіватися дійсно наукової самостійно-дослідчої праці, по виявленню всіх вищевказаних передумов допускаються до прилюдного захисту своєї наукової роботи, і коли потверджують ним відповідні методологічно-дослідчий, не тільки аналітичний, але й синтетичний хист, потрібну широту наукового погляду й самостійність історичного суду, переводяться до категорії наукових співробітників кафедри, за затвердженням їх в цим званню Укрнаукою.

Досі, з огляду на добру підготовку переведено ще перед скінченням третього року аспірантського стажу, до категорії наукових співробітників Ол. І. Барановича; після перевірки в літературі й мовах, в громадській і педагогічній праці та обговоренню в пленумі кафедри його праці: „Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII в.“, ухвалено її допустити до прилюдної оборони, що й відбулася вповні успішно, в присутності членів Укр. Академії дня 24 жовтня 1926 р.

На черзі таке-ж промоційне прилюдне засідання для оборони праці Мик. М. Ткаченка.

Крім прилюдних промоційних засідань кафедра два-три рази до року відбуває свої прилюдні наукові збори, спільно з Історичною Секцією Української Академії Наук, з котрою вона звязана. Протягом сих трьох літ було таких засідань вісім; одно з них було присвячене революції 1905 року, одно століттю декабрьського, вірніш січневого повстання 1826 р., інші ювілеям Костомарова, Драгоманова, Франка й Куліша; на черзі засідання присвячене Лазаревському. В засіданнях цих брали участь члени і аспіранти кафедри своїми доповідями. З ближчою участю кафедри відсвятковано також, в грудні 1926 р. п'ядесятиліття наукової праці дійсного члена кафедри В. І. Щербини; в прилюднім засіданні крім голови кафедри три аспіранти зачитали доповіді присвячені науковій діяльності ювілянта; ці доповіді разом з працями В. І. Щербини надруковані в збірнику: „Нові студії з історії Київ̄а Вол. Ів. Щербини, видала Українська Академія Наук в пошану п'ядесятиліття його літературно-наукової діяльності“.

✓ Персональний склад кафедри на місяць березень 1927 року:

Академик Грушевський, Михайло Сергієвич, — голова кафедри і керівничий культурно-історичної секції.

Проф. Грушевський, Олександр Сергієвич, — керівничий секції економічної, соціальної й політичної історії.

Проф. Гермайзе, Осип Юрович, керівничий секції методології й соціологічного обґрунтування історії.

Член-коресп. Укр. Акад. Наук Щербина, Володимир Іванович, дійсний член кафедри, керує заняттями над історією Київ̄а.

Проф. Данилевич, Василь Єфимович, дійсний член кафедри, керує підсекцією історії матеріальної культури.

Проф. Клименко, Пилип Василевич, дійсний член кафедри, керує підсекцією джерелознавства й помічних історичних наук.

Шт. науковий співробітник Укр. Акад. Наук Баранович, Олексій Іванович, науковий співробітник кафедри.

Шт. наук. співр. Укр. Акад. Наук Ткаченко, Микола Михайлович, в стадії промоції на наукового співробітника кафедри.

Аспіранти кафедри, затверджені в жовтні 1924 року:

Глушко, Сильвестр Василевич.

Ігнатієнко, Варфоломей Адріанович.

Шамрай, Сергій Вікторович.

Аспіранти кафедри, затверджені в вересні 1925 р.:

Антипович, Костянтин Єрофеевич.

Камінський, Василь Якович.

Карачківський, Михайло Федорович.

Кравченко, Іван Іванович.

Окиншевич, Лев Олександрович.

Степанишина, Оксана Михайлівна.

Аспіранти кафедри затверджені в-осени 1926 р.:

Глядківський, Павло Семенович.

Євфимовський, Володимир Степанович.

Кияниця, Петро Антонович.

Кравцов, Дмитро Євсієвич.

Нечипоренко, Прокіп Іванович.

Юркевич, Віктор Дмитрович.

Аспірант ухвалений катедрою, але ще не затверджений Укрголовнаукою:

Мандзюк, Іван Данилович.

Участь у заняттях катедри беруть:

Денисенко, Василь Семенович.

Костащук, Василь Миколаєвич.

Отамановський, Валентин Дмитрович.

Павлик, Осип Яковлевич.

Секретарські обов'язки виконує Глушко С. В.

Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України, при підсекції історії інтелектуальної культури, організувався на підставі ухвали президії Укрнауки дня 3/х 1925 р., з метою дослідження примітивної культури, освітлення сим дослідженням пережитків українського соціального побуту, обрядовості і фольклору та обслідування з сього становища найбільш законсервованих частин української території. Свою роботу він розпочав у жовтні того-ж року, і провадив її в тіснім контакті з Культурно-історичною комісією Укр. Академії Наук, бо не мав ще ні власного штату посад, ні бібліотеки, ні помешкання. Що місяця (а часом і частіш) відбуває він спільно з згаданою комісією свої наукові засідання, обговорюючи праці своїх членів і співробітників, виробляючи плани й анкети для обслідування побуту і фольклору і підготовляючи матеріал для свого видавництва, яке почало виходити з 1926 р., під назвою: „Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню“, за редакцією К. М. Грушевської, керівничої занять кабінета, секретаря Культ. іст. комісії. В липні 1926 р. вийшла перша книжка як вип. 1-й і 2-й річника 1926, 160 стор. дуже густого друку (751 тис. авт. знаків). В квітні 1927 р. має вийти друга книжка як випуск третій річника 1926, коло 10 арк. друку. Анкети до збирання матеріалу, з інформаційними вступними статтями були вироблені такі:

Постриження й інші обряди відправлявані над дітьми й підлітками (М. С. Грушевський). Парубоцька й дівоцька громада (Ф. Я. Савченко). Звичаї при виїзді в дорогу (К. М. Грушевська). Звичаї звязані з закладами будівлі (Л. П. Шевченко). Скотарство в світогляді й обряді укр. людности різних господарських зон (велика колективна робота К. М. Грушевської, Л. П. Шевченко і Т. М. Гавриленка). Останки істор. пісень на Запоріжжю (В. С. Денисенко).

Екскурсій за інструкціями кабінету і культ.-іст. ком. було зроблено 15: Л. П. Шевченко відбула вісім екскурсій в різні райони Полісся і одну на Полтавщину, М. А. Жуківська дві на Волинь, Т. М. Гавриленко дві екскурсії на Херсонщину і одну в околиці Ніженя спільно з Е. С. Смолинською, В. С. Денисенко дві на Херсонщину, В. К. Стеценко одну на Прип'ятське Полісся. Екскурсії сі дали незвичайно цінний і оригінальний, часами навіть сенсаційний матеріал.

За посередництвом друкованих анкет і листових інструкцій кабінет спільно з Культ.-істор. комісією і Комісією історичної пісенности підтримує ширші зносини з збирачами і дослідниками народнього побуту різних районів України, як в межах УСРР, так і за кордонами її, стоїть в зв'язках з чужоземними аналогічними установами і т. д.

Взагалі робота розвинена Кабінетом протягом 16 місяців його існування дуже велика — не вважаючи на незвичайно несприятливі обставини. Хоча його засновано було власне з тим, щоб під формою такої установи розвинути більш інтенсивну роботу, — і при заснуванні обіцяно оплату семи співробітникам кабінету, в УСРР і за кордоном (в тім числі для пок. акад. Гнатюка), та значні операційні кошти, екскурсійні й дослідчі, і сі обіцянки не раз потверджувалися, — в дійсності Кабінет до січня 1927 р. не мав ніякої штатної посади, і операційні кошти його, одержані в-осени 1926 р., виявилися в цифрі 60 карб. Через те Кабінет і його співробітники працювали безплатно, користуючись фактично засобами різних комісій Академії (теж незвичайно убогими) або іншими випадковими ресурсами. Ясне діло, що відповідно розгорнутися в таких умовах робота Кабінету не могла, і тому невідкладною справою являється перетворення кабінету на інститут, вставлене в план УкрНауки 1926 року, та надання йому хоч невеликих, але певних штатів з перспективою ступневого розгортання.

Персональний склад Кабінету в 1926/27 році:

Грушевська, Катерина Михайлівна, керівнича над заняттями Кабінету, штат. наук. співроб. Культурно-історичної комісії УАН.

Савченко, Федір Якович, дійсний член Кабінету, керівничий над заняттями комісій Західньої України і Заходознавства та Америкознавства УАН.

Шевченко, Людмила Прокопівна, співробітниця-дослідниця, штат. наук. співробітн. комісії Лівобережної України УАН.

Жуківська, Марія Аркадіївна, секретар і архіварій (систематизатор матеріалу), нештатний бібліотекар катедри іст. укр. нар. УАН.

Кондратьєва, Катерина Борисівна, співробітниця, нешт. пост. співр. УАН.

Постійні кореспонденти кабінету:

Гнатюк, Володимир Михайлович, академик (помер б/х 1926 р.), Львів.

Дмитрук, Никанор Костевич, Коростень.

Копержинський, Кость Олександрович, Одеса.

Кравченко, Василь Григорович, Житомир.

Луговський, Борис Левович, Чернігів.

Мочульський, Михайло Михайлович, Грималів (Галичина).

Щепотьєв, Володимир Олександрович, Полтава.

Постійні консультанти кабінету:

Житецький, Гнат Павлович.

Квітка, Климент Василевич.

Курило, Олена Борисівна.

Ляскоронський, Василь Григорович.

Сіцинський, Юхим Осипович.

Степович Андроник Оникієвич.

Щербина, Володимир Іванович.

Як аспіранти, кандидати в аспіранти й постійні учасники працюють в Кабінеті:

Гавриленко, Тодір Матвієвич.
Глядківський, Павло Семенович.
Денисенко, Василь Семенович.
Смолинська, Євгенія Сергієвна.
Стеценко, Василь Кіндратович.

ПРАЦІ ЧЛЕНІВ, АСПІРАНТІВ І УЧАСНИКІВ ЗАНЯТЬ КАТЕДРИ
В РР. 1924—6.

- Акад. Грушевський, М. С.** надрукував книги: Історія української літератури, т. IV: усна творчість пізніх княжих і переходових віків, XIII—XVII, Київ, 1925, стор. 689.
З історії релігійної думки на Україні, Львів, 1925 (Український Соціологічний Інститут), ст. 160.
Історія української літератури, т. V, випуск I: Культурні й літературні течії на Україні в XV—XVI вв. Київ, 1926, стор. 205.
в друку: теж, т. V випуск II: Перше відродження, 1580—1610.
Статті: П'ятдесят літ „Исторических пѣсен Малорусскаго Народа“ („Україна“ 1924, кн. I, с. 97—109).
Орест Левицький, некролог (там-же, ст. 199—202).
В 64 роковини Шевченкові („Україна“ 1925, I, ст. 3—4).
Костомаров і Новітня Україна („Україна“ 1925, III ст. 3—20).
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу (там-же, 1925, V, ст. 3—13).
Вплив чеського національного руху XIV—XV вв. в укр. життю (Записки Т-ва ім. Шевченка, т. 138, 1925, ст. 1—13).
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла („Київ“, ст. 1—24).
Перспективи і вимоги української науки („Україна“ 1926, I, ст. 3—15).
Місія Драгоманова (там-же 1926, II, с. 3—25).
М. Ф. Біляшівський, некролог (там-же с. 237—9).
Ганебній пам'яті (там-же 1926, IV, с. 46—51).
Апостолові праці (там-же 1926, VI).
більші рецензії: W. Wundt, Völkerpsychologie (Україна, 1924, I, ст. 179—180).
L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave (там-же, ст. 181—4).
М. Сперанскій, Русская народная словесность („Україна“ 1924, III, ст. 156—162).
L. Levy-Brühl, Das Denken der Naturvölker й ин. („Україна“ 1924, IV, ст. 145—153).
А. Каченко, Оповідання про військо Запорізьке (там-же, ст. 163—5).
А. Лященко, Былина о Соловьѣ Будимировиче („Україна“ 1925, I, ст. 191—2).
М. Rostovtzeff, Iranians and Greeks й ин. („Україна“ 1925, IV, ст. 151—8).
The Slavonic Review 1924 p. (там-же, ст. 178—9).
J. G. Frazer, Folk-lore in the old Testament (там-же 1925, V, ст. 144—7).
L. Niederle, Slovanské Starožitnosti (там-же 1925, VI, с. 134—8).
Ювілейний Збірник тов. Шевченка (там-же 1926, IV, ст. 155—9).
Зредагував: „Науковий Збірник“ за рр. 1924, 1925 і 1926, Записки Іст. Філ. Відділу Академії кн. VI (праці Істор. Секції за р. 1925), „Памятки

укр. письменства“ т. I, Укр. Археографічний Збірник т. I, „Київ та його околиця“, „Україна“ за рр. 1924, 1925 1926, 13 книг,— де умістив чимало заміток і дрібніших рецензій.

Проф. Грушевський, Ол. Сер. надрукував: З промислового життя XVI—XVII вв. (Наук. Зб. за 1924 р.)

Зміни шкільної системи на Лівобереж. в XVIII в. (Укр. 1924, I, 82—87). Некролог Павлуцького (Укр. 1924, I, 205).

Господарство Київ. мітрополії та монастирів в XVI в. (Укр. 1924, 3, 14—22).

З міського господарства XVI: топниця, воскобійня й восков. комори (Зап. I.-Ф. В. У.А.Н, кн. VI).

Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—60 рр. (Наук. Зб. за р. 1925).

Перші гетьманські земельні універсали (Зап. I.-Ф. В. У.А.Н, кн. VII—VIII). З київського ратушного господарства XVI в. („Київ та його околиця“).

З побуту старшини XVIII в. (Наук. Зб. за 1926 р. т. XXI).

Луцьке міщанство в XVI (Іст.-Географ. Зб. I).

Гетьманські земельні універсали 1660—70 рр. (Іст. Геогр. Зб.).

Проф. Гермайзе О. Ю. надрукував: „Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914“ („Червоний Шлях“, 1924, кн. 3).

„Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів“ („Україна“ 1924, ч. 1—2).

„Противоенні прокламації часів світової війни“ („Україна, 1924, ч. 3).

„Нові непорозуміння з Шевченком“ („Україна“, 1925, ч. I).

„Куліш і Костомаров, як члени Кирило-Матодієвського братства“. (Збірник „Шевченко та його доба“, К., Д. В. У. 1625).

„Шевченківські нелегальні відозви“, К., Д. В. У., 1925.

„Політичне виховання в трудовій школі“. („З практики трудової школи“, К. в. II).

„З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII („Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н. кн. VI, 1925).

„Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму“ („Життя й революція“, 1925, кн. 1—2).

„М. I. Костомаров“ („Життя й революція“, 1925, кн. 5).

„Костомаров в світлі автобіографії“ („Україна“, 1925, кн. 3).

„Двадцятип'ятиліття Р. У. П. („Життя й революція“, 1925, кн. 3).

„Історичний огляд становища України на початку XIX ст.“ (Збірник:

„20—40—ві рр. в українській літературі“, К., Д. В. У).

„1905 рік“ („Україна“, 1925, кн. 4).

„Декабристи й українство“. („Україна“, 1925, кн. 6).

„Драгоманов в українській історіографії“ („Україна“, 1926, кн. 2—3).

„З революційної минувшини Києва—студентська конференція 1911 р.“ (Збірник „Київ та його околиця“, К., Д. В. У. 1925).

„Чорна Рада“ Куліша (передмова до „Чорної Ради“) К., Книгоспілка“, 1925.

„Нариси з історії революційного руху на Україні, Т. I.—Революційна Українська партія“. (РУП), К., Книгоспілка, ст. X + 400.

З минулого „Шевченкового села“ („Записки Київського Інститута Народньої освіти“, 1926, кн. I).

„Матеріяли до історії українського руху за світової війни“ (Український Археографічний збірник, т. I).

Крім того багато статтів на наукові теми в періодичних виданнях, рецензії на наукові праці і т. ин.

Проф. Данилевич В. Ю., надрукував: Max Vasmer, Osteuropäische Ortsnamen (Україна 1924 р., кн. 1—2, с. 184—185).

Іван Каманін і Олександра Вітвицька, Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566 — 1651). К. 1923 — Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, ч. 11 (там-же, с. 188 — 180).

Dr. Max Ebert, Südrussland im Alterum (Bücherei der Kultur und Geschichte, herausgegeben von Dr. Seb. Hausmann, Band 12), Kurt Schroeder, Bonn und Leipzig, 1921 (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, 1925 р., кн. V, К. 1925, с. 279 — 283).

С. А. Жебелев, Введение в археологию. Части I — II. Пгг. 1923 (Червоний Шлях. X. 1925 р., № 3, с. 275 — 277).

Археологічна минувшина Київщини, ст. 155, з 5 таблицями малюнків та 9 мапами, К., 1925.

Щербина, В. І. надрукував: Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку, кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьев“ (Науковий збірник“ за 1924 р.).

Лаврентій чи Діонисій. Чиїм іменням належало-б називати найстаріший список літопису („Україна“ 1924, кн. 2 — 3).

Семейкин. М. Ф. Берлинский и его литературная деятельность („Україна“ 1924 кн., 4).

Боротьба Києва за автономію („Київ та його околиця, 1925 р.“).

Спомини у Києві про рід Іпсіланті („Київ та його околиця“, 1925 р.).

Іван Михайлович Каманін. Біографія. І. М. Каманін як архівіст („Записки Соціально-Економічного Відділу У.А.Н.“, т. II — III).

Україна і російський уряд у середині XVIII віку; з приводу новознайденого журналу про перебування в Києві цариці Лизавети в 1744 р. („Записки Історично-Філологічного відділу У.А.Н.“, кн. VI).

Київ в 20-х роках XIX століття („Україна“, 1925, кн. 3).

Проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—XI в.“ (реф. „Україна“, 1926, кн. I).

Участь Києва в законодавчій Комісії 1767 р. („Україна“ 1926, кн. 5).

Документи до історії Києва 1494 — 1835 рр. („Український Археографічний Збірник“, т. I).

Нові студії з історії Києва (видання У.А.Н. 1926 р., ст. 164).

Проф. Клименко, П. В. надрукував: Историко-экономическое изучение свекло-сахарной промышленности в России и на Украине (Вістник цукрової промисловости 1924 р.).

Развитие сельского хозяйства в связи с свекло-сахарной промышленностью в России и на Украине (В. Ц. П. 1924 р.).

Київська міська капелла в першій чверті XIX ст. (Музика, 1925).

Українські ритодруки (Бібліологічні Вісті 1925 р.).

Три відозви 1905 року („Україна“, IV, 1925 р.).

Графіка шрифту в Острозькій біблії (Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства т. I).

Місто й територія на Україні за гетьманщини (Записки Української Академії Наук І.-Ф. В., кн. VII — VIII).

Український „портрет“ військового отамана Чепіги та козак запорожець (З. У. А. Н. кн. VII — VIII).

„Способы о болезнях“ (З. У. А. Н. кн. VII — VIII).

Рецензії в Україні та З. У. А. Н.

Грушевська, К. М. надрукувала книгу: З примітивної культури, розвідки й доповіді, 1924. Державне Видавництво України. 12¹/₂ аркушів.

Програма для збирання матеріалів, що вяснюють значіння огню в світогляді українського народу. 5 ст.

Програма збирання до українського народнього сонника, 2 стор.

Статті: Дума про пригоду на морі Поповича. „Первісне Громадянство“ вип. I—II 1926, 2 аркуші.

Спроби соціологічного об'яснення казки, там-же 1 аркуш.

Принципи морали в освітленні французької соціологічної школи, („Україна“ кн. 5, 1926. 1/2 аркуша).

Крім того 12 рецензій та кілька більших і менших заміток в „Україні“ і в „Первіснім громадянстві“.

Друкується: Корпус українських Дум, т. I прибл. 15 аркушів, з вступною студією: Історія збирання і видання дум.

Соціологічні підвалини пам'яті, прибл. 12 стор. „Первісне громадянство“ вип. III.

Іван Богуславець і Маруся Богуславка (прибл. 1/2 арк.).

Савченко Ф. Я. надрукував: Бальзак на Україні („Україна“ 1924, 1—2).

Обрядовість найменше культурних („Науковий Збірник“ за 1924 р.).

Козакофільство Меріме („Україна“ 1925, ч. 5).

Хрестини... О. Марковича („Первісне Громадянство“, 1926, ч. 1—2).

Крім того надрукував декілька рецензій та заміток в „Україні“ та „Первісному Громадянстві“.

Друкується: Програма до збирання матеріалів про парубоцькі та дівоцькі громади (Перв. Гром., вип. III).

Соціологія в розумінні французької „нової демократії“ (там-же).

Баранович, О. І. надрукував: З історії заселення півдня Волини (Записки У.А.Н. кн. VI).

З проблем марксівської теорії знання (Життя й Революція 1926 р. 9).

Нариси магнатського господарства півдня Волини (в цій збірнику).

Ткаченко, М. М. надрукував: Про київські стародруки XVII та початку XVIII ст. (1616—1721) („Бібліологічні Вісті“ 1924, ч. 1—3, ст. 83—93).

Рец. на Н. Мірзи-Авак'янц „Читанка з історії України“ ч. I в. I, 1922—„Україна“ 1924 кн. I.

Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії— „Україна“ 1924 кн. 3, ст. 39—52.

Рец. на статті Крип'якевича та Кордуби з історії Хмельниччини „Україна“ 1924, кн. 4.

М. Остер в XVII-XVIII вв.— Зап. Іст.-Філол. Відділу. Укр. Ак. Наук, кн. VI (1925), ст. 151—207.

Рец. на Е. Загоровського „Очерк истории Северного Причерноморья“— „Україна“, 1925, кн. 3.

Архів Капністів— „Україна“ 1925, кн. 6, ст. 170—3.

Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях в 1752 р.— „Україна“ 1926, ч. 2—3, ст. 146—159.

Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук, кн. VII—VIII (1926) 242—308).

Рец. на Л. М. Клейнборта „Николай Иванович Зибер“ (1923). „Україна“). 1926, кн. 5.

Гуманщина в XVI—XVII ст. (Зап. Іст.-Філ. Відділу У. А. Н. кн. XI)

Глушко, С. В. надрукував: „Куліш про свої зносини з Поляками „Україна“, 1924 р. ч. 3).

„Драгоманів і недільні школи“ („Україна“, 1924 р. ч. 4.).

„Іван Брик. Слов'янський з'їзд у Празі в 1848 р. і українська справа“ (рецензія) („Україна“ 1926 р. кн. 3).

„З селянських рухів на Чернігівщині в 1905 р.“ („Україна“, 1925 р. кн. 4).

„Листування П. О Куліша з Л. М. Жемчужниковим 1854—1877 р. р.“ („Україна“, 1926 р. кн. 2—3).

„Спомини І. В. Антонович про М. П. Драгоманова“ („Україна“, 1926, кн. 4).

- Ігнатієнко, В. А.** надрукував: Українська преса 1905 — 1907 рр. („Життя й Революція“ К. 1925 р. ч. 11, 34 — 39 стор.).
„Українська преса“ (1816 — 1923 рр.) Історично-бібліографічний етюд. Київ, 1926 р. 76 — IV ст. ДВУ.
„Українські нелегальні видання рр. 1914 — 1917“ („Бібліографічні Вісті“ 1926 р. 1. Київ. 65 — 70 стор.).
Менші статті, рецензії друковано в „Пролетарській Правді“, „Громада“ (Харків), „Біографічних Вістях“.
Передано до друку ДВУ в 1926 р.: „Матеріали до історії української преси“, „Бібліографія преси українською мовою рр. 1834 — 1923 р.“ (12 арк.).
- Шамрай, С. В.** надрукував: Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (Науковий збірник за 1924 р. сс. 88 — 160).
Козаки м. Полтави в 1767 р. (Записки Іст.-Філол. Відділу У.А.Н., кн. VI, 1925 р. сс. 91 — 112).
Хвилювання робітників Межигірської фабрики 1857 р. (Червоний Шлях, 1925 р. ч. 9, сс. 93 — 112).
Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 р. (Київ та його околиці, 1925 р., сс. 351 — 384).
Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. („Україна“, 1926 р., ч. 2 — 3, сс. 97 — 99).
Праці В. І. Щербини з історії Києва (юбілейний Збірник: „Нові студії В. І. Щербини з історії Києва. 1926 р. сс. XV — XXIII).
Спомини Ол. Ол. Русова (збірник „За сто літ“, 1927 р., с. 236 — 258).
До історії м. Баришполя у XVIII в. (Історично-Географічний збірник, 1927 р. сс. 92 — 120).
Протипанські рухи в селах Кустовці й Заливанщина в 50-х рр. XIX ст. (Записки Іст.-Ф. Від., кн. XI).
Подав до друку (в місяці лютім і березні 1927 р.): Зовнішній вигляд та розташування що до земної поверхні курганів землі Деревлян (на 1 арк.).
Роля духівництва в селянських рухах середини XIX ст. (на 1 арк.).
- Антипович К. Є.** надрукував: Праці В. І. Щербини з історії Києва (Нові студії з іст. Києва, 1926).
- Камінський, В. Я.** надрукував: „До історії реформи 1861 року на Поділлі (в сім збірнику).
- Карачківський, М. Ф.**: Київські цехові архіви; поняття й зміст українського цехового архіву (Записки Іст.-Ф. Від., кн. XI).
- Кравченко, І. І.** подає до друку (в місяці березні 1927 р.): Ямпільський ключ наприкінці XVIII та на поч. XIX ст.
- Окиншевич, Л. О.** надрукував: Рада старшинська на Гетьманщині („Україна“ 1924 р. кн. IV).
Приказ „Малые Россіи“ Московської держави XVII в. (Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права в. I).
Генеральна Старшина на Лівобережній Україні. XVII—XVIII вв. (Ibid., в. II).
Опріч того кілька рецензій на нову літературу з історії України та українського права.
- Степаншина, О. М.** готує до друку: „Реформа 60-х років XIX ст. в макетах графів Браницьких на Київщині.
- Глядківський, П. С.** надрукував: J. Polivka, „Čicham člověčinu“ — rusky dech — rus. kost. (Україна 1924).
J. Kopernicki, Textes Tsiganes, les contes et poesies („Первісне Громадянство“ вип. I — II, 1926).
Тимчасовий висновок досліду над темою „казки про вдячного мерця“ (Там-же, 1926).
R. Pettazoni, The chaine of arrows (там-же кн. III).

- Бвфимовський, В. С.** надрукував: „Селянські рухи на Чернігівщині в 1905 р.“ („Летопись революции“ X. 1925, ч. 2).
„Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом“ („Україна“, ч. 2, 1925).
„Друкарство на Україні“ (часопис „Селянське життя“, Чернігів, 1925 — ч. 31, популярний нарис).
Подав до друку (в місяці лютім с. р.): Епізод з історії землеволодіння за часів Хмельницького.
- Кияниця, П. А.** надрукував: Замість рецензії — „Життя й революція“, 1925 р. ч. 9.
Життя й діяльність І. Франка — в збірникові І. Франка, 1926 р.
Н.-Левицький „Бурлачка“, рецензія — „Життя й Революція“ 1926 р. ч. XII.
Франко „Пісня і Праця“ — „Життя и Революція“ 1926 р. ч. X.
К. А. Вітфогель, Наука буржуазного суспільства — „Життя й Революція“ 1925 р., й інші рецензії й замітки.
Друкується: „Позитивні громадські типи у Ів. Левицького“ (розвідка) — „Книгоспілка“.
- Кравцов, Д. О.** надрукував: Гетьман Мазепа в українській історіографії (Записки Іст.-Філ. Відділу, кн. VI).
- Нечиноренко, П. І.** надрукував: Історія одного вихрещення (розгляд архівної справи 1801 року) — в журн. „Україна“, ч. 5.
Умови робітничої праці на батуринських та глухівських „національних строєніях“ (на підставі архівних матеріалів 1740—60 рр.) (Збірник Історично-Географічної Комісії).
Фабрики Розумовського на Посейм'ю в 1750—60-х рр. (Записки Іст.-Філ. відділу, кн. XI).
З діяльності генер. військової канцелярії (Україна, 1927 I).
Подав до друку (в місяці лютім): До характеристики податкової політики на Україні в часи царювання Єлизавети.
- Юркевич, В. Д.** надрукував: Праці Максимовича з історії Старого Київа („Київ“, 1926).
До прикордонних відносин на Україні в XVIII ст. (Записки Іст.-Філ. Відд. У.А.Н, кн. VIII, 1926).
Звиногородщина в XVI-XVI в. (Іст.-Географ. зб. У.А.Н.).
Реценція на розв. М. Тишкевича: Воевода В. Тишкевич (Україна 1924, кн. III).
- Шевченко, Л. П.** надрукувала: „Із краєзнавства старої Австрії“ і декілька інших заміток в журн. „Україна“ за 1925 р. кн. 1—2.
Програма для збирання матеріалів зв'язаних з повір'ям про хату (з вступною студією) в журн. „Первісне Громадянство“ кн. I, за 1926 р.
„Гнатюк як учитель молодих етнографів“ (там-же кн. III).
Рецензія статті проф. Монье про будівельні звичаї у Кабілів в журн. „Revue d'ethnographie“, там-же.
- Жуковська, М. А.** надрукувала: Кінець української дерев'яної архітектури в Східній Словаччині (Україна 1926 і IV); Періодика Угорщини (там-же кн. V), та кілька дрібних заміток.
- Гавриленко, Т. М.** надрукував рецензії: J. Buschan, Illustrierte Völkerkunde (Первісне громадянство I).
M. Halbwachs, Origines de la religion (там-же III).
- Денисенко, В. С.** надрукував рец. на: A. Fischer, Zwyczaie pogrzebowe ludu polskiego (Первісне громадянство I).
P. Bogatyreff, Jeux funeraires de la Russie Subcarpathique (там-же кн. III).
- Костащук, В. М.** Парубоцькі громади в с. Тулові на Покутті (друкується в II кн. Записок етнограф. товариства).
- Отамановський, В. Д.** надрукував: Краєзнавство на Поділлі, його завдання і потреби. (Вид. кабінету виуч. Поділля, 1926).

Бібліографія краю (топобібліографія). (Бібліотечн. Збірник Всенар. Бібл.).
Der gegenwärtige Stand der Gebietserforschung Podoliens (Minerva 1926).
Смолинська Е. С. надрукувала рец. на W. Klinger, Obrzędowość ludowa
Boż. Narodzenia (Первісне громадянство 1926, III).

В закінченні отсього звідомлення кілька слів що-до історії нинішнього збірника.

На початку липня 1926 р. кафедра одержала від НарКомОсвіти повідомлення, з дня 25 червня, що Катедрі асигновано 1000 карб. на видання її праць; сами гроші отримано в вересні, з тим що витрачені вони мали бути до кінця бюджетного року, себ-то до 1 жовтня. Се поставило Катедру в доволі трудне становище, тим більше що все се припало на вакаційну перерву; розрахунок з друкарнею можна було протягти найдалі до 1 грудня. З початком занять Бюро Катедри оповістило аспірантів, щоб вони подали праці, які мають до друку. Протягом місяців жовтня, листопада і грудня Бюро одержало три праці, які й видрукувало в отсім томі, в тим порядку як їх подано до Бюро:

Промоційна праця О. І. Барановича, зачитана ним в Пленумі Катедри 21 вересня і подана до друку в жовтні, друкувалася під доглядом керівника його занять — О. С. Грушевського.

Кандидатська праця І. Д. Мандзюка, зачитана в Пленумі Катедри 19 жовтня, подана до друку в листопаді; друкувалася під доглядом керівника його занять О. Ю. Гермайзе.

Аспірантська праця К. Я. Камінського, зачитана в Пленумі Катедри 15 жовтня, подана до друку в грудні; друкувалася під доглядом керівника його занять П. В. Клименка.

Випускаючи сей том Бюро заразом постановило зробити всі заходи для того, щоб публікація праць Катедри набрала постійного характеру, і щоб протягом наступного року вийшов другий том „Студій“ з відчитними працями її співробітників.

Акад. М. Грушевський,
керівник Катедри.

15 березня 1927 р.

НАРИСИ МАГНАТСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПІВДНІ ВОЛИНИ У ХVІІІ В.

Ще на початку ХХ в. досліді над економічною історією України за часів Польсько-Литовської держави виявили, що „тон і напрям економічному життю дають інтереси привилейованого землеволодіння і, відколи властителі, шляхта стають, кінець-кінцем, панами держави, — інтереси шляхецького фільварка стають фокусом, в яким збираєть ся економічне життя Польсько-Литовської держави, а в тім і її українських провінцій в міру того, як їх опанував шляхецький режим і шляхецьке господарство“¹⁾). Тому в процесі дослідів над економічною історією України, за польських часів особливо, як і над усією українською історією, студії над розвитком панського господарства набирають першорядного інтересу та ваги. А що господарчим життям польська історіографія цікавилася надто мало, українська-ж ще не мала часу його простежити, то в історії панського господарства за зазначений час дуже багато для нас неясного. Отож робити загальні висновки про панське господарство за весь час польської держави і на всій території України ще рано.

Мені пощастило використати найбільше матеріялів з минулого Волини, отож я і взявсь досліджувати цей куток. Матеріяли ці — то переважно колишні маєткові архіви. За імперіялістичної та громадянської війни ці архіви сильно понищено. Багато з цих матеріялів, що я бачив скількись років тому, вже пропали, що залишилося, лежить по архівах розбите, поплутане і здебільша ще не впорядковане. Отже-ж матеріял, навіть наявний, у такому тепер стані, що немає спромоги подати не тільки шифр справи (фасцикулу), ба й самий фонд, бо-ж невідомо, до котрого з переплутаних фондів належить той чи инший документ.

Працюючи в умовах тяжких, не раз без відповідної літератури, над питаннями нерозробленими, я міг багато з отих питаннів порозв'язувати, тільки завдяки тому товариському оточенню, що в ньому проваджено цю роботу. Вважаю за свою повинність, випускаючи першу частину цієї праці, подякувати за керування роботою Олександрові Сергієвичеві Грушевському і за товариські поради М. М. Ткаченкові та иншим товаришам по роботі. Не можу забути також усіх стараннів В. В. Міяковського утворити найсприятливіші умови для праці над різним матеріялом. Щира йому за це подяка.

¹⁾ Грушевський М. С., Історія України-Руси, т. VI, 1907, стор. 3.

1. Залюднення краю.

У кожному магнатському господарстві, як періоду передфільваркового так і фільваркового, прибутковість маєтків безпосередньо залежала від числа людности на підвладній цьому феодалові території. В першому з зазначених періодів від числа людности залежить розмір данини, мит, прибутків од монополій—шинків, млинів, то-що, а також могутність феодалного пана¹⁾; в другому від числа людности залежить до всього ще число робочих днів, котрі можна використати на обробіток фільваркового поля.

Для панського господарства на південній Волині, Волинській Україні, країні передстеповій, де кількість людности різко падала і підіймалася, проблеми колонізаційні повинні були бути особливо актуальні. Справді, тут залежно від самих тільки змін у числі людности дуже часто і різко міняється всеньке панське господарство: розміри його то підвищуються, то падають, окремі галузі його підносяться, інші підупадають, ще інші зовсім зникають. Тут колонізаційні зміни можна покласти в основу періодизації розвитку всього господарства. Коли не з'ясуємо колонізаційні процеси на півдні Волини, багато буде для нас неясного, як досліджуватимемо магнатське господарство на цій території.

Найзручніший пункт, що з нього можна виходити, розглядаючи рух людности в цім краї, — це, здається мені, середина XVII в. — саме коли людність почала катастрофічно зменшуватися і край руйнуватися. Тим більше це має рації, що наслідки руїни відчуваються дуже довго і загоювати рани, реставрувати край—це першорядне життєве завдання не тільки для XVII, але й багатьох десятиріччів XVIII в.

Щоб уявити собі ступінь руїни, треба вияснити ступінь залюднености перед 1648 р. Це вияснення допоможе також і реставрацію краю досліджувати. Адже ця реставрація іде перш за все попереду протореними місцями: передусім відроджувано те, що було, доповнювано людність підупалих поселень, нові села будовано на місці знищених давніх і мало не раз-у-раз під давніми таки назвами; навіть млини, стави, фільварки відроджувано здебільшого в закріплених традицією місцях.

Року 1648 південна Волинь мала вже трохи не столітню сталу людність. Масове залюднення переведено в басейні верхньої Случи в середині XVI в., після того як збудував К. К. Острозький по оборонній лінії цієї річки систему замків. Порожні місця в басейні верхньої Горини колонізовано ще зусиллями Фальчевського та Бони.

Щоб з'ясувати ступінь залюднености краю перед 1648 р., за основне джерело будуть тарифи подимного. Мені пощастило знайти тарифи подимного тільки Костянтинівського ключа 1642 р. та числа димів деяких сіл 1648 р.

Використовуючи тарифи подимного, ми повинні пам'ятати, що вони, як джерела, мають у собі багато неясного; тому відомості, подані в них, треба

¹⁾ Маркс К. Капітал, I, 678.

перш за все докладно з'ясувати, щоб можна було їх зрозуміти. До таких відомостей, котрі випадає попереду інтерпретувати, належать, по-перше рік, коли ці тарифи подано, по-друге саме поняття — дим.

Про те, що рік не завжди відповідає справжньому станові речей, що подане число димів не завжди характеризує той самий рік, котрий виписано в заголовку, свідчить сама техніка збирання податків у Речі Посполитій у тую епоху. Ця техніка знала два моменти: 1) з'ясування, скільки є податкових одиниць, та обкладання їх, 2) саме збирання. В часі ці два моменти могли стояти один від одного далеченько. Люстровано предмети оподаткування не при кожному збиранні, здебільшого збирали податки за давніми квитками з попередніх внесків. Так що, хоч, як в окремих пунктах так і на всій території, з часом число податкових одиниць насправжки могло сильно змінюватися, та на папері тарифи постійно подаватимуть усе ті самі числа, що їх установила люстрація якогось попереднього року. Різниця між тарифами окремих років у такому разі могла повставати тільки тоді, коли будь-хто, з будь-яких причин, не вносив, чи цілком чи частково, свого податку. Часом момент збирання від моменту оподаткування віддалений таки чимало, і тарифи певного року характеризують у дійсності, досить давній час: так до 1627 року побір одбувався „за квитками 1578 р., а як-би хто тих квитків не мав, то за квитками дальших поборів“¹⁾. Отож, коли ми знаємо, що подимне 1642 р. в ключі Костянтинівському збиралося за квитками 1635 р., то можемо вважати, що перед нами число димів 1635 р., а не 1642 р., та й то ще невідомо, чи цілком повне. Що-до подимного 1648 р. ми не маємо відомостей, за якими квитками його збиралося. Проте, беручи на увагу, по-перше, те, що в нас нема відомостей про перегляд димів між 1642 та 1648 роками, по-друге, що такий перегляд навряд щоб робився в Польщі за спокійного часу, коли держава не мала екстренних витрат, а число податкових одиниць збільшувалося і шляхта сама не мала рації вимагати їх перевірки, — можемо вважати з певною імовірністю число димів 1648 р. за число їх теж принаймні 1635 р.

Тепер як розуміти поняття „дим“ і що то є дим 1635 р.?

Адже-ж це поняття не завжди має однаковий зміст: дим реєстрів поборових це не те, що дим тарифів подимного; дим тарифів подимного з першої половини XVII в. не однаковий з цим самим димом з другої половини XVII в. Ми знаємо, що всякий податок Речі Посполитої ухвалювано на соймі, на соймаку, бувало, що оподаткування й збирання модифіковано. Декларація воеводств на соймі 1635 р., що ухвалила була це саме подимне, ставить на розміркування соймаку тільки питання про поборцю, а не про самий спосіб розподіляти й збирати податок. Виходить, що подимне 1635 р. малося збирати на підставі попередньої практики. Як ще до того пригадаємо, що саму конституцію про подимне ухвалено нещодавно, р. 1629, то можемо вважати, що дими 1635 р. визначено на підставі цієї самої конституції про подимне 1629 р.

Коли так, то в поняття диму 1635 р. увиходить усяка хата, як велика, так і мала, „млини, папірні, кузні, гуті і інші всі будинки (domy), що в них

¹⁾ Volumina legum. Uniwersal poborowy 1627 A.

живуть люди“¹⁾). В основному дим — це всякий залюднений будинок, бо і в більших млинах, а так само папірнях та гутах жили люди. До того на півдні Волини, в краю суто хліборобському, промислових закладів і не було багато.

Так от, у тарифах подимного 1642 р. і 1648 р. ми маємо відомості про число людських осель 1635 р. Нарешті, повстає питання: чи відповідають подані числа цих осель дійсності? На думку конституції, подимним мали бути обкладені всі наявні людські поселення: всі міста, містечка, села, „також усі села нові, осади, слободи, волі“. Проте, на питання, чи справді всі села й міста, а вкупі з ними чи всі оселі в цих поселеннях, було пораховано, ми можемо відповісти тільки розглянувши самий процес оподатковування і збирання. Щоб критикувати відомості цього джерела, треба розглянути, як отой процес і за яких умов склавсь. Читаючи саму вже конституцію, навіч бачимо, що платники брали велику участь у цьому процесі, а агенти державного апарату сливе нічого в ньому не важили. Сам платник підраховував, скільки має бути оподаткованих одиниць. Конституція року 1629, що впорядкувала обкладання подимним, каже, що державця, порахувавши дими, число їх за своєю атестацією має подати до найближчого ґроду, пославши слугу свого або війта²⁾). Агентам держави залишилося контролювати підрахунки, тільки-ж і контроль цей був обмежений. Що числа поданих за атестацією димів правдиві, стверджувано присягою. Сама по собі ця присяга не завсіди була твердою гарантією, бо до самісінького загину Польщі в публіцистиці кінця XVIII в. питання, чи шляхтич з огляду на свою релігійність і станову етику, виплачуючи податки не може „кривоприсягнути“, позитивно не вирішено. До всього, присягав тут не сам дідич або державця, а безправний у державному житті, залежний від свого пана слуга або війт. Цю гарантію не можна визнати саму по собі за досить завдовільну. Тогочасні люди теж не цілком довірливо ставилися до цього „*juramentum corporale*“. Люстратор Колосової 1663 р., кажучи про спустошення цього села, не вважає челядникову присягу за довід переконливий для своєї аудиторії; він додає, що про це свідчать ще й інші люди, віри гідні, та й сам він цеє спустошення бачив. Самому поборці залишалося за таких порядків тільки викривати зловживання, поборці надавано право суворо карати того, хто затаїв дими, або подав фальшиві відомості. Але-ж навіть при добрій волі поборця не мав жаднісінької спромоги за короткий час, поки збирано податки, перевірити всеньку свою територію. Та й цю добру волю обмежувало те, що поборця був тісно зв'язаний з самими платниками: його обирали на соймику з місцевої шляхти, обирали поборцю, отже, платники з-межи платників. А втім, що в багатьох поборців і обмеженої доброї волі не було, та й бути не могло, переконуємося читаючи соймові ухвали; тут часто трапляються вказівки на те, як важко видобути від багатьох поборців не тільки рахунки зібраних податків, ба й сами податки. Злодій-поборця вже не міг вимагати чесности від обивателя. Тим-то нас і трохи не дивує, коли сойм у наступній конституції, за ухвалою

¹⁾ Vol. leg. konstytucya 1629. II. 20.

²⁾ Vol. leg. ib.

подимного, мав за потрібне сконстатувати, що декотрі поборці „не повну ате-
стацію подали до гродів“.

Отож, на підставі цих міркувань доводиться вважати за загальне з'я-
вище, що подане за атестаціями число димів у тарифах подимного менше від
дійсного.

Наші джерела цеє число димів безпосередньо не подають. Уряд, поборцю
та й самого платника цікавить не так розмір поселення, число димів, як
сума податку. Маємо, скільки золотих платиться з певного села чи міста.
Нам ще залишається перевести ці злоти на дими. Що-до сіл це легко: до-
піру згадана конституція 1629 р. каже, що від кожного заселеного будинку
на селі має платитися 15 грошів. 1642 р. збирали потрійне (troyna) подимне.
Треба рахувати на селах на 1½ золотих один дим. Окрім сіл у ключі Костян-
тинівському є місто — Костянтинів. Воно не належить до головніших міст
корони, не належить теж до містечок менших, що жадної торгівлі не мають
(ktorzy jako chłopi rustica opera ranom odprawuia) ¹⁾. Цеє місто передбачене в кон-
ституції, як місто другого розряду, що в них „від кам'яниць більших і хат
шинкових дається по золотих 2, від менших хаток по півзлота належить да-
вати“ ²⁾. Беручи на увагу цей пункт конституції, а також що 1642 р. дава-
лося потрійне подимне, ми можемо приблизно підрахувати, скільки димів було
в Костянтиніві. З міста дали подимного 618 золотих 29 грошей. Питання
в тім, скільки в місті могло бути кам'яниць і шинкових хат. Люстрація 1650 р.
налічує в місті, окрім замку і кляштору, 12 кам'яниць і кілька міських шин-
ковних хат. 1635 р. кам'яниць, можливо, було ще менше. Навіть, коли ми
рахуватимемо двохзлотових димів 20, що за них мали дати 120 золотих по-
трійного подимного, то залишається податку з півзлотових димів 498 зл.
29 гр., а це дасть 322 дими. Євреї дали окрім цього з 130 хат, до того по-
горільців було 40 хат, та ще вбогі хати не дали 15 зл., або за 10 димів,
нарешті домініканів було 25 димів, шляхетських 9. Отже можемо вважати,
що в Костянтиніві було 556 димів. А на селах:

№№	СЕЛА	Злот.			№№	СЕЛА	Злот.			№№	СЕЛА	Злот.		
		Злот.	Грош.	Дими			Злот.	Грош.	Дими			Злот.	Грош.	Дими
1	Самчинці . . .	35	—	24	8	Мацевичі . . .	13	15	9	15	Костенець . . .	3	—	2
2	Мончинці . . .	15	—	10	9	Манівці . . .	12	—	8	16	Огіївці	36	—	24
3	Мончинці Вел.	21	—	14	10	Кульчинки . .	9	—	6	17	Перегонівка . .	1	15	1
4	Кучівці	1	15	1	11	Кульчини . . .	18	—	12	18	Капустин	54	—	36
5	Волиця	24	—	18	12	Лагодинці . .	16	15	11	19	Жабче			
6	Цеценівка . . .	33	—	22	13	Стецьки	15	—	10	20	Семеренки ліс .	9	—	6
7	Росолівці . . .	15	—	10	14	Прохорівка . .	1	15	1	21	Демківці	21	—	14

¹⁾ Volumina legum konst. seymu Warsz. 1629. II. 20.

²⁾ Vol. leg. ib.

№№	СЕЛА	Злот.		Дими	№№	СЕЛА	Злот.		Дими	№№	СЕЛА	Злот.		Дими
		Грош.	Грош.				Грош.	Грош.						
22	Баглайки . . .	55	15	37	37	Верхняки . . .	28	15	19	52	Сахнівці . . .	49	—	33
23	Самчинці . . .					Сковородки . . .					138			
24	Каламаринка . . .	30	—	20	39	Новосілки . . .	54	Остриківці . . .						
25	Раштівка	7	15	5	40	Попівці	76	—	51	55	Гнатки	9	—	6
26	Берегелі	12	—	8	41	Ємці	90	—	60	56	Погоріла I	16	—	11
27	Шашківщина }					42					Баглаї			
28	Лашки	31	15	21	43	Берегелинці	12	—	8	58	Михайлівці— Чемериси	88	—	57
29	Писарівка	16	15	11	44	Гребенинка	18	—	12	59	Михайлівці робочі			
30	Киселі					93	—	62	46	Мальківці	37	15	25	60
31	Чернятин В.	47	Пашківці	43	15					29				
32	Чернятин М.			19	8	13	48	Григорівка	52	15	32	62	Старики	174
33	Пашутинці	15	—					10	49	Воронківці	28	15	19	Разом
34	Вербородинці			30	—	20	50			Кузьмин	187	15	125	
35	Семеренки	22	15					15	51	Свинна	85	15	29	
36	Лажева													

Заразом у місті та по селах 1736 димів. Нам залишається з числа димів вивести число людности. Припускаємо, що в одному димі-будинку сиділа одна родина. Рахуємо в одній родині пересічно 5 осіб (це число бере Яблонівський для XVI в. ¹⁾); його можна вивести, користуючись ревізькими сказками для кінця XVIII в.). Вийде в ключі Костянтинівському 8.680 осіб, на території в 936 кв. кіл. На один кв. кілометр буде щось із 9,3 осіб. Це — згідно з податковими відомостями. Але, коли ми маємо приклад, що в Костянтинові з тарифів подимного виходить 556 димів, причому платники податку скаржаться, що подимне надто велике, а люстрація панська цього міста 1636 р. для своїх потреб нарахувала 721 хату ²⁾, або що-найменш на 29% більше; та коли до того візьмемо ще на увагу, що число людности з 1635 до 1648 р. зростало, особливо за золотого спокою, — то для 1648 р., на мій погляд, один кв. кіл. залюднений був на 50% густіше, і ми можемо рахувати до 14—15 осіб на 1 кв. кіл. цієї околиці. Підрахувавши людність Костянтинівського ключа, спроможемося скласти собі уяву про заселення й інших околиць на півдні Волини. Оскільки нам відомо, верхів'я Случи заселявано теж у середині XVI в. в аналогічних умовах природи і оборони; отож можна вважати, що цей куток заселений був так само як і Костянтинівщина.

¹⁾ Źródła dziejowe XIX. Передмова.

²⁾ Пероговській. Волинські Епархіальні Відомости. 1881 г., 3, 75.

Що-до країв на північ од цих, то в басейні верхньої Горини, краю також урожайному, оборонна лінія і поселення були давніші. Отож, тут і залюднення повинно було бути більше. Навіть на південних допливах ще в середині XVI в., коли заселювано Шибенщину 1561 р., панська люстрація рахувала в Молотківцях 4 господарі, в Котюржинцях 10, Янківцях 20, Білозірці нижчій 21, Білозірці вищій 22, Осниках 27, Колесці 30, Шибенній 30, Воронівцях 42, або пересічно по 23 господарі на одне поселення. На Костянтинівщині-ж і 1635 р. маємо за відомостями тарифів подимного 18 димів на село. Що-до районів ще старшої колонізації, то в районі Острога за відомостями тарифів подимного 1648 р., що, як відомо, малюють становище раніших років, маємо в Борисові 187 димів, в Плужнім 146, Гнойниці 69, Долочі 35, Родогощі 18, або пересічно 91 дим на село. В районі Шепетівки (тарифи подим. 1648 р.) в Городищах, Рішнівці, Серединцях, Пашуках 78 димів, в Плесні та Пліщині 43, пересічно 20 димів на село.

Виходячи з усіх оцих спостережень, здається мені, можна вважати, число 15 осіб на 1 кв. кіл. для південної Волини за показчик залюднености цього краю.

Для XVII в. для земель Східної Європи—це високе число. 1700 р. в густо залюднених землях Західної Європи було—у Франції 45 осіб на 1 кв. кіл., у Віртемберзі 40, Англії менше од 36, а в Данії та Шотландії по 15—16. З 1600 по 1700 рік людність Європи збільшилася з 95 до 130 мільйонів; в Англії—вдвоє¹⁾). Так що і на західно-європейські поняття 15 осіб на 1 кв. кіл. у середині XVII в. було зовсім не зле.

Розвиток господарства краю перед 1648 р. відповідно до залюднености, як побачимо далі, стояв теж на високім щаблі, особливо як порівняти з рештою України і землями східної частини Європи, що лежали далі на схід. Південна Волинь перед 1648 р. доросла до фільварків, до експорту, до продукції на ринок. Господарство краю розвивалося швидким темпом особливо у XVII в.

І от, саме як господарче життя розцвіло повним цвітом, на країну з великими економічними перспективами посипалися один по одному катастрофічні вдари, звязані з подіями Хмельниччини та Руїни. Ці вдари спустошують країну до краю. Розглядаючи самий процес руйнації, можемо поділити його на періоди, встановити певні приступи руйнації і періоди відпочинку між ними. Для півдня Волини перший такий приступ, дуже важкий, ставсь у перші роки Хмельниччини. Підчас військових подій 1648, 1649 і 1651 років цей край повинен був витерпіти далеко більше, ніж інші: саме тут був головний театр воєнних подій, саме в цій околиці розвязувалися генеральні бої, як Пилявський, Збараська облога, Берестецький. Край терпів вже від самих переходів і скупчення військ. Армії того часу живилися коштом не так інтендантури, як місцевої людности, користувалися обозом більше селянським, ніж своїм. Брали провіант і фураж у місцевих людей, брали неорганізовано, хи-

¹⁾ Кулишеръ И., Лекції по історії економічного быта Западної Європи. Изд. VI, т. II, ст. 7—8.

жацьким способом, ще більш нищили, як брали. Пропадала худоба, птиця, зерно, посіви, розкопувано греблі, аби виловити рибу, нищено пасіки, щоб добути мед. В громадянській війні кожне військо нищило і фізично і матеріально свого класового ворога. Козаки, надто селяни, палили фільварки, грабували і нищили разом з українським міщанством, євреїв-крамарів і ремісників; польське військо нищило селян. А разом з тим з своїми традиційними методами спустошення йшли татари, розширюючи межі степу і даючи заробіток торговцям невільниками.

Р. 1648 воєнні події на півдні Волини почалися походом Яреми Вишневецького. Він марширує з Махнівки на Гриців під Костянтинів. За ним надходить Кривоніс. В околиці Костянтинів—Росолівці сталися бої. Противники розійшлися: Вишневецький пішов до Збаража, Кривоніс під Бар. Очистилося поле для дрібних повстанських загонів. Нова польська армія, зібравшись, знов перемаршировує Волинь: вона йде з Глинян на Теофіполь, Костянтинів до Пиляви. Жовніри цієї армії, стративши своє утримання (*zoldowe pieniedzy*) кинулися по дорозі грабувати й руйнувати людність. За польським військом плачучи й проклинаючи йдуть натовпи ограбованого поспільства ¹⁾. Після погрому поляків під Пилявою цим самим шляхом іде в Галичину козацьке військо. Менші козацькі загопи здобувають Заслав, Кременець, Острог.

1649 рік був багато важчий. Гарасько здобув Острог, вирізав 400 душ люду; Донець здобув Заслав, невідомий ватажок — Остропіль. Надійшло польське військо, стало під Костянтиновим, відділи його розійшлися „втихомирювати“ по південній Волині і суміжнім Поділлі. В червні польська армія відходить до Шимковець, далі до Збаража; за нею переходить військо Хмельницького. Військові події перекинулися в Галичину. Після Зборова людності Волини довелося перетерпіти ще те, про що вона вже почала забувати, — татарський погром. Повертаючись татари спалили і спустошили Острог, Заслав, Полонне, Кременець, Базалію, Сатанів і їх околиці. Татари сплюндрували велику територію, 20 миль уздовж і впоперек. Люди, що жили там, були або перебиті, або забрані тисячами в неволю. Залишивсь живий тільки той, хто сховався у лісі або „кущах“ ²⁾. До Ляховець татари нагнали 15.000 полону. З'явилися ще нові нищителі — левенці.

Після цих спустошень людність сама починає розповзатися з цього небезпечного кутка. Заможна частина селянства щезає, деякі навіть зовсім кидають правий берег Дніпра. Гановер пише: „деякі з багатих русинів пішли за Дніпро до козаків“ ³⁾.

До того після Зборівської умови Волинь опинилася при кордоні козацьких земель. На волю близько було втікати. Особливої охоти втікати повинен був додавати страх розправи. Як наближалось польське військо, активні елементи селянства і вкраїнського міщанства втікали масами. Після Берестечка тисяча козаків новоутвореного Острозького полку перед поверненням поля-

¹⁾ *Historia panowania Jana Kazim.* 7, 10.

²⁾ Гановер, 92. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій, 649.

³⁾ *Ibid.*

ків, як відомо, пішли за кордон на Слобожанщину та прохали царя, щоб дозволив оселитися їм на московській території ¹⁾. Перед приходом козаків втікала шляхта і євреї. Останні залишили зовсім небезпечні місця. За відомостями тарифів подимного, в таких значних містах, як Полонне, Любар, Остропіль, 1651, 1653, 1655, 1658 років нема жадного єврейського диму.

Вже до 1651 р. долину верхньої Случи зовсім спустошено. Польське військо, ідучи на Україну після Берестечка, як перейшло Кременець, більше ніж тиждень ішло зруйнованим краєм. Воно не бачило ні міст ні сіл, тільки поле та попіл; не видно було ні людей, ні тварин, самісіньке птаство кружало в повітрі. На полях ріс високий бур'ян, коні ховалися в нім; видно було самих тільки верхівців. Поки військо йшло до Любара, воно не мало чого їсти; ще кіннота могла щось знайти, а піші частини пухли з голоду.

Почало військо від кепської їжі слабувати; поки воно дійшло до того Любара, першого українського міста, більше як півтори тисячі загинуло ²⁾.

Серед пограбованої голодної людности тих кутків, де вона ще залишилася, 1652 року прокинулася джума ³⁾.

Як швидко одбувалося спустошення, можемо уявити розглядаючи тарифи подимного Погорини, що заціліла більше, за 1648, 1650, 1651, 1653 рр.

Околиці	№№	Поселення	Дими				Околиці	№№	Поселення	Дими			
			1648	1650	1651	1653				1648	1650	1651	1653
Щепетівська	1	Серединці . . .					Заславська	17	Мокрець . . .	—	18	8	—
	2	Пашуки . . .	78	9	—	—		18	Голики	—	10	1	—
	3	Рішнівка . . .						19	Клембівка . . .	—	8	3	—
	4	Городище . . .						20	Сошно	—	20	5	—
	5	Плесна	43	3	—	—		21	Вербовець . . .	—	9	7	—
	6	Пліщин						22	Мокітвіці	—	8	2	—
Острозька	7	Острог ст. . . .	183	50	2	—	Шумська	23	Білогородка . . .	—	12	4	—
	8	Острог нов. . . .	513	16	16	15		24	Нове село . . .	—	29	7	15
	9	Нова Воля	393	100	—	—		25	Тернавка	—	30	4	—
	10	Плужне	146	90	28	—		26	Радощівка	—	80	16	—
	11	Борисів	187	100	50	—		27	Шумбар	—	5	3	—
	12	Гнойниця	69	45	22	—		28	Горбівці	—	6	3	—
Заславля	13	Долоче	35	27	6	—	29	Загайці	—	8	3	—	
	14	Радагощ	18	5	1	0	30	Мизюринці	—	4	0	—	
	15	Заслав ст.	—	46	23	—	31	Матвіївці	—	5	0	—	
	16	Васьківці	—	18	3	0							

¹⁾ Костомаровъ. Богданъ Хмельницькій, 483.

²⁾ Костомаровъ. Богданъ Хмельницькій, 438.

³⁾ Ibid. 508.

Як ми візьмемо поселення, про котрі є відомості для 1648 і 1650 рр., полічимо в нім число димів, то для 1648 р. буде їх 1665, а для 1650 р. — 445. Зменшилося число димів в 3,7 разів. Це в наслідок кампанії 1648 і 1649 рр., також татарського спустошення 1649 р. В місті Острозі число димів зменшилося в 10 разів; це показчик єврейської еміграції.

Коли-ж ми візьмемо поселення, для котрих є відомості за 1650 і 1651 рр., то матимемо для 1650 р. 649 димів, 1651—217, зменшилося число димів більше-менше втриє. Це показчик розмірів української еміграції, відомості про ню маємо як-раз з району Острозького полку.

Як спустошено всеньку Волинь та в якому стані перебував край у звязку з тим спустошенням і причини його характеризує соймик Волинського воеводства 1653 р. За основну причину великої руїни шляхта вважає близькість краю до місця військових подій (*my, iako vicini sciany rebellisantów przez рієć lat*). В знищенні краю шляхта обвинувачує, крім козаків, татар, з особливим притиском війська Речи Посполитої. „Помогли нам до останньої згуби воеводства постійні переходи військ Речи Посполитої часті обози в сусідстві наших країв, під Сокалем, Заславом, Збаражем, а особливо під Берестечком“. Значну ролю вони визнають і за пошестями. В наслідок край до щенту знищений (*gdzie przed tym miasto y włości teraz i felix lolium et steriles dominantur auenae*). Людність зменшилася, деякі села зовсім спорожніли, по інших залишилося по кілька або кільканадцять хлопів, де їх передніше налічувано сотнями або тисячами та й ті, що залишилися, не мають як жити. Майно та реманент їх розграбовані. Людність одзвичаїлася хліборобити, коли-ж у воеводстві залишивсь такий куток, що випадково, або через віддаленість, чи заховавшись між лісами та болотами, ще є цілий та потрапив вратувати своє майно, то його зараз таки нищить польський жовнір-гіберна ¹⁾).

Це писалося напередодні нового страшного вдару. 1653 р. татари випали з-під Жванця. Весь край до Прип'яти, Люблина, Львова був спустошений, „димивсь огнем і кров'ю“. Самої шляхти пішло в неволю більше як 5.000. „Язык не може висловити всенького жаху тих днів“ ²⁾...

Наприкінці 50-х на початку 60-х років стає трохи легше. Военні події перекинулися в інші землі, Волинь перестає бути в центрі военных подій, вона стає запіллям. Правда, цеє запілля має свої нещастя. Тут часто стає зимувати польське військо, або збирається тут, ідучи в похід. Картину такого збору 1660 р. дає Єрліч. Гетьман польний рушив з військом з Луцька до Ляховець. Він вів 20.000 кінноти та 10.000 піхоти, окрім численної челяди та охотників, що їх було 40 або більше тисяч. Там він з'єднавсь з Ордою, що її прийшло 50.000. Орда тижнів трое стояла кочовиськом під Вишнівцем. Живність собі роздобували коло Острога, Корця й інших міст. У серпні союзники рушили до Лабуня, а з Лабуня до Любара ³⁾. Треба гадати, що

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., II, 1, 442—443.

²⁾ Костомаровъ. Богданъ Хмельницькій, 547. ³⁾ Jerlicz. 150.

людність була вдоволена, коли союзники рушили далі, хоч-би куди вони там ішли. Все-таки, не зважаючи на трохи чи не щорічні переходи, було легше, ніж 1649 або 1653 рр. Жвавішає трохи й господарча навіть діяльність. Р. 1660 Грізельда Вишневецька роздає цілу низку маєтків в околиці Вишнівця у посесію. Трапляються такі, що беруть їх і вкладають у них капітали. Навіть більше, помічаємо нове залюднення, з'являються пересельці на півдні Волини. Р. 1659 бачимо на Вишневещині втікачів з луцького повіту, а 1664 р. — навіть осадчого.

Підчас цього відпочинку волинська шляхта починає оглядатися. Р. 1661 перевіряючи дими воеводства, настала змога виявити втрати в людності і те, що залишилося. Стан, показалося, був таки сумний. Цілі райони знищено справді до щенту. Найгірше було в Костянтинівському районі. На південному березі Случи не заціліло жаднісінького села. В Остриківцях, Свинній, Лажеві, Баглаях, Деркачах, Гнатках, Семеренках, Самчинцях, Немиринцях, Новосілці, обох Погорілих, Верхняках, Сушках, Мотрунках, Каламаринці, Молчанах, Берегелинцях, Вереміївці, Пашутинцях, Митицях, Цеценівці, Григорівці жадного диму й хлопа немає. Не ліпше було на північному березі. В Стариках, Красносілці, Огіївцях, Киселях, Писарівці, Демківцях, Раштівці, обох Мацевичах, обох Шкарівках, Костенцю, Прохорівці, Стецьках, Сморшках, Кучівці, Залужжю, Жабчі, Новому Селі, Тернавці, Пузирках, Капустині, Бутівцях, Нападівці, Пашківцях, Волиці, Гребенинці, обох Чернятинах, Попівцях, Кременчуках, Мазепинцях, Булаївці, Лагодинцях, обох Кульчинах, Грициках, Терешках, Севруках—так само жадного диму й хлопа немає. Деякі з сіл цього району були так ґрунтовно (*funditis*) знищені, що вже ніколи не відродилися; як Озерківці, Матківці, Шашкевщизна, Семеренки другі, Самчинці другі, Свозіни, Повертовдині. Територія близько 50 км. уздовж і км. 40 уперек стоїть пустою, тільки де-не-де по закутках позалишалосся кілька або кільканацять чоловіка. Вони або заховалися під лісками, як у Самчинцях 3 дими, в Семеренках — 1, Баглайках — 1, Лашках — 1, Михайлівцях — 3, Кобиллі — 1; або коло фортець та лісків, як у Красилові з присілками — 2 димів; або тільки коло фортець, як у Костянтинові — 2 дими. Тоді ліс був безпечніший, ніж фортеця ¹⁾.

Як вираховували дими р. 1661, ми не знаємо, проте, коли навіть уважати, як на Поділлі р. 1668, — 6 хат на один дим, та ще припускаючи, що половину димів у рахунках проминуто, то на території колишньої Костянтинівської волости матимемо 60 димів — 300 осіб. Вийде на 1 кв. км. 0,3 особи. Густість людности на Костянтинівщині за цей час можна порівняти тільки з сибірськими зразками: вона у найліпшому разі була на половину менш залюднена, ніж усенький Сибір р. 1913, мало чим менше, ніж внісейська губерня цього року. Другий спустошений район р. 1661 — верхів'я Случи до правих допливів горішньої Горини, околиці Купеля Шибенної, ця високо-рівня, де починаються Случ, Бог, Збруч: Купель, Пеньківці, Собківці, Голотьки, Левківці, Кушнірівка, Війтівці, Писарівка, Рабіївка, Клинини, Курилівка.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., VII, 11.

Коростова, Яхнівці, Авратин другий, Москалівка, Колесець, Гальчинці — пусті Пустий район тягнеться км. 20 уздовж і км. 15 уперек. Між цими двом. пустинями є простінок. У Жеребках — 1 дим, у Зозулинцях Великих — 2, Малих — 2, Клітній — 1, Михиринцях — 1, Базалії — 4, а в присілках Базалії — 7 та Шибеній — 1. Далі по-над Збручем ще заховалися поселення: Маначин з Озерянами — 9 димів, Ожигівці — 23, Авратин — 1¹⁾).

До 1661 р. знесено не тільки колонізацію Острозького і почасті Бони, ба й більшину поселень давнішої Кузьминської волости²⁾).

Не ліпше було в басейні Хомору. Як острів затримавсь Лабунь, у ньому налічували 37 димів та ще коло Лабуня в Микуліні було 2 дими.

Густо поки-що лежать села на півночі в районі Погорині. Вони сильно зменшилися: в самому Острозі 29 димів, Плужнім — 10, Борисові — 6, Гнойниці — 3. В районах Кремінця, Шумська, Вишнівця заховалися мало не всі поселення, звичайно, зменшені.

Так от, на підставі усіх цих наших відомостей можемо провести лінію, що відокремлюватиме територію густо залюднену від пустинь, де людність сидить тільки островами: від Цаснівки, на колишньому російсько-австрійському кордоні, на с. Святець до Ямполя на Горині, далі річищем Горини до Білогородки³⁾).

Цей відпочинок від руйнації скінчивсь у середині 60-х років. З середини 60-х років почавсь другий приступ, ще страшніший, ніж перші роки Хмельниччини. Це було, як закінчено Московську війну за Дорошенкових часів, коли складено козацько-татарський союз.

Браїлівська війна 1666 р. — був перший удар. 10 листопаду татари, що прийшли на запрохання від козаків, під Браїловим погромили полк Малаховського; самого Малаховського й багатьох товаришів його взято в неволю. „На римську вілію“ (24. XII н. ст.) уночі орда, „сівши на коні“, погнала на Волинь, ніде не даючи коням відпочити, просто до Ляховець. Польські жовніри, „не втримавшись проти неприятеля“, подалися до Дубна. Орда бігла за ними слідом аж до самого Дубна. Кого доганяли, били, стинали, неволили. Люди, не сподіваючися лиха, були безпечні, мали надію на жовніра і те, що їх своєчасно повідомлять про неприятеля. В околицях Вишнівця — Збаража вночі татари наловили по шляхах і хатах багато людей. Багатьох замордовано, надто старих та дітей. Під Дубном татари забарилися від п'ятниці до понеділка. Тимчасом другий татарський загін пішов через Білу Церкву на Полісся і повернувся назад на Полонне, Лабунь, Меджибіж. Коло Меджибожа з'єдналися обидва татарські відділи. Татари з ясиру мали небагато пожитку, бо він вигинув через морози⁴⁾).

Наступного, 1667 року, татари з'явилися знову. Товклися цілісіньке літо. Їх тягне до кутків, ще хоч трохи зацілілих. У червні раптом з'явилися під

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., VII, 11. ²⁾ Źródła dziejowe, VI, 106—107.

³⁾ Всі подані відомості про стан залюднености 1661 р. з тарифів подимного 1648, 1650, 1651, 1653, 1655, 1661 рр. взято з Арх. Ю. З. Р., ч. VII, тт. II і III.

⁴⁾ Jerlicz, II, 112—114.

Збаражем — Вишнівцем, на полях забрали багато людей, що орали або сіяли. Тоді рахували, що самих господарів, крім жінок, дітей та челяди, забрали татари 8.064 чоловіка. В липні татари з'явилися під Заславом. У липні-серпні вже не відходять додому в ординські землі, зробили собі кочовище на Україні, на Брацлавщині; чати поставили коло Костянтинова, Меджибожа. Цілісіньке літо наскокували під Заслав, Острог, Дубно, Вишнівець, Збараж, „одні відходять, приходять інші“¹⁾. У вересні Галга-Султан з Дорошенком ідуть до Підгаєць, забирають рештки людей і майна²⁾.

Якою мірою поруйновано край за цей період, відомі нам волинські джерела мовчать. Деяке світло кидають подільські джерела. Р. 1668 зроблено облік димів воеводства³⁾. Оскільки життя околиць сумежних з волинським воеводством повинно було бути аналогічне з життям південної Волини, варт до нього придивитися. Виявляється, що людність заховалася мало не виключно в містах. Навколо Нового Костянтинова села королівські і землянські пусті, є тільки урочища. Коло Синяви, Старої й Нової, села всі пусті, коло Проскурова, Чорного Острова теж пустиня. Трохи заховалася людей у деяких селах коло Меджибожа. Та й міста ті виглядали зле. Підчас Браїлівської війни татари та козаки здобули Проскурів, людей з родинами та майном забрано, місто спалено, залишилися тільки дві недогорілі хати. Ліпше було, де заховалася ще хоч будь-які укріплення: в Пиляві в замочку заховалася вбогі мазанки, так само „притулилася в замочку“ людність Чорного Острова. В Старій Синяві хат було 60, Новій Синяві 94, а в Новому Костянтинові хат 430. Найліпше було в Меджибожі, що мав певніші укріплення. Такі замки і замочки сховали в собі не тільки людність міст, ба й околичних сіл. У замочку Черноострівському „притулилися“ рештки ограбованих селян із сусідніх сіл, русанівські селяни сидять у Новій Синяві. В Меджибожі сусідніх селян чимало, вони побудували собі хатки, таких хаток ревізори налічили 35. Можна гадати, що й серед 430 хаток у Новому Костянтинові був чималий відсоток хаток, що їх побудували селяни, села яких стали урочищами. Життя в таких містечках було нужденне. Доводилося переносити повсякчасні напади, облоги, до того доводилося годувати польського жовніра, часом давати відкупи всяким військам, що переходили в цій околиці. Військові події та зубоження не раз не давали спомоги обробляти поле. В Новій Синяві не сіяли озимини, на-весні сила народу пішла з цих країв, не витримавши такого життя.

А року 1669, оповідає Єрліч, Дорошенко стягнув 6.000 орди, показав їм хліб і становисько на межі Подільського, Київського і Волинського воеводств по лінії Бар, Меджибіж, Костянтинів, Остропіль, Любар, Корець. Татари понабирали ясиру, та через мороз розгубили його⁴⁾.

Тільки Бучацький мир припинив був трохи цеє страхіття. Повного заспокоєння, проте, і він не дав. Волинь, що стала прикордонною землею, перша почула, який непевний цей мир. Р. 1684 татари так зруйнували Костян-

¹⁾ Jerlicz, II, 117. ²⁾ Jerlicz, II, 119–120. Ibid., II, 148.

³⁾ Ар. 103 р. VII, III, 524. ⁴⁾ Jerlicz, II, 143.

тинів і навкружні села, що залишилося в Костянтинові 5 хат, а околиці знов стали пустинею. Нам відомі татарські напади ще 1690, 1698 рр. ¹⁾ Тільки мир 1699 р. відібрав Поділля від турків і дав надії на можливість реставрувати край у широких розмірах.

Руїна кінчається, починається відродження. Край знов залюднюється й загосподарюється. Розглядаючи залюднення краю, я гадаю зосередити увагу на формах і періодах цього залюднення.

Хронологічно першою формою залюднення являється „народня колонізація“, коли залюднення провадиться силами самого селянства й міщанства. У цій „народній колонізації“ спочатку відіграє першу роль місцева людність. При першім-ліпшій відпочинку вона починає сповзатися на давні місця. З перегляду димів у подільському воеводстві р. 1668 ²⁾, бачимо, як підчас ще далеко не закінченої війни, зараз-таки після катастрофічних спустошень, людність усе-таки йде на давні насиджені місця. Дехто вийшов із замку чи іншої якої криївки, дехто втік із неволі. Починають будувати хатки на селах. Хто потрапив заховати в замку реманент, тепер витягає його.

Вже в цей період відчувається, що селянська колонізація безсила. Навіть невеликі групи місцевого селянства через свою зубожілість не спроможні сами стати на ноги, мусять використовувати допомогу економічно міцніших верстов. Ці міцніші й zarazом зацікавлені в залюдненні верстви були місцеві поміщики. Далекі не всі з них втекли, багато дрібних панів і державців залишилося. В Колосові та Шпіколосах люстратори 1663 р. не знайшли жадного підданого, вони бачили тільки фільварок у самій Колосовій, там сиділи державці. В Моломолинцях коло Меджибожа після Браїлівської і Підгаєцької війни все-таки захочавсь пан Каміонацький; двір його спалили — він пересиджує в стайні. Дарма що такі панки дуже убогі, часом своїми руками починають обробляти землю, як вищезгадані державці Колосової і Шпіколос, проте вони, здебільшого, все-таки заможніші, ніж селяни. Дехто з них береться допомагати селянам залюднювати спустілі землі. Р. 1668 русановицький пан, Меджибозький пробощ, приводить і осаджує в Русанівцях нових селян.

Будь-що-будь, усенька ця колонізація, як суто селянська, так і за допомогою од місцевих дрібних панків для залюднення могла зробити тільки дрібниці. По-перше, великих надій, щоб повернулася місцева людність, бути не могло. Міг повернутися той, хто був недалеко, хто мав щастя вратуватися від усякого лиха. Таких багато не було. Ті-ж маси, котрі виемігрували далеко, котрі пішли з Острозьким полком на Слобожанщину, котрих погналі татари в неволю, — ті повернутися всі не могли; не могли воскреснути маси вирізаних, спалених, замерзлих на татарському аркані, вимерлих од голоду, пошестей. По-перше, потрібна була імміграція з залюдненіших земель: місцевими людьми заселити край не можна було. По-друге, як для тих, що повер-

¹⁾ Переговоскій, Волинскія Епархіальныя Вѣдомости 1881, 114—115.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. VII, III, 524.

талися в цей край додому, так і для нових імігрантів потрібна була хоч будь-яка гарантія безпечности, хоч будь-який захист од степу, хоч яка-така фортеця, де-б можна сховатися підчас нападу. Отже, треба було зробити замок, треба було його озброїти, треба було в ньому зосередити запаси; треба було залишити хоч будь-яку постійну залогоу. Зробити це тут не спромоглося ні селянство, ні міщани, ні дрібні панки. За це взялися, як у XVI в., місцеві феодала великої руки, магнати, крулев'ята українських земель. Тепер, організуючи оборону від степу, вони в-останнє виконують свою історичну роботу для колонізації. Під захистом замочків настає змога залюднити край, з'являються не тільки давніші осельники, приходять і нові. На магнатських ґрунтах з'являються слободи. Залюднення одбувається коштом дідичів із північних земель, бо від них переманюють їхніх підданців. На цім ґрунті навіть повстає антагонізм між магнатами півдня і шляхтою північних земель. Волинська шляхта, зібравшись на соймик р. 1669, доручає послам на сойм клопотатися, щоб ніхто не осаджував нових слобід, бо через них „наші шляхетські села мусять спустити“¹⁾. З особливо очевидною енергією й успіхом діяли тут п.п. збаразькі; соймик Волинського воеводства 1679 р. вважає за потрібне виділити їх у своїй постанові проти нових слобід. Доручається маршалкові написати листа до коронного гетьмана, щоб він наказав осадцям із слобід збаразьких і інших, а так само урядникам тамошнім підданих повернути²⁾. Вже з цієї постанови видно, що справа стала дуже серйозна і дошкульна для північної шляхти, а звичайний державний апарат цілком безсилий, коли надії покладається на гетьмана коронного. Цю безсилість усього державного апарату і серйозність конфлікту вияснює соймикова постанова 1699 р. Слободи, або волі, розмножилися. Осаджують їх збігли піддані. Шляхетські маєтки вакують. Нема ради від представників влади, суди винуватці мають за ніщо, підданих, на котрих накладено арешт, не віддають. Шляхта на соймику загрожує таким неслухняним судові посполитим рушенням³⁾. Конфлікт був, очевидночки, дуже напружений і загрожував тяжкими наслідками неслухняним магнатам, принаймні на папері.

У цьому другому періоді і другій формі ми маємо „народню“ селянську і міщанську колонізацію під захистом магнатських замків і державного апарату великих українських феодалів.

Проте й це не вирішало справи швидкого масового залюднення. Для такого швидкого масового заселення краю потрібен був раніше нагромаджений капітал. Щоб загосподаритися на новому місці, селянинові потрібна була садиба, худоба, реманент, зерно. Всього цього в селян-пересельців, не було. Маса селян-пересельців не була заможна. Заможний селянин не мав рації кидати своє налагоджене господарство, свою садибу, поле, реманент, хліб та й мандрувати світ за очі. Втекти, принаймні з робочою худобою і частиною реманенту, було дуже важко. Ще за Хмельниччини, Руїни, коли панського

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. II, II, 283. ²⁾ Арх. Ю. З. Р. II, II, 381.

³⁾ Арх. Ю. З. Р. II, III, 42—43.

державного апарату не було, могли йти обози селян-пересельців. Ми знаємо, що пани були спокійніші за тих селян, котрі мали худобу. Щоб запобігти втіканню селян, заборонювано підданим продавати худобу. Почасти з цих самих мотивів протягом всенького XVIII в. панувала загальна практика, що підданий „без дозволу і відому“ двору не мав права продавати худоби як запряжної, так і робочої. Маса новосельців — то була селянська біднота, що не мала чого втрачати вдома, що могла тішитися надією на новому місці стати господарями. Розсліди справи втікачів з Залісець 1760-х рр. виявили, що на 29 втікачів припадало 24 зовсім бідних; вони нічого по собі не залишили, тільки 4 було заможних, ці вже дещо були залишили. Але і ті 4 втекли без нічого, втекли саме в гарячу робочу пору; такі втікачі траплялися були нечасто і на новому місці з'являлися такі самі голі, як і 24 попередніх. До того з аналогічних інших списків утікачів виявляється, що великий відсоток серед них становила молодь, надто нежонаті парубки, котрі залишали вдома і свої родини і господарство.

Для всіх них, щоб поставити їх на ноги при заселенні, повинен був хтось сторонній вкласти певний капітал.

На початку заселення нема чого шукати цього капіталу на тій самій території, що колонізується. Не могло його бути, звісно, ні в зруйнованих місцевих селян, ні в зубожілого міщанства. Такого капіталу не могло бути і в тих дрібних панків, що сиділи на місці. Адже й залишилися вони тут і обробляли землю „власним коштом і потом“, як констатує волинський соймак, захищаючи себе від голоду, доведені до цього скрайньою бідністю (*summat paupertatem redacti*)¹⁾. Та й місцеві магнати вкласти готові гроші в цю справу не могли, бо, перш за все, вони їх не мали. Вони сами були по вуха в боргах, надто після громадянської війни, що в ній вони брали таку активну участь. Магнатські маєтки наприкінці XVII в. були вже мало не всі позаставлювані. Михайло Вишневецький пише посесорові Гришковець, у відповідь на прохання повернути дані під заставу села, гроші: „трудно тепер нам до того прийти“, ліпше, „не маючи жадної перешкоди від мене, заживай тієї маєтності“ собі далі.

Капітал, що його вкладувано в заселення, принесено з інших країв, з півночі, де він, очевидно, встиг уже нагромадитися. Його принесли посесори, що брали в заставну посесію у місцевих дідичів маєтки, не раз порожнісінькі, щоб заселити й загосподарити їх. Таку роздачу маєтків провадиться широко великими партіями. Ми помічаємо, що заставляти маєтки починають таки рано, ще тоді коли магнати, здається, сами підтримують колонізацію, будуючи свою систему замків; за нескінченої ще війни р. 1660 роздано в заставну посесію цілу низку сіл Вишневецьчини. Р. 1680 пішло в посесію чимало сіл Острозької ординації. У цей період останніх десятиліть XVII в., що його схарактеризували були ми, як період селянської колонізації під захистом магнатів, з'являється вже постать посесора-колонізатора. З-за спини Збаразького, що проти нього так вороже виступала була волинська шляхта

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. II, I, 442—443.

виглядає, як осадця, посесор. Наприкінці XVII на початку XVIII в. посесор-колонізатор явно виступає на сцену, стає осередковою постаттю колонізаційного процесу. Коли магнати наші борються з козаччиною на посесорські гроші, зібрані під заставу маєтків, коли на посесорські гроші реставрують край, то капітал північних земель, переважно польський, одборонив од козаків край, колонізував його і тим самим підпорядкував його собі.

Такий посесор, як володілець потрібного капіталу, вміщуючи його на добре гарантованих умовах, фактично зовсім прибрав до своїх рук місцеве господарство. Гроші давано під заставу села, в заставному контракті застережувано, що дідич має повернути посесорові ще і гроші, витрачені на репарацію маєтку. В обставинах кінця XVII й початку XVIII в. можна було передбачати за безгрошів'я місцевих дідичів, що викуп не швидко може настати. Посесор був певнісінький, що він сам перший скористується з прибутків на вкладений капітал. Справді, посесії тяглися десятками літ, а деяких сіл так вже ніколи і не викупили володільці, багато сіл Острозької ординації опинилися, після того як її скасовано, в руках посесорів. Приступивши посесор до маєтку, зразу відчував дошкульний брак робочої сили. Поки надійдуть нові осельники, загосподаряться, вийде термін слободи, — доводиться чекати. Не раз-у-раз можна було допускати, щоб капітал лежав, не даючи прибутку, кілька чи кільканацять років, надто тоді, коли посесор сам користувався був з позичених грошей. Коли-ж посесор зараз хтів заходитися коло господарства, а місцевих робочих рук бракувало, він мусів був десь роздобувати робочу силу не панщизняну. Отож він наймав робітників, купував або переводив підданих з свого цілого маєтку ¹⁾. Звичайно, це не вирішувало справу, а тільки тимчасово допомагало на початку господарювання. Наймана праця була дорога, її можна було вживати тільки за дуже вигідної кон'юнктури ринку, тільки в деяких галузях господарства; найманого робітника ще поки важко було добути, купований підданий теж був дуже дорогий, він себе звичайно не виправдував; у великих розмірах підданих теж не переводили. Основна маса людського матеріалу, що на неї рахували заселяючи якусь місцевість, складалася була з двох нерівних частин: дрібної шляхти і селян-утікачів. Дрібна шляхта потребувала менше коштів, вона могла йти легально, могла дещо принести з собою, зате-ж і прибутку з неї був тільки чинш та ще посередні податки через монополії. Натомість її осадки мали певну політичну вагу, були островами серед ворожого селянського моря, підпорами для шляхетсько-польського режиму. Ще Єфименко, користуючись подільським матеріалом, постерегла, як „магнати заходилися переводити людність з інших округ Польщі і з-за кордону“. ²⁾ Вона вважає переведених мазурів (хоч-би й Любомирський їх був переводив) тільки за підданих, не помічаючи

¹⁾ На Вишневеччину посесор Глуховський з свого діничного села Чернишівки перевів скількись підданих, коли займав був там посесію; другий посесор привів підданих Семігидинівських; посесор Медисівки Лагановський привів сюди своїх діничних підданих. Все це наприкінці XVII, на початку XVIII в.

Посесор Медисівки купив підданих Грицає і Стецька з братами в Новосілках.

²⁾ Е ф и м е н к о, Южная Русь. 1, 109—110.

чисто шляхетської колонізації. Тимчасом у наших джерелах осадники південної Волини—це не тільки піддані: в мазурських осадах, хоч-би тих-таки Любомирських, виразно виявляється шляхетська колонізація. Справді, з ревізьких сказок 1795 р., джерела кінця XVIII в., коли заселення закінчене було мало не зовсім, бачимо, що в тих селах кол. Костянтинівського повіту, відомості про яких заховалися, 960 родин, 4892 особи, шляхти осілої і 261 родину, 1566 осіб, шляхти неосілої („не ім'ющихъ домовъ“). Серед перших можна налічити певну частину дідичів, серед других — службовців у фільварках та посесорів. Але основна маса як перших, так і других — це хлібороби. Бо коли ми знаємо, що в будь-якій Свинній або Воронківцях навіть дідич не сидів, а шляхти подано десятки родин, нам залишається цю шляхту в цих селах трактувати тільки як чиншовиків-хліборобів. А таких сіл, де шляхта сидить значними гуртками, подостатком. Як узяти тільки ті села, де її більше, ніж 20 родин та взяти тільки шляхту осілу, то побачимо в Богданівцях род. 36, осіб 202, Черняві — род. 27, осіб 148, Чухілях — род. 48, осіб 287, Красиліві — род. 42, осіб 147, М. Лазучині — род. 57, осіб 324, Михайлівцях — род. 24, осіб 109, Сквородаках — род. 41, осіб 204, Свинній — род. 21, осіб 110, Вербородинцях — род. 31, осіб 150, Воронківцях — род. 24, осіб 107, Заставках — род. 33, осіб 157. Що це були ті самі пересельці, а не втікачі, говорить те, що їх уважають за шляхтичів. Втікачеві доводити своє шляхетство не випадало. До того вони аж досі католики, виходить такими були і у XVIII в., коли-ж вони вважали себе за католиків, то вважали і за поляків. Як так, то це були ті кадри польських колонізаторів України, що велику ролю їх у заселенні так обстоювала польська історіографія.

Може бути, такі шляхетські острови свою ролю фортець серед хлопського моря виконували добре, може бути, вони добре потрапляли захищати інтереси капіталів польських посесорів. Та треба було все-таки робочих рук для фільварків передусім. Шляхетські острови мали мало рації для свого існування без хлопського моря.

І тому все-таки основна ставка повинна була ставитися на поселенця селянина, на пересельця, що правда, нелегального, на втікача. Щоб його привабити, робили все, не зупиняючись і перед великими витратами. Вимірювано їм ґрунти, та це ще мало коштувало. Для збудування хати і будинків давано їм дерево і хмиз з панських лісів, а як таких не було, то доводилося й купувати для них дерево; а часом, як напр. у Холодці 1750 р., будовано й готові хати для осельників. Слобожанин не мав чим зараз обробити поле — треба було йому в тім допомогти. Він не мав чим засіяти, — давали йому насіння. Багато, якщо не більшина, слобожан приходили такі вбогі, що не мали чим до врожаю харчуватися, — треба було їх годувати ¹⁾).

¹⁾ Документів про допомоги підданим при оселенні заховалося, особливо в панських архівах, багато для XVIII в. Всі вони подібні один до одного своїм змістом. Тому для підтвердження та ілюстрації вищенаведених тверджень наводжу один з них, с. Підгайчики, 1701 р. На волі сидить 29 селян. Цього року з маатку їм дали (zalogi na wolne): „1) Павло — коробку гречки, коробку ячменю, на зиму коробку жита, братові проса гарців 4, дано на пивницю золотих 5, за плужне залізо золотих 5. Всього на зл. 30 гр. 4. 2) Петро тесля — коробок 2 ячменю,

Не можна було вічно їх тримати субсидіями, треба було їх поставити на ноги, щоб вони не тільки сами себе годували, ба й дали частину своєї праці для фільварку. Треба їм було допомогти завести свій реманент. На початку XVII в., як допомога поселенцям (załogi na wolne), в фільварку Козинському були видані воли. Часом давано грішми допомоги на купівлю худоби.

Витрати на осадження людей, на загосподарення їх були значні, але на тім витрати не кінчалися при відбудуванні маєтку. Треба ще було відбудувати фільварок, став, млин, шинок.

Посесор Медисівки дістав село без двору, без жадних будинків, з пустим ставом, з ґрунтами кількадесять літ неораними, без жадних засівів озимих і ярих. Посесор Курилівки застав на місці всіх господарчих будинків тільки урочище, заросле бур'яном. Потроху, то вкладаючи готові гроші, чи то привезені, чи то з прибутків цього самого маєтку, то користуючись з праці підданих, які вже загосподарилися, посесори відбудовують господарство — провадять „репарації“. Огороджується місце під фільварок, будуються в ньому хата, пекарня, стайня, возовня, хліви, обори, шопи, стодола, гумно, шпіхлір, льохи, криниця. Часом дерево можна було добути в лісі цього самого фільварку, але не у всякім фільварку на півдні Волини він був. Частенько доводилося для будування купувати ліс у чужих фільварках. Робітників також почастя доводилося наймати, надто майстрів. А в тих фільварках, де репарації робилися хутко і піддані ще добре не осіли, треба було наймати

коробку вівса, плуга на два дні, волів до борони на день, волів до рала на 2 дні, коробку гречки. Всього на золотих 32 грошей 15. 3) Харко — золотих 3 на ячмінь, плуга на день, той самий ячменю коробку, плуга на день, проса гарців 4, гречки коробку на насіння, плуга на день, в-осени плуга на день, жита коробку на насіння, плуга на день. Всього на зл. 48. 4) Хома — золотих 3 на ячмінь, плуга на день, жита ярого коробку, півталяра, на хліб золотих 5, плуга на день, проса гарців 4, золотий 1, коробку гречки, плуга на день, в-осени плуга на день. Всього на зл. 42. 5) Шимко — золотих 5 на ячмінь, плуга на день, мірку гречки, золотих 4, знов зл. 5, знов зл. 4, коробку гречки, плуга на день, жита коробку, плуга на день. Всього на зл. 50. 6) Яцко — плуга на день, грішми зл. 2 гр. 15, коробку гречки на насіння, плуга на день, в-осени плуга на день, жита коробку, плуга на день. Всього на зл. 34 гр. 15. 7) Тиміш — плуга на день, до борони волів на день, плуга на день, гречки коробку, в-осени гречки коробку, плуга на день, жита коробку, плуга на день, в сумі зл. 37 гр. 15. 8) Роман — плуга на день, волів до борони на день, той самий плуга на день, коробку гречки, в-осени плуга на день, волів до борони на день, гречки коробку, плуга на день, жита коробку, плуга на день, знов плуга на день. Всього на зл. 30. 9) Стах — зл. 4, коробку гречки, на овес зл. 3, гречки коробку, плуга на день, жита коробку, плуга на день. Всього на зл. 32. 10) Мазур Ян — золотих 2, знов зл. 1, той самий узяв гречки мірку, проса гарців 3, знов зл. 1, коробку гречки, плуга на день. Всього на зл. 16. 11) Павло Бондар — жита коробку, ячменю коробку, гречки коробку, проса гарців 4, плуга на днів $2\frac{1}{2}$, зл. 2, коробку жита. Всього на зл. 32 гр. 15. 12) Дмитро Зуб — золотих 5, плуга на день, жита коробку, проса гарців 4, гречки коробку, знов гречки коробку, плуга на день, мірку жита на насіння. Всього на зл. 43. 13) Степан Бондар — зл. 1 гр. 15, знов зл. 1 гр. 15, ячменю коробку, плугів 2, жита коробку, проса гарців 4, золотих 2, коробку гречки, плуга на день, золотих 2, в-осени плуга на день, жита коробку на насіння. Всього на зл. 44. 14) Андрій — проса гарців 4, зл. 1, коробку гречки. Всього на зл. 7. 15) Ткач — плуга на день. На зл. 5. 16) Грицько — плуга на день, гречки коробку, проса гарців 3, в-осени плуга на день, жита коробку на насіння. Всього зл. 20 гр. 15⁴. Всього витрачено цього року зл. 508 гр. 15. (Арх. Ю. З. Р. VI, 1 прилож. 178—179).

і чорноробів. Ще значніших витрат вимагає відбудування ставів, млинів. Тимчасом як у Жабокриках відбудувати двір коштувало 1 930 зл.¹⁾, а пивницю і корчму 900 зл.²⁾, то репарація млинів і греблі 3 950 зл.³⁾. Тимчасом у Чортівці, теж коло Козина, відбудувати двір коштувало 2 010⁴⁾, тільки млин коштував 800 злотих. Репарації-ж ставів і млинів на великих річках, як Хоморі, Горині, Случі звичайно, коштували далеко більше.

Раз витрачалися подібні кошти на заселення, відбудування, можна сподіватися, що посесори не чекатимуть, маючи такі великі кошти, поки піддані стануть на ноги і зможуть розорати фільваркові поля, а сами братимуться за розроблення їх, вклавши ще трохи грошей. Справді, це траплялося. Посесор Медисівки купив волів, коней і виробив коло 3 000 днів поля⁵⁾, поля, яке вже кількадесять літ лежало неоране, на яким воли й коні понадривалися і поздыхали.

Після остаточного миру з турками, як повернено Поділля, здавалося, настав час, коли спокійно можна було-б узятися за колонізацію, притягнувши посесорів з їх капіталом. Проте, бажаного спокою в перші роки XVIII в. ніяк ще не можна було досягнути. В перші роки цього століття для шляхти була заморока з тою паліївщиною: 1702 р., після поразки шляхетського війська, на Волині було дуже неспокійно⁶⁾. Р. 1702 в сумежних районах — Меджибожа, Сатанова було близько 3 000 повстанців, що дошкуляли панському господарству⁷⁾. Р. 1703 14 серпня мешканці Костянтинова заносять маніфестацію, що їх зруйнували повторні козацькі напади⁸⁾.

До того король уплутавсь у шведську війну, шляхта нарікала. Р. 1704 військові події починають зачіпати південну Волинь. Цього року в вересні-жовтні Мазепа став у маєтностях Любомирського і нищив їх за те, що Любомирський пристав до шведів⁹⁾. Р. 1705 з 13 липня до 4 серпня Мазепа стояв табором під Костянтиновим. Всі панські губернатори і євреї порозбігалися. Мазепа наказав своїм козакам скосити весь хліб на пні, решту витоптати кіньми, а на мешканців накласти контрибуцію в маєтностях Потоцького й інших панів шведської партії. З-під Костянтинова Мазепа посунув до Галичини. Табір козацького війська був надзвичайно великий: у ньому було 16 000 фір. Ідучи табір мусів був зачіпати засіяні ниви і ставати на полі на нічліг та попас, бо коло шляху не було трави. Військо господарювало по фільварках та селянських хатах. Людність тікала, як од татар. За два тижні перед приходом війська по селах було пусто. Представники галицької шляхти (каштелян, підкоморій й інші), приїздячи до козацького обозу, говорили Ма-

1) Двір 700 зл., стодола 500, стайня 250, кухня 100, шпіхлір 180, хліви 200.

2) Пивниця з шопою 100, корчма 800.

3) Гребля 3 000, млин з двома каменями і ступою 600, лотоки з двома скринями 350.

4) Двір 800, стодола 350, стайня 320, обора 220.

5) День поля є рівний площі землі, яку може виорати один плуг за день. День поля рівний старій місцевій морзі. Ґрунти цього краю приблизно однакові, той дні також.

6) Арх. Ржевус. Fasc. 13 N. 43.

7) Rawita Gawroński, *Historia ruchów haydamackich*. 1, 52.

8) Summariusz dokumentow ad bona tractus Stary-Konstantynow.

9) Костомаровъ Н., Руина—Мазепа, 528—529.

зепі, що їм тільки залишається „рады не рады“, „сівши на коні“, боронитися від таких союзників. Мазепа їх збував „политычними раціями“¹⁾.

Отже-ж розсвіт посесорської колонізаційної роботи міг початися допіру після Полтавської баталії.

На початку XVIII в. ще Горинь виразно виступає, як границя твердого заселення. Рахунки за посесорські репарації йдуть з другого десятиліття XVIII в. все частіше й частіше. З 1710 р. доходять рахунки за репарації Медисівки, Гаврилівки, Гальчинець. З 1712 р. одного села коло Вишнівця. З 1716 р. Курилівки. 1719 другий рахунок — Медисівки. Вже 1717 р. Медисівка, що в ній недавно було тільки 5 піших господарів, має 17 господарів, з них у 12 є по дві голови робочої худоби, 3 по одній голові, тільки 2 без худоби. Р. 1728 в Митицях, над Бужком, на межі Поділля, є 27 господарів; з них 3 мають по 3 голови робочої худоби, 10 по 2 голови, 7 по 1 голові, 4 без худоби. А Борщівка на Вишневецьчині 1729 р. налічувала в собі 113 господарів-селян та 7 господарів чиншових і шляхтичів. У селян було 185 штук робочої худоби; селян-господарів без робочої худоби було 32, котрі мали 1 штуку її, — 19, по 2 — 32, по 3 — 22, по 4 — 5, по 5 — 2, по 6 — 1.

Коли вже край трохи заселився, коли маєтки потроху були відреставровані, вони стали давати прибутки. Можна було не тільки повертати витрати, зроблені на реставрацію, а ще й нагромаджувати вже на місці капітал. На допомогу привезеному капіталові надходить місцевий. Збільшення капіталів дає спромогу реставрувати край жвавішим темпом. Коли на початку XVIII в. реставровано село кільканацять років, у 40-х роках село будується з усіма фільварковими будинками, ставами й млинами за кілька років, як от, приміром, Кушнірівка або Холодець. Тимчасом як перше реставровано здебільша поволі: відбудовували частину маєтку, чекали, аж доки вона даватиме прибуток, тоді на цей прибуток одбудовували другу, на прибуток з обидвох — третю і т. д.; тепер будують зразу все²⁾.

Через те що край загосподарюється, капітал і пропозиція його збільшуються, повстає, замість одбудування сіл на умовах заставної посесії, інакший спосіб їхньої реставрації.

Тепер можна хоч приблизно вирахувати, скільки відроджений маєток дасть прибутку на рік. Тепер вже можна приблизно вирахувати, скільки з прибутків відродженого маєтку щорічно піде для виплати відсотків на вкладений капітал, скільки залишиться на погашення основного капіталу. Тепер, отже, відродження маєтку провадиться способом орендної посесії, а не заставної. Наприклад р. 1743 Міхал Вишневецький має коло Купеля, в ключі Ожиговецькому пусті добра — Кушнірівку. Вони не дають до скарбу жадного прибутку. Скарб дає цю Кушнірівку Я. Осінському для осадження на 6 літ. Осінський має осадити село, має поробити стави і матиме

¹⁾ Костомаровъ Н., *op. cit.* 535—537.

²⁾ Рахунок витрат на заселення Холодця, писаний 21 квітня 1750 р., витрат зроблених протягом кількох років, добре може ілюструвати таке, за короткий термін одночасне збудування цілого села (див. продовж. цієї прим. на 22 стор.):

право протягом 6 літ користуватися прибутками з підприємств, що він збудував, та повинностями з підданих, що він осадив. Вишневецький у збудуванні села має допомогти Осінському деревом, бо в тих кушнірівецьких добрах лісу нема. Коли 6 літ вийде, Осінський має повернути ці добра (Кушнірівку) з усім, що в ній буде, „без жадних процесів“, до ключа Ожиговецького. З маєтку Осінський може забрати тільки двірські засіви. Осадження має початися 1744 р. Як скінчилося 6 літ, р. 1751 Кушнірівка була заставлена в сумі 20 000 злотих.

Разом з розв'язанням питань про матеріальну базу для осадження перед дідами і посесорами повставали правні моменти з цього заселення. Дідич не мав нічого проти втікача, коли він до нього приходив, але був дуже невдоволений, коли він од нього відходив. До того в колонізаційній гарячці, коли власники чи посесори маєтків один перед одним усякими способами зтягали цього втікача, втікач не раз відчував себе паном ситуації. Він міг перебирати маєтками, переходити з одного до іншого, де умови здавалися йому ліпші. Саме по собі становище слобожанинове було таке вигідне, що деякі повік-би не хтіли його кидати. З'явилася ціла категорія підданих, що не загосподарювалися на одному місці: не встигали засидіти слободи в одному поселенні, як переходили до іншого, посидить кілька років в іншому, переходить до ще іншого. Так йому було не погано: повинностей він не мав, діставав ще запомоги від володільця маєтку. Подільська шляхта спеціально зупиняється над цим питанням на своїх соймаках: „зухвале підданство“ волочиться з слободи на слободу, не зважаючи на великі витрати панів на них худобою, збіжжям та те, що їх коштом не малим доводиться боронити від жовнірських переходів¹⁾.

Повстало питання про закріплення втікачів на нових місцях. Законним способом діяти дідич не міг, він не мав права власності на селянина, поки

№№	На що витрачено	Злот.	Грош.	№№	На що витрачено	Злот.	Грош.
1	Фільварок з хатою, пекарнею, коморою . . .	300	—	10	Млин з усім, на 1 камінь з дубового дерева	300	—
2	Хліви, хлівки, стайні . .	100	—	11	Пасіки і льох	100	—
3	Обора (незакінчена) . . .	40	—	12	Городи окопані і засіяні	68	—
4	Винниця нова	100	—	13	За плуги і рала для оброблення поля	231	15
5	Корчма недокінчена . . .	400	—	14	Засіяне збіжжя	1 094	15
6	Тік, ровом окопаний і огорожений	130	—	15	Гар 4	24	—
7	Гребля наново виставлена і оббита палями .	2150	—	16	Волів здохло 12	768	—
8	Друга гребля, що її почали робити в полі	100	—	17	Збудовано халуп для людей 32	960	—
9	Став наповнений рибою	300	—	18	Підчас голодного року дано людям збіжжя . .	1 034	—
					Разом	8 218	—

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., II, III, 179, 1709 р.

той не засидів земської давности. Земської давности за таких умов було довго чекати. Пробували скоротити земську давність. Подільський соймик пропонував термін засидження для слобожан 3 роки. Але й це не вирішило зовсім становища ¹⁾.

Щоб знайти вихід з ситуації, володільці маєтків використовують факт витрати на осельників. Усякі допомоги при оселенні вважалося за позики. Тому питання ставилося так: як хочеш піти з маєтку, поверни, що позичив. Повернути цього він не міг. Колонізаційна практика до часу закріплення по засидженню утворила закріплення кабальним способом. Тому саме ми маємо так багато в ґродах облят рахунків витрат на заселення підданих.

Мало було знайти закони для закріплення, треба було ще ці закони здійснити, боротися проти селян, їхніх порушників. Сподіватися що-до цього на польський загально-державний апарат було що-найменше наївно. Дідичі-колонізатори повинні були сами організувати відшукування і до деякої міри повертання втікачів. Братися до цього володільці невеликих маєтків не могли. На сцену знов виступають магнати. В них для того були чималі штати урядовців, були свої відділи війська — поліції, вони могли організувати цю справу в широких розмірах. Посилано спеціальних уповноважених у цій справі; вони об'їздили великі райони, відшукуючи підданих. Наприклад, 1724, 1725 і 1728 р. уповноважені кн. Вишневецького об'їзять село за селом околиці Острога, Межиріччя рівенського, Клевая, Корця, Костянтинова, Красилова, Миколаїва на Поділлі, Ярмолинець, Проскурова. В одних маєтках Сангушка їм пощастило виявити 59 утікачів тільки з околиць Вишнівця, в різних маєтках Волини вони виявляють 140 утікачів з пинських маєтків Вишневецького. Не зважаючи на наочний успіх таких розшуків, вони не повертали, звичайно, всіх підданих, але були все-таки острахом для втікачів і сами себе при таких успіхах повинні були окупити.

До половини XVIII в. всю південну Волинь уже відреставровано: всі села, котрі були перед руїною, відновлено; села повні людей, число людности далеко більше, ніж було перед руїною. Але колонізаційна робота не припиняється. Її провадиться в двох напрямках: дбають про те, щоб зберегти наявну людність і її добробут, а також дбають про те, щоб людність побільшувалася і далі. Загальний розвиток сільського господарства в Західній Європі в другій половині XVIII в. ²⁾, розвиток фільваркового господарства на півдні Волини ставили питання про збільшення посівної площі, про ліпше її оброблення. На півдні Волини в умовах фільваркового господарства, панщиняної праці, це вимагало уважного ставлення до селянської робочої худоби, селянського господарчого реманенту. Бо, коли панські фільваркові землі обробляли не тільки сами панщиняні селяни, ба й своїм-таки реманентом та худобою, як побачимо далі, то від числа і стану робочої худоби та реманенту підданих залежала можливість збільшити посівну площу на фільварку та ліпше її обробити.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., II, III, 145.

²⁾ Кулишерь Г., Лекції по ист. экон. быта З. Е., ч. II, 29.

Разом із тим піднесення сільського господарства вимагало більше робочих рук, вимагало дальшої колонізації краю, вимагало нового припливу людности.

Одне з нещасть, що нищило селянський добробут, як і давніш, було військо. Не так польське військо (його було небагато, від нього терпіли переважно королівщини, від польського війська дідичі потрапляли захистити свої маєтки), — більше дошкуляли часті переходи і постійки російського війська. Воно вже не провадить того примітивного грабіжу, як раніш. Правда, траплялося, що ірегулярні частини, як от козаки, видеруть там десь пасіку, потягнуть рибу при спусті, побешкетують у місті чи селі, але все-таки це вже не була система, все-таки дбалось про дисципліну. Постачання військові одбувається вже не давнім способом, коли кожен жовнір зокрема грабував людність, військо має інтендантуру, вона для всього війська збирає харч, грабує людність од імени всього війська, врегульовано, за певними правилами. Щоб наповнити свої магазини, російська інтендантура робила розкладку потрібного їй числа провіанту чи фуражу на людність. Щоб ліпше врегулювати розкладку, притягано шляхетські комісії воеводств і повітів, за згодою з ними означувано, скільки має дати окремий повіт із загальної суми потрібного для магазину, скільки має дати яке село. Писано тоді вимогові ордері (палети) на окремі ключі, чи села, де зазначалося, скільки чого треба дати інтендантурі.

У Польщі, зокрема на Волині, стояли чималі відділи російських військ, до того за Катерини II у Молдаві і Волощині Росія воювалася з Туреччиною, там були великі російські армії, що їхня інтендантура поповняла свої запаси на польській Україні. Тому і розмір вимог російських військ був немалий.

До нашого часу заховалися палети на села з 1772 і 1773 рр. З них видно, яким тягарем лягали ці вимоги на селянство. Р. 1772 палет на Борсуки вимагає з цього одного села 75 корців житньої муки, 3 корці і 4 чвертки гречаної крупи, 25 корців вівса ¹⁾. Розмір вимог 1773 року ще більший (див. табл. на стор. 25).

Вийде в Борсуках для господаря, що має 9 днів поля, з дня поля борошна по $17\frac{7}{9}$ гарця, що має по 6 днів, з дня по 18, що має 3, з дня по $18\frac{2}{3}$, що має 2, по 16. У Борщівці, — що має по 6 днів, з дня $8\frac{5}{6}$ гарця, що має по 4, $9\frac{1}{2}$, що має по 2, $9\frac{1}{2}$. Оскільки ці палети розподілювано за участю комісарів місцевого земянства, ми повинні сподіватися, що розмір вимог од окремих поселень має бути рівний. Коли-ж ми тут бачимо, що Борщівка дає на половину менше, ніж Борсуки з дня поля, то доводиться вважати, що це була свідомо знижка на 50% внесків для Борщівки, зроблена беручи на увагу якесь нещастя, ближче нам невідоме, котре трапилося з Борщівкою. Тоді середній внесок для Борсуків — 18 гарців житнього борошна з дня поля — треба вважати за середній для всіх сіл південної Волини 1773 р.

¹⁾ На Волині в 70-х роках XVIII в. вживали загальну міру, що ухвалив для всієї Польщі сойм р. 1764 (Vol. leg.); згідно з нею, варшавський корець, загально вживаний, мав 32 гарці.

Борщівка і Вербовець цього року мають дати:

	Борошно житнє				Крупи гречані				О в е с			
	Поділ на дні і господ.		Сума борошна		Поділ на дні і господ.		Сума крупів		Поділ на дні і господ.		Сума вівса	
	Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці
За палетом має дати Вербовець	—	—	277	16	—	—	18	9	—	—	101	—
3 господарі по 9 днів поля	5	—	15	—	—	11	1	1	1	28	5	20
25 " " 6 " "	3	12	84	2	—	7 ¹ / ₂	5	27 ¹ / ₂	1	8	31	8
90 " " 3 " "	1	24	157	16	—	3 ³ / ₄	10	18 ¹ / ₂	—	22	61	28
2 " " 2 " "	1	—	2	—	—	2	—	4	—	12	—	24
31 городник	—	20	19	12	—	1	—	31	—	6	5	26
Має бути зібрано всього	—	—	277	30	—	—	18	24	—	—	105	6
За палетом має дати Борщівка	—	—	98	8	—	—	6	20	—	—	36	8
10 господарств по 6 днів поля	1	21	16	18	—	3 ³ / ₄	1	24	—	21	6	18
44 " " 4 " "	1	6	52	9	—	2 ¹ / ₂	3	14	—	14	19	8
47 " " 2 " "	—	19	27	19	—	1 ¹ / ₄	1	26	—	8	11	24
8 городників	—	7	1	24	—	1 ¹ / ₂	—	4	—	4	1	—
Має бути зібрано всього	—	—	97	27	—	—	7	8	—	—	38	28

Звичайно інтендантура не брала цих продуктів без грошей, але, по-перше, не завжди легко було видерти ці гроші, по-друге, як загальне правило інтендантура платила нижче од ринкових цін. За останнє говорить примусовий розподіл постачання за палетами: як-би інтендантура платила добре, вона-б могла не морочитися з розподілом, а просто закупити на ринку. Тому, мусимо ми звзяти Корзонове твердження, наче-б вимоги московської інтендантури, збільшивши попит на хліб, підвищивши ціни на нього, збагачували край ¹⁾. Що вони справді збагачували деякі суспільні верстви, то це так, як нам пощастить з'ясувати далі, але це не було селянство. Для селянства палети були нещастям і призводили навіть до утворення своєрідних запасних фондів зерна з метою страхування. Такий фонд з вівса і сіна мав утворитися по всіх селах Вишневецької економії.

Руйнувало селян те, що вони мусіли були одвозити отой фураж до російських магазинів на своїх підводах. Підчас російсько-турецьких війн примушувано селян возити фураж до молдавських міст, як напр. у Фокшани. Це мало зарізати селянську худобу. Тому практика утворила підприємців-посередників чи то з шляхти, чи з євреїв, що організували були довіз провіанту

¹⁾ Korzon, Wewn. dzieje Polski, II, 74—76.

до військових магазинів. Такий підприємець, маючи рекомендацію від польських урядовців і шляхетських комісій, робив контракт з селом на довіз провіанту, що його вимагали палети. Підприємець цей брав від громади часом тільки гроші, провіант купував і довозив сам. Громада в такому разі мала оплатити йому різницю між російською казенною і дійсною ціною продуктів, кошти транспорту і, ясно, прибуток підприємця.

Що могла втратити громада на цих палетах, показує нам контракт села Борсуків 1772 р. з Лачмановичем з Могильова на виконання ордеру Фокшанського магазину.

Громада має додати Лачмановичеві до грошей, котрі він дістане з російської військової каси, за кожен корець борошна або крупів по 12 злотих, за кожен корець вівса по 8 злотих. Виходить, за 75 корців житнього борошна, 3 корці і 3 чвертки гречаних крупів, 25 корців вівса, зазначених у палеті, Борсуковецька громада має дати Лачмановичеві тої різниці 1144 злотих.

В разі-ж, коли війська стояли на цій самій Волині, правда, доводилося недалеко возити, але війська тоді квартирували по селянських і міщанських хатах. Повстає питання: що було вигідніше для селянина, чи везти провіант до Молдавських магазинів чи годувати і тримати москаля в своїй хаті?

Потім, і без втручання сторонньої руйницької сили, сама низька техніка тодішнього селянського господарства, тримаючи господарство в великій залежності від природи, дуже часто ставила селянство перед фактом матеріальної руйни. Через посуху, через вимокання неврожаї були періодичним з'явищем. Вони траплялися, за спостереженнями тодішніх господарів, раз у три роки. Малосильні з селянських господарств не мали чим прогодувати цілісіньку зиму ні людей, ні худоби, не мали чим засіяти поле. Хати, тісно збудовані особливо у містах, з солом'яними ще дахами, при відсутності знаряддя для боротьби з огнем, як давно досліджено, горіли у XVIII в. у великому числі. Що-року в краї вогонь руйнував багатьох господарів.

Нарешті, руйнували людність суперечності фільваркової системи. Розцвіт фільваркового господарства був зв'язаний із збільшенням двірських орних земель; це збільшення і собі вимагало збільшення селянської панщини, що ставала непосильною для селян. Розцвіт фільварку був зв'язаний з вигідними цінами, з ростом попиту на зерно, треба-ж було це зерно туди довести, довести, звичайно, селянськими підводами. Селянська худоба не спроможна часом вже дати раду з збільшенням роботи на панському полі, та ще з збільшенням транспортної роботи, вона надривається, здихає, а зруйнований селянин або кидає обробляти і своє поле, або зовсім кидає село і йде світ за очі.

Окрім матеріальної руйни людности, край увесь час стояв під загрозою зменшення самого числа людности. Окрім постійних утікачів, зменшували число людности пошесті. З кінця XVIII в. нам відомі пошесті 1770, 1780, 1781, 1795 рр. ¹⁾ Така пошесть дуже нищила край. Ступінь спустошення від пошести виявляється перед нами з відомостей про число померлих од неї на Вишневецьчині з 12 липня 1770 р. по 21 січня 1771 р., як порівнювати це число з числом людности перед пошестю. Є інвентарі Вишневецьчині з 1760 р.,

¹⁾ Korzon, op. cit. 1, 329, 330.

в них подано тільки число господарів. Вважаючи на те, що з 1760 по 1771 р. минуло 11 літ, людність, натурально, повинна була зростати. Гадаю, що коли взяти на одне господарство 6 осіб, це не буде багато. Тоді виявляється така картина по селах Вишневещини:

№№	С Е Л А	Число господарів за інвентарем 1760 р.	Приблизне число людності 1771 р.	Число померлих	% померлих
1	Загороддя . .	15	90	54	60,0
2	Задвір'я . . .	30	180	112	62,2
3	Федьківці . .	44	264	123	46,5
4	Бодаки	39	234	30	11,3
	Разом . .	128	768	319	41,5

У самому Вишнівці за вирахування у відсотках втрат людности взятися важко, бо не легко вирахувати норми заселення міщанських та єврейських хат і відділити хати ремісничі та купецькі від селянських. Але й самі числа померлих без точного відсоткового вирахування дають уявлення про нещастя. Інвентар 1760 р. лічив у Вишнівці господарів євреїв 139, християн 329.

Померло:

В старім і новім Вишнівці євреїв	539 осіб
Новім Вишнівці католиків (християн)	1 065 „
Передмісті Скакуни католиків	305 „
„ Мухавці „	528 „
На старім Вишнівці католиків	657 „
На передмісті Квачівка	207 „

Всього . . 3301 особа.

Сліди такої пошести загоювано довго. Ще 1773 р. рештки людности не були спроможні заселити всі хати, багато хат після померлих через два роки стоїть пусткою.

№№	Поселення	Заселені хати	Хати пусті	Сума хат	% пустих хат	№№	Поселення	Заселені хати	Хати пусті	Сума хат	% пустих хат
1	Вишневець .	277	96	373	27	8	Дзвіняче .	27	2	29	7
2	Федьківці .	41	8	49	16	9	Залісці . .	141	28	169	16
3	Загороддя .	8	4	12	33	10	Лози	29	3	32	9
4	Задвір'я . .	19	11	30	36	11	Бодаки . . .	48	6	54	11
5	Конахівці .	14	8	22	35	12	Кривчики .	30	13	43	33
6	Бутин	10	12	22	54	13	Манів	17	4	21	19
7	Поляни . . .	20	2	22	9		В сумі . . .	681	197	878	22

1771 р. відсоток пустих хат повинен⁶ бути далеко більший, бо за два роки певне число пустих хат, безперечно, було зруйноване. Наприклад, у Вишнівці ще 1760 р. лічили 468 хат, 1773 р. з пустими маємо тільки 373.

Вся ця нестійкість господарства підданих і колонізації примушувала навіть в умовах закінченої цілком колонізації не припиняти колонізаційної роботи для підтримання числа підданих і селянського господарства на потрібнім рівні.

І тут головною силою в підтриманні колонізації були гроші. Вони зменшували руїну, яку чинили російські війська. Нижчий командний склад був просто на утриманні місцевих поміщиків. Цю систему хабарів поставлено було досить отверто. 1769 р. секретар кн. Долгорукого прохає Мнішховських урядовців позичити йому 15 червоних злотих, 270 польських злотих; ті вважають за потрібне дати йому, хоч вони зовсім не певні в тім, що ці гроші будуть повернені, бо інакше, гадають вони, може настати кривда від війська у маєтках (в разі odmówienia mogło by nastąpić iakie ucimężenie dóbr). Для унтер-офіцерського складу було досить і по кілька злотих. Та й самі головні генерали остільки ввійшли в товариство польських магнатів, що мали з ними спільні інтереси і давали окремі охоронні листи для деяких маєтків. Такий охоронний лист у тій чи іншій формі також щось коштував. Козинський володілець (1721 р.) отверто зазначає, що йому ця консервація дібр і людей підчас військових переходів, а також охоронні листи досить коштували (він мав *fortuny uszczerbek*). А в той момент коли вже селянам треба було давати московському війську, а селяни не мали сили виконати ці вимоги, щоб зберегти селянські господарства від руїни, доводилося володільцям самим позичково допомагати селянам. Ми раз-у-раз здибаємо в двірських рахунках „заклади за підданих“, „на різні контрибуції“ і „провіянта“ військові.

Ця практика кредитування, закладів у різній формі, була за універсальний засіб підтримувати селянське господарство в тяжку годину. Ми вже бачили таку допомогу (*załogi na wolne*) підчас оселення. Підчас неврожаю або пожежі відчинялися панські шпіхліри і сипалося зерно селянам і на засіви і на їжу. Така допомога здибається постійно в фільваркових рахунках, таку допомогу передбачають інструкції управителям: „коли-б який підданий, не маючи чим засіяти, прохав допомоги, збіжжя на засів йому має бути дане з шпіхліра панського“, таку допомогу передбачає мало не всякий контракт на посесію маєтку: „хлопів давніх коли-б у чім посесор запомір“. Питання про підтримання підданих стояло так серйозно, що, як не ставало для допомоги свого зерна, не зупинялися перед тим, щоб допомогти і купуванням зерном.

Не меншу увагу підчас нещастя викликала і селянська робоча худоба. Як узимку з тих чи інших причин селяни не мали чим її прогодувати і не мали за що купити їжі їй, фільварок не міг не прийти на допомогу, бо, як пише посесор Лоз (1791 р.), коли-б худоба пропала, то вартість села зменшилася-б (*znaczną by się stała krzywda dla wsi j. w. Marszałka*). Коли-ж руйнація селянського господарства наставала підчас чи в наслідок піднесення фільваркового господарства, то тим більше ще знаходила собі виправдання система двірського кредиту. Збільшити посівну площу можна було тільки

тоді, коли збільшувалося число робочої худоби та й число самого селянства. Витрати на колонізацію і загосподарення селянства були неминучі, щоб не затримати розвитку продукції. Разом з тим ці витрати вже сама ця збільшена продукція, збільшені ціни на хліб покривали. В такі періоди піднесення фільваркового господарства досить широко провадиться робота в справі забезпечення селянства робочою худобою. Звичайно селянам позичаються гроші, щоб вони сами собі купили худобу, але бували випадки, правда їх небагато, коли сам фільварок гуртом закуповує худобу для підсилення селянських господарств. Р. 1806 на Вишневецьчині витратив був дідич 13 536 злотих на купівлю худоби для громад князівства Вишневецького. Закуплено 49 коней та 88 волів, їх було роздано у 12 заселених пунктах. Найбільше видано в Залісцях — 14 коней і 24 воли.

Раз ця система кредитування селянського господарства мала своє головне завдання підтримати селянське господарство або й утворити його, то прибутки від кредитування сами по собі повинні були менше цікавити фільварок. Хоч при даванні позик говорилося навіть про точні терміни їх повернення, збіжжя давалося до наступного врожаю, кредит на худобу мав бути повернений ближчими роками; хоч, як гарантія позики, в руках дідича було все майно підданого; але, на ділі, дідич був безсилий при збиранні позик. Він не міг, коли підданий був неспроможен віддати борг, використати своє право і забрати це саме майно підданого; тоді-б він його знов-би зруйнував, тоді знов треба було підданому дати субсидію. Таких випадків було чимало. Та як і повертав підданий позики, то частенько пан утрачав був на самому кредитуванні. Наприклад, практика була така, що, як позичали збіжжя в голодний рік, то повертали його при врожаї наступного року; але в голодний рік збіжжя мало одну ціну, а в урожайний иншу. Ми не помилилися, зробивши висновок, що панське кредитування безпосередньо не тільки не давало прибутку, а живовидячки було дефіцитне. Відібрати з позиченого щастило тільки частину. По селах утворювалися великі рахунки неповернених позик, тогочасною мовою — ретенти позик. З них чимало було безнадійних. Таких боржників періодично викреслювано. Р. 1777 економ Вишневецьчини своєю владою викреслив низку селян, що частина з них вже була повмирала або не було їх на селі; з частини-ж він не вважав за можливе правити борг зараз, бо це-б їх зруйнувало. Періодично сам дідич дарував був борги. Р. 1782 на Вишневецьчині подаровано видані гроші на насіння підданим. Кредитування підданих зводилося до витрат на колонізацію краю, на підтримання господарства підданих на потрібному рівні. Це були неминуче потрібні витрати на продукцію, тісно звязані з усією системою панщизняного господарства. Управитель Вишневецького ключа не журиться тим, що доведеться почекати, поки селяни повернуть позичені на купівлю робочої худоби гроші, бо „тягла панщина винагородить тее чекання“. Та й як пропадуть гроші—не велика біда: посесорові Залісець (1764 р.) дідич отверто зазначає, що він не може мати великих претенсій за витрати на осадження підданих, бо він мав збільшення прибутків „у данинах і панщизні“; а коли посесор давав худобу чи коні, то в збільшенні панщини ця витрата також що-року покривається.

Деякі пани пробували боротися з цими додатковими витратами на продукцію. Р. 1772 Мнішех пише до свого Вишневецького економа: „дуже добре, що ти даєш хлопам збіжжя на засів, але нехай платять по ринковій ціні“ (według targów). Пан уважає, що досить для хлопів і тієї ласки, що їм дається по ринковій ціні і на почекання. У своєму проєкті магнат бачить велику рацію (mam tego wielkie racje). Але, щоб уникнути цих витрат, треба було змінити всю систему господарства. Може цей проєкт виглядав добре в Мнішховському палаці у Варшаві, але в конкретних умовах фільваркового панщизняного господарства Волини поки-що він тої великої рації не мав.

Раз край колонізовано на гроші дідичів, раз селянство утворювало своє господарство за допомогою тих самих дідичів, то натуральним наслідком цього була опіка панська над господарством селянина, а так само і над його майном. На худобу селянинову гроші витрачено — худоба в селянина повинна бути. Селянин повинен зберегати свою робочу худобу. Цю худобу записано в інвентарі, вона є в господарчому плані фільварку. Викреслити її із інвентаря можна тільки за згодою фільварку. Як правило, існує порядок, що селянин без дозволу од двору худобу упряжну і робочу продавати не може. І той випадок, коли селяни Залісець р. 1791 таки наважилися були без дозволу од фільварку продавати худобу, дарма що таких було ще тільки двоє, трактує адміністрація маєтку, як селянський бунт. Разом із тим опіка розтягається і на господарювання селянинове. Треба, щоб селянин для себе обробляв як-найбільше поля: чим більше він оброблятиме поля для себе, тим більше з нього можна буде витягти додаткової праці на пана. Коли-ж йому ще й допомагають у цьому, то він повинен це зробити. Р. 1772 наказано по всіх фільварках Вишневецьчини, щоб піддані позасівали всі свої поля як озиминою, так і яриною. Хто з підданих не матиме насіння, дати йому з панського шпіхліра. А щоб селянське поле було пусте, або віддавалося в оренду чужим людям, не дозволяти.

Нарешті, щоб господарство селянина не руйнувалося, треба адміністраторам маєтків догляд мати не тільки за селянином, але й за панським урядовцем на місці, а також і за посесорами. Природня річ, що посесор, надто як він мав короткотермінову посесію, був охочий витягти з маєтку як-найбільше, він міг не зупинитися перед надмірними селянськими роботами і податками, руйнуючи, за нашою термінологією, основний капітал маєтку. Так само адміністратор мав охоту поверх тої роботи, яку селянин робив на ділчача, дещо й собі потягти. Для цього провадили точний господарчий план, де мали бути точно вираховані селянські сили і можлива міра їх експлоатації. Це був інвентар маєтку, він мав бути детально написаний, на місці перевірений. Без інвентаря маєток жити не міг. Відхилитися від інвентаря, вимагати повинностей більших, ніж зазначено в інвентарі, ні посесорам, ні панським адміністраторам невільно було. Посесор був під страхом грошової відповідальности, як-би який підданий утік через обтяження його по-над інвентар, а також під страхом грошових претенсій з боку підданих при ліквідації посесії за вимагання зайвих робіт чи податків. При кожній ліквідації посесії

дідич старанно виясняв претенсії підданих і законні претенсії завдовольняв, як не за згодою, то судом. Те, що в актах часто трапляються скарги на посесорів, як побачимо далі, свідчить не стільки про їх нищення маєтків, скільки про ретельність панського контролю над господарюванням посесорів. Адміністратор також був під загрозою не тільки грошової виплати, але ще й звільнення із служби.

Розглянувши способи заселення, нам цікаво буде виявити наслідки колонізації краю, стан заселення краю в другій половині XVIII в.

За основне джерело при розв'язанні цього питання будуть ревізькі сказки 1795 року. Це була перша ревізія в цьому краї. Це тут не звикли до російських порядків. Складено відомості невправно, розділи поплутано, на питання відповіді неясні. Разом з тим трапляються вже факти пропусків „душ“, очевидно, щоб зменшити податки. Все-таки точність і повнота відомостей у цьому джерелі безмірно вища од усіх урядових джерел за польських часів. Мені пощастило використати ревізькі сказки тільки Старокостянтинівського повіту, ревізькі сказки інших повітів потрапили до моїх рук тільки невеличкими шматками. За друге джерело будуть тарифи подимного другої половини XVIII в. Перш за все, маємо списки димів Костянтинівського і Вишневецького ключів 1775 р. Ці списки складено на підставі конституції про подимне 1775 р. Конституція 1775 р. реагує на виродження давнього подимного, в якому давно встановлений дим цілком не відповідав дійсності. Це давнє подимне, як констатує конституція, давало платникам неслухні привилеї, а скірбові втрати. Конституція 1775 р. пішла шляхом відродження давнього подимного 1629 р. Конституція 1775 р. розуміє під димом кожен комин, випроваджений на дах. Та як здебільшого тоді хати були з одним комином, то під терміном дим доводиться розуміти, як і в першій половині XVII в., актуально заселений людьми будинок ¹⁾. Тому, при підрахуванню числа людности за відомостями тарифів подимного 1775 р., вважаємо дим за людську хату, припускаючи, що в цій хаті живе одна родина.

Автор твору „Powiat Starokonstantynowski“ вибрав у Бюшінґа дими 1788 р. ²⁾. Коли ми порівняємо числа димів вибраних у Бюшінґа з числами, котрі в нас є, димів 1775 р., то помітимо, що між цими числами нема жадної різниці.

№№	С Е Л А	Дими 1775 р.	Дими 1788 р. Büsching	№№	С Е Л А	Дими 1775 р.	Дими 1788 р. Büsching
1	Баглаї	45	45	5	Митинці	64	64
2	Сахнівці	63	63	6	Баглайки	34	34
3	Немиринці	48	48	7	Григорівка	52	52
4	Берегелинці	31	31	8	Караїмівка	11	11

¹⁾ Vol. leg. Konstyt. seymu extraord. Warszawa. 1775 A.

²⁾ D. A. T. Büsching. Magazin für die neue Historie und Geographie, Halle. 1788.

Це говорить за те, що в димах Бюшінга ми маємо дими 1775 р. Або сам Бюшінг користувався відомостями 1775 р., або він користувався відомостями пізнішого року, коли подимне було зібране за квитами 1775 р.

Отож, ми маємо відомості про число димів 1775 р. для кількох десятків сіл і відомості про число осіб 1795 р. для більшості поселень Костянтинівського повіту.

Порівнявши ці відомості, зможемо уявити стан заселення наприкінці XVIII в. в його динаміці. Візьмімо територію кол. Старокостянтинівського повіту і порівняймо число димів 1775 р. з числом родин 1795 р., припустивши, що в одному димі-хаті є одна родина.

№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775	Родини 1795	№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775	Родини 1795
1	Новоселиця	45	83	28	Мислова	26	38
2	Новоставці	30	84	29	Мотрунки	60	99
3	Огівці	32	76	30	Михнівка	32	69
4	Олійники	58	84	31	Михайлівці	35	111
5	Ординці	64	76	32	Медисівка	45	72
6	Пашутинці	37	76	33	Мехиринці	88	106
7	Печиски	72	113	34	Марківці	50	65
8	Половинники	22	60	35	Маначин	92	152
9	Порохня	90	93	36	Личівка	60	50
10	Рабіївка	54	97	37	Лозова	57	98
11	Росолівці	48	92	38	Лазучин Мал. . . .	74	86
12	Сахнівці	63	112	39	Лазучин Вел. . . .	59	75
13	Зозулинці	54	71	40	Лашки	38	72
14	Заруддя	34	48	41	Лютарівка	58	74
15	Западинці	114	230	42	Ледухівка	25	44
16	Вовківці	35	41	43	Купель	58	139
17	Вовчківці	69	122	44	Кунча	55	106
18	Волиця Дубиська . .	44	56	45	Кульчинки	76	105
19	Війтівці	38	91	46	Кульчини	165	258
20	Верхняки	61	65	47	Круглики	27	57
21	Василівка	43	45	48	Красносілка	22	43
22	Терешки	105	160	49	Кошелівка	42	55
23	Сорокодуби	49	62	50	Коростова	43	74
24	Собківці	88	79	51	Колки	68	71
25	Севруки	85	86	52	Кобилля	87	119
26	Семеренки	51	81	53	Клинини	73	118
27	Немиринці Ск. . . .	48	82	54	Клітна	77	98

№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775	Родини 1795	№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775	Родини 1795
55	Киселі	60	112	64	Федірки	78	77
56	Каламаринка . . .	32	36	65	Чернява	50	96
57	Ємці	16	49	66	Холодець	47	64
58	Янушівка	16	41	67	Цеценівка	40	62
59	Громівка	20	33	68	Богданівка	67	115
60	Григорівка	52	106	69	Берегелинці	31	67
61	Гребенинка	37	50	70	Баглайки	34	88
62	Голохвасти	54	75	71	Баглаї	45	99
63	Глібки	50	65		В сумі	3855	6054

Число родин за ці 20 літ у поданих селах Старокостянтинівського повіту збільшилося на 56%. За цей час людність росте й росте швидким темпом. Розглядаючи ревізькі сказки 1795 р. Старокостянтинівського повіту, бачимо, що й 1795 р. колонізаційний процес іще не закінчений. Живовидячки впадає в очі те, що число чоловічої людности більше, ніж жіноче. У загальній сумі числа людности поселень, про котрі в нас є відомості, чоловіків було 33.883, жінок 31.193. Чоловіків більше, ніж жінок на 2.670, або на 2,1%. Чоловіків ішло більше на нові місця. В списку виявлених утікачів з Вишневещини 1728 року в маєтках Сангушка на Костянтинівщині маємо 51 чоловіка і 2 жінки. По-друге, більший відсоток чоловіків за ревізькими сказками 1795 р. є саме в тих групах людности, котрі ще твердо не осіли. В той час, коли серед підданих осілих маємо на 25.870 чоловіків, 24.365 жінок, або чоловіків більше, ніж жінок на 1.505 осіб, себ-то на 1,4%; в „вольноживущих національних“ — на 391 чоловіка 292 жінки, чоловіків більше, ніж жінок на 99 осіб, або на 7,3%; а в „вольноживущих із чужих держав“ маємо на 413 чоловіків 250 жінок, або чоловіків більше, ніж жінок на 163 особи, себ-то на 12,4%. Запас людський береться, як і раніше, з півночі. Вже Вишневещина 1795 р. має на 1592 чоловіка 1724 жінки, чоловіків менше, ніж жінок на 142 особи, або 2,1%. Міщанство українське, що, як побачимо далі, наприкінці XVIII в. переживає кризу, має у Вишнівці 185 чол. і 224 жінки, жінок більше, ніж чоловіків на 39 осіб, або на 4,8%. Друге джерело, що з нього поповнювано заселення цього краю, наприкінці XVIII в., була Галичина. Недавні імігранти з Галичини виступають у ревізьких сказках під титулом „вольноживущих із чужих держав“. Чим ближче до кордону, здибаємо їх більше. Як провести лінію з півночі на південь уперек кол. Старокостянтинівського повіту через Чернелівку, поділивши цей повіт на більше-менше рівні дві частини, то в прикордонній половині ми знайдемо виходнів із Галичини 73 родини, 332 чоловіка і 225 жінок, або 83% усіх виходнів з Галичини, що є в повіті. В селах над кордоном ці вихідні сиділи великими

групами: в Вовчківцях їх подано 26 осіб, в Ожигівцях—65, у Фридрихівці—18, у Бальківцях—19, у Голохвастах—10.

Що-до верхнього Погориння, то протягом другої половини XVIII в. ми не постерегаємо, щоб людність отак зростала. Вибравши з інвентарів Вишневецького ключа відомості про число господарів в окремих поселеннях за 1760 і 1786 р., ми побачимо, що людність навіть зменшується трохи. Правда, це зменшення одбувається в місті Вишнівці та передмісті Загородді, і здебільша серед українського міщанства, а на селах його непомітно. Може бути, що це зменшення викликала була загальна криза українського міщанства. Становище виглядає отак:

№№	ПОСЕЛЕННЯ	1760	1786	№№	ПОСЕЛЕННЯ	1760	1786
1	Вишневець	329	294	6	Бодаки	39	56
2	Задвір'я	30	31	7	Колосова	9	11
3	Загороддя	15	9	8	Шпіколоси	26	30
4	Лози	22	30				
5	Федьківці	44	40		Всього	514	500

На селах число господарів навіть збільшується: 1760 р. господарів 140, 1786—167,—збільшення на 19⁰/₀.

Коли-ж ми зведемо до купи ті відламки з тарифів подимного 1775 р. і ревізьких сказок 1795 р., котрі торкаються поселень верхнього Погориння, то матимемо таку картину:

№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775	Родини 1795	№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775	Родини 1795
1	Вишневець	372	383	10	Конахівці	21	} 41
2	Мухавець	79	83	11	Поляни	15	
3	Загороддя, Задвір'я	42	45	12	Залісці	170	178
4	Федьківці	49	42	13	Снігірівка	54	62
5	Лози	36	33	14	Передмірка	45	67
6	Бодаки	46	58	15	Манів	18	25
7	Котюржинці	45	45	16	Колосова	15	} 43
8	Кривчики	37	45	17	Шпіколоси	45	
9	Бутин	22	28		Всього	1111	1178

Отже, число родин збільшилося на 67, або на 6⁰/₀. Це приневолює нас зробити висновок, що колонізація Верхньої Погорини припинилася. За це промовляє ще й вищенаведена тут перевага числа жінок над числом чоловіків.

Відомості кінця XVIII в. дають нам спроможність вирахувати число людности для значних районів на півдні Волини, а так само ступінь їхньої заселености. Для кол. Старокостянтинівського повіту маємо з ревізьких сказок відомості про число людности для 147 міст і сіл. У них нараховувано людности 65.352. Бракує відомостей для 33 поселень. Для деяких з них маємо числа димів 1775 р.

№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1765	№№	ПОСЕЛЕННЯ	Дими 1775
1	Базалія	288	7	Митинці	64
2	Демківці	34	8	Пеньківці	22
3	Гиршики	62	9	Нижня Погоріла	59
4	Караїмівка	11	10	Волочиськ	291
5	Ладиги	121			
6	Моньки	40		Всього	992

Навіть коли рахуватимемо на одну хату тільки по одній родині, а за середнім числом, виведеним із суми ревізьких сказок 1795 р., на одну родину по 5 осіб, то 1775 р. в цих 992 димах жило що-найменше 4.960 осіб. Коли ми перше рахували, що з 1775 по 1795 рік людність повіту збільшилася більше-менше в 1,7 раза, то в цих 10 поселеннях у 1795 р. було-б 8.432 особи. Для Костянтинова, Новік і Старик перепис маєтковий 1797 р. дає 4.331 особу. Залишається зовсім неясне число людности ще в 20 поселеннях. Для них ми беремо пересічне число з ревізьких сказок 1795 р. З ревізьких сказок маємо відомості про 147 поселень; у них подано людности 65.352. Виходить, у середньому на одне поселення 444 особи. В 20 поселеннях буде в такім разі 8.880 осіб.

При такому підрахунку всенюї людности в цьому повіті 1795 р. буде 86.995. За відомостями Стрельбицького, в Костянтинівському повіті було 2.249,8 кв. верстов, це буде 2.560,2 кв. кілометрів. Тоді на 1 кв. кілометр вийде 33,9 особи.

Близько 1800 р. було на 1 кв. кілометр у Віртемберзі 72 особи, в Англії і Нідерландах — 65, Чехії — 58, Пруссії — 30¹⁾. Тому, коли на півдні Волини було 33,9 особи на 1 кв. кілометр, то це є явний показчик того, що колонізаційний процес і робота фільварку над заселенням краю були дуже успішні.

II. Господарчий розвиток краю.

Основною причиною змін у господарчому житті на півдні Волини в XVII—XVIII в., порівнюючи з часами попередніми, було колосальне збільшення вивозу продуктів місцевого господарства на зовнішній ринок. Це збільшення

¹⁾ Кулишеръ С., Лекції по истории экономического быта Западной Европы, ч. II, вид. VI, 8.

полягало, перш за все, у поширенні розмірів експорту тих продуктів, які вивозилися до цього часу, а головним чином в експорті продуктів, які до цієї пори на зовнішній ринок не йшли.

З тих продуктів, які XVII в. йшли на зовнішній ринок і тепер добре тримаються, треба в першу чергу відзначити рибу. Прибуток з неї і у XVIII в. значний, ще 1771 р. прибуток із ставів становить 17% загального прибутку з 23 поселень на Вишневецьчині. У XVIII в. спуст ставу дає на півдні Волини від кількохсот золотих до кількадесятьох тисяч золотих. Рибу вивозять препаровану: сушену й солону. Шляхи її ми можемо простежити до великих міст Польщі і західної України. Женуть підводи з рибою до Варшави¹⁾; до Львова²⁾, до Замостя, до Ярослава³⁾. Ми не маємо відомостей, чи цю рибу споживали у великих містах і околицях їх у самій короні польській, чи йшла вона і за кордон. Законсервована-ж риба надавалася до далекої дороги. Та й дивно було-б, як-би її транспортували до міст Галичини та Замостя, адже-ж там були і свої стави.

Інші такі продукти давнього експорту—це мед і віск. 1777 р. управління князівства Вишневецького продало на вивіз 46 півбочок меду, кожна по шість червоних золотих, це на суму 4.968 золотих польських. Мед у півбочках ішов перш за все до місцевого торгового центру до Бродів⁴⁾. Він явно йде й далше, його купують до Західної Галичини, він іде за кордон чи то кораблями разом із хлібом⁵⁾, чи то підводами.

Третя категорія продуктів, що їх вивожувано з давен-давна, то були продукти скотарства. Живою вивозили рогату худобу. Її женуть шляхами до Бродів⁶⁾, на фільварки північних земель⁷⁾, аж до Вроцлава⁸⁾. В табунах цієї худоби збирається по кількадесять голів⁹⁾. Є місцеві купці, котрі тим промишляють¹⁰⁾. Сильну конкуренцію місцевій худобі робить худоба південної, тодішньої польської України. Вона йде часто сюдою на північ¹¹⁾. Тут, на півдні Волини, все поширюється орне поле, скорочуються випаси для худоби, в зв'язку з поширенням поля потреба в худобі росте і на місці.

Зате більше перспектив має експорт інших продуктів скотарства, того, що тогочасним терміном звали омаста (omasła). Це, перш за все, товщі, омаста з свинини. У хліборобському господарстві, на млинах залишається багато посліду, осипки, що їми одгодовують свиней. Вивозяться різні частини свині—

¹⁾ 1759 р. з Вишнівця, Лоз, 1771 — з Гнідави, 1772 р. з Ляховець, 1778 р. з Лоз.

²⁾ 1772 р. Ляхівці. ³⁾ Вишнівець 1738. ⁴⁾ Вишнівець 1736. ⁵⁾ Вишнівець 1765.

⁶⁾ Вишнівець 1772. ⁷⁾ Вишнівець 1748. ⁸⁾ Вишнівець 1740.

⁹⁾ Вишнівець 1740, 1748, Гальчинці 1776.

¹⁰⁾ Лейбка Чайчинський мешканець Вишневецький — 1772; Анзель Лейбович та Вольф Шльомович орендарі і обивателі Вишневецькі—1740; Сруль Бонюк і Гонпель Маркович з Вишнівця.

¹¹⁾ З Володарщини 1748. З України 1765 р.

Коні продавалися на великих ярмарках у Ленчні, Жельві, Володимирі, Могильові над Дністром, а особливо на границі степу татарського в містечку Балті... Їздили сюди закупники коней (remontyerowie) з Прусії, Саксонії, часом аж із Франції... Від Скушетуського довідуємося, що перед розбором Польща могла продавати по 80.000 волів... Головні партії волів ішли з Волини й України не тільки до Варшави, а й до Шлезька та Бранденбургії (K o r z o n, W. d. P., II, 128—129).

сало, полендвиця (філе-хрестівка), полті солонини свиної, ковбаси, schaбы, похребтина, голови, ноги. Полті солонини, сала підкидаються на підводи з збіжжям, що йдуть до Галичини, на підводи з горілкою, також на вислянські судна ¹⁾.

Нарешті, з продуктів давнього експорту йде й горілка. Горілка йде до Галичини підводами в бочках. Пощастило простежити такі пункти, що до них вона доходить, як Львів ²⁾.

Головне-ж збільшення вивозу в XVII—XVIII в. полягало в тому, що почали вивозити нові продукти, продукти хліборобства, почали вивозити зерно і то в великих розмірах.

Вивозять перш за все зимові хліба, пшеницю й жито. Більше йшла пшениця, жито вивозили в значних розмірах у періоди високих цін. Більші маетки вивозили тисячі корців королівської міри. 1776 р. з трьох фільварків Берестецького ключа вивезли 1.717 корців пшениці, 62 корці і 8 мірок жита. Р. 1765 на одній тільки пристані було звезеної з Вишневеччини пшениці 1.263 четверики вишневецької міри, та це ще було не все, довів із Вишневеччини на цю пристань не припинився. З одного Верещакського маетку 1780 р. за кордон вивезено в січневому кварталі 119 корців (королівських) пшениці, 23 корці жита; в жовтневому кварталі 211 корців жита, 5 корців пшениці.

Зерно це везеться або просто на пристані Західного Буга чи Сяну, або довозиться до торговельних міст, де була гуртова торгівля зерном, як Броди, Львів ³⁾. Зерно йде у всякім разі до Західної Європи, через Балтицьке море головним чином, тільки почасти на Львів, очевидно сюдою також до Західної Європи, тільки суходелом.

З ярини вивіз великих партій вівса, ячменю, гречки пощастило простежити тільки в другій половині XVIII в., підчас сільсько-господарчого піднесення. Ця ярина везеться почасти до Польщі, у Варшаву; 1748 р. Мнішхова дає наказ доставити з Вишневеччини до Варшави 700—1.000 четвериків вівса, Найбільше овес, ячмінь, гречка йдуть до Бродів ⁴⁾. Горох, мак і квасоля вивозяться і за кордон. 1765 р. з Вишневеччини привезено на пристань 16 четвериків гороху, 48 — маку, 6 — квасолі. 1776 р. з Берестечка послано на пристань 12 корців гороху. Везуть їх і до Бродів. 1780 р. з Верещак завезено раз 15 корців, другий 4 корці гороху.

Коли жито і ярове зерно йшло не завсіди, то постійне місце в експорті зайняло перероблене зерно: борошно, різні крупи. Вони йдуть як на закордонні ринки, так і до Польщі. 1765 р. з Вишневеччини привезли на пристань крупів 699 четвериків (вишневецьких), просяних крупів четв. 399. 1776 — з Берестецьких фільварків крупів гречаних грубих 12 корців і 2 мірки, дрібних — 4 мір.,

¹⁾ 1776 р. з трьох Берестецьких фільварків вивезено на пристані *omasła: słoniny polcie 18, sadła szt. 9, polędwicy szt. 12, schaby szt. 18, pochr... szt. 9, kapia szt. 36, głowy szt. 9, nogi szt. 36, kiełbasy szt. 108.* 1763 з Вишнівця до Львова йде транспорт з горілкою і крупами, підкидається на підводи солонини полті 4, сала — 2.

²⁾ 1763 з Вишнівця; 1764 з Залісець; 1764 з Борсуків.

³⁾ До Львова — Вишнівець 1760, Бродів з Залісець 1764, до Дубенки — Вишнівець 1760 р.

⁴⁾ 1780 р. з Верещак, 1773 з Борсуків, 1791 з Вишнівця.

ячмінних 12 кор., „пенцаку“ 12 кор., ячмінних 12 кор., просяних — 12 корців. 1765 р. привезено з Вишневечини на пристань всього зерна 1.263 четвер., а крупів усіх 1.098 четв.; 1776 з Берестечка зерна 1.779 кор. 8 мір., крупів різних 48 кор. 6 мір., борошна 46 корців. Крупи і борошно, як продукт дорожчий, ніж зерно окупить себе, коли його перевозити далеко й підводами. Крупи йдуть і за кордон через західні кордони Польщі — на Броди, Львів або до Долини, крупи й борошно йдуть підводами і в саму Польщу на Люблин ¹⁾).

Крім зернових культур, із продуктів полівництва йдуть коноплі й льон, прядиво. За відомостями Костомарова М., посол Гельс говорив королеві Понятовському: „Англія цінить торгівлю з Польщею, їй треба діставати дерево для кораблів і щогл, льон, коноплі, смолу, дьоготь, залізо, — все, що потрібне для мореплавства по нижчій ціні, ніж ці продукти дістаються з Росії, з якою Англія не хтіла-б приятелювати“ ²⁾). Господарі південної Волини везуть півсотки прядива до Бродів.

Користуючись шляхами, що утворювало зерно й інші продукти, налагодженим транспортом, починають з'являтися на польських ринках усе нові й нові продукти сільського господарства. На підводи підкидається до Бродів птиця, сир ³⁾), до Люблина масло, яйця.

При розгляді місць, куди вивозяться продукти господарства південної Волини, нам мимоволі впадає в вічі територіяльна віддаленість споживача цих продуктів од їх продуцента. Місця, куди вони доходять, лежать так далеко, що з місцевих документів їх зовсім не видно. Тому при експорті таких продуктів як зерно, та ще у великих розмірах, повстає питання першорядної ваги — транспорт. Навіть коли продукти везлися річками, то з півдня Волини доводилося везти підводами до пристани кількисот кілометрів, везти-ж і річкою щось коштувало. Коли за відомостями Корзона в Гданську 1771—1772 р. пшениця коштувала від $21\frac{2}{3}$ до $24\frac{1}{4}$ злотих за корець, а жито від $16\frac{2}{7}$ до 18 злотих за корець, то в той самий час на півдні Волини жито коштувало 8 зл., а пшениця 10 зл. за корець ⁴⁾). Поки корець збіжжя доїде до Гданська, він удвоє стає дорожчий. Одна підвода в інвентарях Вишневечини 1771 р. рахується 8 злотих. Найбільше на підводу клали 8 корців. Довіз до пристани панцизняною працею одного корця рахувався найменше один злотий. Ще 1771—1772 р. справа стояла з транспортом менш гостро, бо, як побачимо далі, перед першим розбором Польщі ціни на хліб стояли дуже високі, гірше було в часи нижчих цін на хліб. Тому, щоб можна було вивозити хліб і інші дешеві продукти, треба було як можна зменшити кошти транспорту, зменшити витрати продукції і, де тільки можливо, уникати витрат на посередництво.

Продукувати на експорт можна було тільки тоді, коли в цю продукцію дідич сливе нічого не вкладав. Продукувати на експорт можна було тільки

¹⁾ 1780 р. з Верецак 1 корець крупів просяних 1763 транспорт з Вишнівця до Львова. 1768 з Клітні і Чернелівки до Бродів крупи. 1764 з Залісець з борошном і крупами до Люблина. 1764 з крупами просяними до Долини з Залісець.

²⁾ Костомаров Н., Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой, 204.

³⁾ 1780 з Верецак, 690 фунтів сиру, 40 шт. птиці. З Бутина 2 корці птиці.

⁴⁾ Корзон, W. d. II. 81. Вишнівець.

тоді, коли перевіз, принаймні підводами до пристани, теж нічого не коштував. Дешеві продукти можна було виробляти на ринок тільки панщизняною працею, а перевозити панщизняною підводою (подорожчизною).

Але коли панщину не можна було використовувати надмірно, бо можна було надірвати селянські господарства, то, тим більше, треба було бути обережним з подорожчизною. Подорожчизна навіть більше докучала селянам, ніж панщина. Худоба швидше надривається й гине в далеких подорожах з вагою, ніж у польовій роботі. Переглядаючи списки селян, які втекли з Залісець в 60-х рр. XVIII в., бачимо, що головною причиною цього втікання було зруйнування селянського господарства, винищення худоби подорожчизною.

Це викликало необхідність річного обрахунку подорожчизни і планомірності в її використанні. В контрактах на оренду маєтків обговорювалося, за скільки миль посесор може гнати підводи селян ¹⁾, обговорювалося, скільки корців можна навантажувати на селянську підводу. В великих маєтках, щоб не було марнотратства дорогої подорожчизни, щоб вона планомірно була використана, розпорядження подорожчизною зовсім відбирається від адміністраторів окремих маєтків; подорожчизною розпоряджається один економ ключа; на обов'язку адміністратора лежить тільки ведення рахунків надісланих до ключа підвід ²⁾.

В організації транспорту великі дідичі мали сильну перевагу над малими в багатьох випадках. Вони могли ступнево підкидати продукт, який ішов на вивіз усе ближче й ближче до пристани, користуючись тим, що їхні маєтки були в різних місцях корони польської. Мнішки підвозять з Володарки тамошніми підводами до Вишнівця, з Вишнівця вишневецькими підводами до Яворова, з Яворова яворівськими підводами до Кржешова на пристань. Це давало можливість, з одного боку, не перевтомляти селянської худоби, з другого боку, притягнути до експорту продукти з дальших країв. Магнати, володіючи маєтками в різних природних околицях, могли зробити дешевшим транспорт, організувавши його так, щоб один експортний продукт віз другий. Дерево, яке йшло на вивіз, могло бути збитим у сплави. Воли з України (південної) запрягалися в мажі, на мажі накладався хліб, воли везли мажі на північ, у Польщі продавався хліб і воли, або хліб вивантажувався на човни, а воли згоном ішли до Шлезька.

І в униканні посередництва великі землеволодільці мали велику перевагу над дрібними дідичами. Маючи більші транспортні можливості, вони могли сами приставити продукти до самого Гданська. Великі пани на річкових пристанях мають свої шпихліри, туди поволі за зиму звозиться зерно й інші продукти, які мають бути вивезені річкою. Великі пани мають свої річкові судна, ними звозять хліб і інші продукти до Гданська. Чим менший був пан, тим більше він був у залежності від посередників, тим ближче він довозив продукти свого господарства. Він довозив тільки до ближчих великих торговельних міст, як до Бродів, Львова, Люблина, або до ближчих пристанів на

¹⁾ Дзвіняч 175. 1751.

²⁾ Млинівці, середина XVIII в. Інструкція адміністраторові.

річці¹⁾. Так само і великі дідичі, коли продавали невеликі партії збіжжя чи мед або рибу, везли до тих самих міст²⁾.

Все-таки цілком уникнути торговельних посередників при збуті продуктів свого господарства хоч-би в межах корони польської місцевим поміщикам не пощастило. В ліпшій разі щастило довести до Гданська, а в гіршій — бути в залежності від купців брідських, львівських, люблінських. В ліпшій разі доводилося в експорті хліба ділитися прибутком із купцями гданськими та голандцями, які тримали в своїх руках гданську торгівлю³⁾, в гіршій, до того ще з купцями великих торговельних осередків Польщі. Зате, тримаючи в своїх руках транспорт, принаймні підводи, дідичі потрапили уникнути посередництва місцевих містечкових посередників. Тільки ті речі, що перевіз їх коштував дешево та що продукція їх не була монополізована панським господарством, могли йти через руки місцевих купців. Ці місцеві купці, як торгують, то найбільше худобою, вона сама заїде на ринок. Але й торгівля бидлом не може йти по-за фільварком, фільварок має опіку за всім селянським господарством, за бидлом особливо. Ми бачили, що селянин ні одної робочої худобини не може продати без згоди фільварку. Тому торговельні операції бидлом робляться досить часто з фільварком: фільварки сами виступають як продавці худоби. 1776 р. економ Гальчинської волости продає Срулеві Бонюкові і Гонпелеві Марковичеві, обивателям Вишневецьким, бидла різного штук 38. Торговець бидлом також продає його фільваркові, 1736 р. економія Вишневецька купила від Анчула 30 волів. Купець береться приставити волів для панського транспорту продуктів на північ. 1773 р. Давид і Хізда, „старозаконні“ обивателі Вишневецькі, склали контракт з уповноваженим князя Сулковського, за яким контрактом вони мають приставити 40 волів, здатних перевозити вантаж, 10 маж і погоничів до них.

Для нас ясно, що коли поміщик тримав у своїх руках мало не всю експортну продукцію — продукцію зерна, млини, гуральні, стави, тримав у своїх руках транспорт, то він усунути при вивозі місцевого торговця міг. Не було цьому торговцеві великого розмаху і в довозі продуктів у цей край. Предмети розкоши, натуральне первісне поле діяльності торговця, як відомо, довозили дідичі сами безмитно, повертаючись додому після вивозу своїх продуктів. Відомо також, що й те все, що було потрібне для господарства, шляхтич так само міг привезти безмитно.

А який і був місцевий торговельний оборот, його підпорядковано дідичеві. Його підпорядковано, коли торг провадили продуктами панського господарства, рибою, горілкою, пивом, медом; торгівля цими продуктами була під регуляцією і контролем дідича. Його підпорядковано, коли торг провадили

¹⁾ „Інші зем'яни, найбільше ті, які мешкали дальше від річки, суден не мали, з пливанням знайомі не були, воліли збіжжя продавати купцям місцевим з доставою до Бугу“ (Korzon, W. d. P. II, 551).

²⁾ Вишневець, Берестечко скрізь.

³⁾ „Голандці запровадили правильно організовану торгівлю хлібом. Голандці мали своїх постійних представників (факторів і комісіонерів) у прибалтицьких містах для закуплення хліба“ — Кулишеръ. Лекц. по ист. эк. быта Э. Е. ч. II, вид. VI, 168.

продуктами селянського господарства, бо село в руках дідича, і дідич завсіди пильно стежить за всім господарством підданих ¹⁾). Його підпорядковано, коли довозять продукти першої потреби і масового поширення, бо з них багато, як сіль, дьоготь, належать до торгівлі, що монополізував пан.

У суспільному житті шляхта займає всі командні висоти, вона має в своїх руках увесь державний апарат. У господарчому житті цієї околиці вона теж тримає в своїх руках усе, торгівлю обмежено в її діяльності і розвитку, підпорядковано інтересам шляхетського землеволодіння, все ~~повно~~ дарче життя містечка і села в руках пана.

Тримаючи в своїх руках господарство краю, шляхта впливає на всенний його розвиток. Інтереси шляхетського господарства дають напрям цьому розвиткові. Ці інтереси вимагали підтримання й розвитку тих галузей панського господарства, які йшли на експорт, усунення всього того в місцевому господарчій житті, що могло-б експортові перешкоджати.

Ми бачили, що експорт може бути тільки при дешевій продукції. Дешева продукція вимагала дешевої праці селянина, мінімальних витрат на знаряддя продукції. Інтереси панського господарства вимагали, щоб піддані селяни як можна менше тратили на себе, на свої знаряддя продукції. Ці інтереси вимагали, щоб селянин як-найменше купував чи набував шляхом виміну потрібних для себе речей, щоб він сам як-найбільше виготовляв для себе. Всяке поширення життєвих вимог селянина, всяке заведення технічних удосконалень в свою продукцію, набуття нових речей, вимагало-б для задоволення цього більшої роботи селянина на себе, а тим самим меншої на пана.

Коли треба було вивозити дешеві продукти, треба було не давати розвиватися ні місту, ні селу.

Дійсно, як придивитися до селянських господарств і міста за часів фільваркового господарства, за період XVI—XVIII в., ми помітимо, що вони затримані в своїм розвитку.

Як візьмемо поборові тарифи другої половини XVI в. та ще з тої території, де фільваркове господарство не розвинулося, кол. Старокостянтинівського повіту, то побачимо, що на селах є виключно земельні господарства, дими, городники з невеликими участками поля і без них. Дуже і дуже рідко можна здибати на селі ремісника. Так, на території кол. Старокостянтинівського повіту Волинської губернії маємо 1583 р. тільки двох ремісників у Демківцях. І міста здебільшого мають сільсько-господарський вигляд. За відомостями 1577 р. в Старокостянтиніві хат, при котрих нема поля і городів, є 125, хат, при котрих є поле, 172, городників 79; у Полоннім хат безземельних 46, хат з наділом поля 44; у Сульжині хат безземельних зовсім не зазначено ²⁾. Відо-

¹⁾ „Володілець села, користуючися своєю владою, починає ставати посередником у купівлі і продажі товарів свого села, з'являється другий посередник у торгівлі, в особі єврея-корчмаря. Місто стає все менш і менш потрібне селу“ (К у т ш е б а, Очеркъ по ист. гос. и общ. быта Польши. СПб. 1907, 180).

²⁾ Źr. dz. XIX, 43.

мости з 1583 р. не дають можливості одрізнити хати з землею від хат безземельних, але й у них видно, що велике число міської людности мало поле. У тому самому Костянтинові зазначено півланків 217, городників 132, в Красиліві півланків 63, городників 54; в Заславі півланків 74, городників 60; в Козині земля є у всіх господарів ¹⁾. Можемо вважати, що коли в більших містах близько половини людности звязано з сільським господарством, то в малих трохи не вся людність ходить коло поля.

Ремісників у містах небагато: в Кремінці 1583 р. їх подано 39, в Полонному 1577 р. — 15, Красиліві 1583 — 19; Козині 1583 — 10, Острополі р. 1583 — 18; Костянтинові 1583 — 19; а в містах менших — Сульжині — 5, Вишгородку — 2, Ярофіївці (Почаїві) — 2, Маначині — 4 ²⁾. У Кремінці й Полонному в поданому числі ремісників є пекарі і різники. До того серед цих ремісників є й такі, що працюють тільки на свого пана, ремісники двірські.

Вражає нас і мале число купецтва. Так, показано 1583 р. в Костянтинові крамарів 9, перекупнів 12, в Острополі перекупнів 5, в Волочиськах 3, 1577 р. в Полонному 8, Сульжині 5. У багатьох містах людей, котрі крамарюють, зовсім не показано.

До того, ті ремісники і перекупні в дрібніших містах своє ремесло й купецтво сполучають з обробленням землі, напр. у тому самому Сульжині.

Все це дозволяє нам говорити, що селянські чи міщанські хліборобські господарства поки-що ще далеко не відійшли від стадії замкненого в собі господарства; вони мало не все потрібне як для господарства, так і для життя сами для себе виробляють.

Переглядаючи списки ремісників у поборових реєстрах, можемо сказати, що селянин од ремісника брав узуття (шевці), кожухи, ганчарські вироби, користувавсь допомогою коваля.

Ми не помилимося, коли вважатимемо, що на півдні Волини в період дофільваркового господарства товарової продукції ще поки що сливе не було, сливе не було продукції ні на зовнішній ні на внутрішній ринок. За яких 200 літ фільваркового господарства, енергійної продукції на зовнішній ринок, внутрішній ринок мало розвинувся, принаймні селянські господарства дуже мало відійшли від попередньої стадії. При самому кінці XVIII в. колосальна більшість людности продукує мало не все потрібне для свого існування і господарства сама. Навіть розподіл праці не пішов далеко. Дійсно, ревізькі сказки та інвентарі другої половини XVIII в. маюють південну Волинь, як край мало не виключно хліборобський що-до зайнятть людности.

З ревізьких сказок Старокостянтинівського повіту за 1795 р. маємо відомості про 145 поселень з розподілом людности в них що-до зайнятть. В них налічувалося людности 65.076 осіб. З них хліборобів ревізькі сказки налічують 49.413 осіб, або 75.990. Але цей відсоток явно мусить бути побільшений. Перш за все, ревізькі сказки розподіляють по зайняттях тільки міщан та селян. Є численні групи інших станів, перш за все шляхти. Шляхти однієї групи „живущихь домами“ в цих поселеннях лічили 4.892 особи. Вона

¹⁾ Ів. 128, 131, 133, 148. ²⁾ Відомості з „Źródła dziejowych“, XIX.

сидить великими групами; є села, де шляхта становить з себе більшість людности. В Заставках на 12 родин селян осілих маємо 33 родини шляхти „живущихъ домами“; в Крачках на 8 родин селянських — 11 шляхти; в Малому Лазучині на 21 селянську 57 шляхетських; у Богданівці на 25 селянських — 36 шляхетських. Ця шляхта тримає землю; підданих не має, землю обробляє сама. Серед шляхти „живущихъ домами“ є поміщики, тому, виділивши ті поселення, де тої шляхти є 5 і більше родин, ми хоч приблизно зможемо підрахувати число шляхти хліборобів. Правда, серед тих п'ятьох родин може бути і поміщицька, але і в селах, де є 2, 3, 4 родини шляхти, можуть бути родини шляхти хліборобської.

№№	ПОСЕЛЕННЯ	Родин	Осіб	№№	ПОСЕЛЕННЯ	Родин	Осіб	№№	ПОСЕЛЕННЯ	Родин	Осіб
1	Бальківці . . .	5	24	21	Круглик . . .	5	25	41	Рабіївка . . .	6	22
2	Борщівка . . .	6	25	22	Кульчини . . .	8	32	42	Росолівці . . .	5	27
3	Богданівка . .	36	202	23	Крачки	11	68	43	Семеренки . .	12	73
4	Цеценівка . .	13	56	24	Купель	16	67	44	Сковородки .	41	202
5	Чернява . . .	27	148	25	Лютарівка . .	8	49	45	Собківці . . .	15	89
6	Чепелівка . . .	7	26	26	Лагодинці . .	8	38	46	Строки	5	30
7	Чернелівка . .	7	31	27	Лазучин В. . .	19	108	47	Свинна Ск. .	21	100
8	Чухелі	48	287	28	Лазучин М. . .	57	324	48	Тараканівка .	18	102
9	Дубище	5	36	29	Лозова	12	68	49	Терешки . . .	7	23
10	Голохваста . .	6	40	30	Маначин . . .	14	81	50	Вербородинці .	31	150
11	Гриценки . . .	13	65	31	Михайлівці . .	24	109	51	Верхняки . . .	7	36
12	Грицики . . .	5	23	32	Мотрунки . . .	5	20	52	Війтівці . . .	12	63
13	Гнатки	10	52	33	Митинці . . .	10	44	53	Волиця Вонс. .	8	30
14	Янушівка . . .	6	37	34	Новоселиця . .	6	18	54	Воронківці . .	24	107
15	Яворівці . . .	6	29	35	Новоставці . .	6	37	55	Воскодавинці .	14	49
16	Котюржинці . .	12	73	36	Огіївці	14	55	56	Западинці . .	13	39
17	Колки	8	41	37	Печиски	9	25	57	Заставки . . .	33	157
18	Корчівка . . .	7	37	38	Пилипи	5	15	58	Зозулинці . .	10	61
19	Коров'є	16	90	39	Попівці Куш. .	8	42	59	Жеребки Ск. .	5	19
20	Красилів . . .	42	147	40	Порохня . . .	10	57		Всього . . .	822	4111

Разом з тим треба пам'ятати, що в хлібороби ревізькі сказки механічно залічують тільки підданих осілих. Неясною являється група підданих неосілих. Їх є 6.128 осіб, коли ми виключимо всіх неосілих по містах, таких є 791, на селах залишиться неосілих 5.337. Чим вони займаються? Вони-ж не є дійсно неосілі, бо, перш за все для неосілих наприкінці XVIII в. їх дуже багато, по-друге вони вже іменуються підданими, якими неосілі не могли-б назива-

тися. Справді, неосілі записані під титулом „вольноживущих“. Тому підданих неосілих доводиться вважати за селян, які не мають належної осілості, відповідного ґрунту і реманенту. Найімовірніше, це були селяни піші, в крайньому разі загородники чи халупники. На селах піддані неосілі явно жили з праці на землі; оскільки-ж ще наймана праця в сільському господарстві не мала великого розвитку, піддані неосілі живуть з своїх мізерних земельних наділів.

При такому підрахунку хліборобської людности матимем 58.861, або 90⁰/о.

90⁰/о людности є в дрібних селянських господарствах. Ці дрібні селянські господарства ще й досі живуть у стадії господарства близькій до тієї в якій вони були в XVI в.

Про це свідчить перш за все недорозвиненість міст. Міста, як і в XVI в., більше осередок хліборобської людности, ніж ремісничої чи торговельної. Коли ми по містах, про які в нас є відомості з ревізьких сказок, візьмемо одних хліборобів, поданих цими сказками, не додаючи до того ні хліборобської шляхти ні підданих неосілих, то все одно вони становитимуть більшіну міської людности.

№№	МІСТА	Всього людности		Хліборобів	
		Родин	Осіб	Родин	Осіб
1	Купель	196	886	139	654
2	Кузьмин	315	1468	237	1185
3	Ожигівці	244	1168	120	665
4	Кульчини	258	1084	133	632
5	Красилів	297	1084	211	726
6	Костянтинів ¹⁾	—	4331	—	2180

По-друге, впадає в вічі невеликий розвиток ремесства як у містах, так і по селах. Переглянувши ревізькі сказки 144 поселень Старокостянтинівського повіту, можемо виявити, що в 99 селах нема жадного ремісника. З решти 45 поселень у 19 селах є по одному ремісникові. Та й у містах ремісників небагато. Це особливо впадає в вічі при порівнюванні числа ремісників з числом усієї людности міст.

№№	МІСТА	Всього людн.		Ремісників		% ремісничої людности
		Родин	Осіб	Родин	Осіб	
1	Купель	196	886	8	18	2,0
2	Кузьмин	315	1468	8	21	1,4
3	Ожигівці	244	1168	16	51	4,3
4	Кульчини	258	1084	21	63	5,8
5	Теофіполь	329	1471	47	152	10,3
6	Красилів	297	1084	48	154	14,2

¹⁾ В Костянтиніві відомості взято з маєткового перепису 1797 р.

Ці відсотки не дуже більші за відсотки XVI сторіччя.

До того і ці нечисленні ремісники, особливо по селах та й у маленьких містечках, ще не виділилися, як окрема професія; там вони здебільшого з'єднують свою ремісничу роботу з хліборобством, ремесству всього свого часу не віддають. Нерідко це доходить до того, що в родині цілком хліборобській один член родини разом з хліборобством має, як додатковий заробіток, будь-яке ремесло.

З цього ремесла селянин не брав багато. Для селянського господарства потрібні були ковалі, але залізних речей у селянським господарстві не було багато; селянин користувався ще роботою бондарів, столярів, ганчарів. Для себе селянин у ремісника брав шкуряні вироби, кожух, узуття, також полотно. Багато з цих речей селянин брав рідко. Тому не дивно, що єдині численні групи ремісництва — це шевці, ткачі потім ковалі.

Мало що більше, ніж у XVI в. наприкінці XVIII в. брав селянин і з ярмарку. Переглядаючи списки речей, що бували на Вишневецьких ярмарках і торгах, у середині XVIII в. з речей селянського вжитку, окрім вищенаведених ремісничих виробів, бачимо залізо, коси, точило, дьоготь, скло, сіль, суху рибу.

Своєю системою допомог підчас колонізації, підчас різних нещастій фільварок штучно підтримував бідніше селянство, не давав йому пролетаризуватися. Своєю системою опіки над усім господарством селянина фільварок не давав рости заможному селянинові. При такій системі опіки, коли фільварок гнав усякого селянина на панщину, всіма силами намагавсь зробити з усякого підданого хлібороба, трудно було виділитися сільському ремеслу.

Фільварок своїми допомогами і опікою перешкодив натуральному процесові диференціації сільської людності і розвиткові розподілу праці.

Місто, оточене селами, що стоять на такому низькому ступені розвитку, до того не раз відтяте від сіл, особливо, коли село в руках іншого дідича, як місто, не може також розвиватися.

Ми вже бачили, як обмежено містечкову торгівлю в експорті і імпорті.

Так само і ремесло обмежене мало не виключно селянськими нескладними потребами. Все потрібне для дідичів привозиться з-за кордону або великих міст. Але й дрібний шляхтич — економ, адміністратор маєтку, посесор — напевно також не користувався виробами місцевих ремісників. Характерно, що в списках ординарії фільварковим службовцям зазначено видавання одяжі та взуття, звичайно виробу місцевих ремісників, тільки нижчим службовцям фільварку — пастухам, парубкам. Не здибається така ординарія губернаторам, адміністраторам і инш. вищим службовцям зовсім. Очевидно, ця дрібна та середня шляхта купувала потрібне для себе, як не з-за кордону, то в Варшаві, Люблині, Львові, принаймні у Бродах.

Бо, дійсно, це місцеве ремесло технічно дуже відстале. Ще В. Б. Антонович спостеріг, що дуже розповсюджені і в нас ткачі виробляли тільки грубе полотно і тверду тканину — личак ¹⁾. У Вишневецькому двірському ма-

¹⁾ Антонович В. Б., О промышленности Ю.-З. края въ XVIII в. Записки Ю.-З. Отдѣла. И. р. географ. о-ва. Киевъ. 1873, т. I, ст. 189.

газині були у 1772 р. продукти найрозповсюдженіших місцевих ремесл — вироби ткацькі та шкур'яні. Вони нерізноманітні, невисокої якості та й ціни. Тут було полотно з льону ціною 12 грошів аршин, полотно з конопель — 9 гр. ар., згребне — 9 гр. ар., обруси — 10 гр. ар., воровина — 6 гр. ар., сукно сірачне — 20 гр. ар., шкури виправлені були по 3 золотих пара, ходаки — по 20 гр. пара, підшиття до бутів по 1 золотому. Коли ж ми візьмем Варшаву 1767 р., то там робилися бути з червоної чи жовтої кайсарської шкури, з шкури сакової, з шкури шліхтованої, шилися і німецьким кроєм, і польським, і виврацанки. Навіть бути хлопські були трьох ґатунків. Варшавські бути цінилися від 26 золотих 12 гр. до 6 золотих ¹⁾). І сукно це сірачне Вишневецьке було очевидно останнього ґатунку, коли військове сукно цінилося по 3 золотих за лікоть ²⁾).

І то ще Вишневець був одним з більших міст на півдні Волини.

Ще потреби культу, зокрема церков, трохи підтримували місцеве ремесло. В одпустовому селі Западінцях ревізькі сказки 1795 р. зазначають 2-х малярів, інвентар Вишнівця подає тут одного маляра. Срібники, золотники дещо могли заробити по церквах. Але про малі заробітки їх свідчить невелике число цих майстрів. Срібників помічаємо у Вишнівці 2-х, Ожигівцях — 1, Красилові — 1 ³⁾).

Звичайно, ці нечисленні, низької кваліфікації ремісники не могли надіятися на вивіз на чужі ринки своїх виробів ⁴⁾). Але і в своїй місцевості район їх розповсюдження для основних продуктів ремесла, як ткацтво, шевство, здебільша не виходив за межі околиць міста, в якому їх продукували. Маємо представників основних галузів ремесла — ткацтва, шевства, квальства, краветства, столярства — в значному числі в кожному містечку або селах району.

Ми не помічаємо того, щоб місцеве ремесло доросло до виразного місцевого розподілу праці по якості, тільки речі, матеріал для котрих здібався не скрізь, як вироби ганчарські, дерев'яні, почасти кушнірські, вивожувано в райони інших містечок.

Коли все село було поставлене на службу фільваркові, то і місто мало своє головне завдання в тому, щоб обслуговувати інші галузі панського господарства.

Місто повинно було допомагати панові в торгівлі монополізованими продуктами — сіллю, горілкою, дьогтем.

Місто повинно постачати орендарів для панських гуралень, млинів, броварів, ставів, корчем.

І ремісник потрібен для панського господарства. Підчас будування господарських будинків потрібні теслі, столярі. Потрібні бондарі для бочок у гуральництві, броварництві, для бочок на мед, рибу, сир, масло. Хоч казани горілчані, рури різні, також предмети панського побуту були привізні, але вони псувалися, натурально, потрібен був поточний ремонт. Треба було мати на місці слюсаря, мідника. Часом міг здатися золотник чи срібник, щоб поправити яку золоту чи срібну річ.

¹⁾ Корзон. W. d. II, 93. ²⁾ Ib. 94. ³⁾ Ревізькі сказки 1795 р.

⁴⁾ Каманинъ И., Предисловіє къ V т. ч. II, Арх. Ю.-З. Р., ст. 50.

В очах всемогутньої економічно і політично в себе вдома шляхти місто себе виправдувало не тими невеликими чиншами і податками, які можна було стягнути з небагатого міщанства, а вищенаведеною ролею в панському господарстві. Прибуток з цехів, з крамарів у загальному прибутку з міста становить скрізь незначний відсоток, головний прибуток панів з міст—це прибуток з оренд—з броварів, гуралень, корчем і дуже мало з торгового мита. Візьмім для прикладу прибуток з Вишнівця 1760 р. Загальна сума прибутку з інвентарем буде 21.324 злотих 24 гроші. Прибуток з цехів—530 злотих, або 2,4⁰/. Прибуток з крамарів 500 злотих, або 2,3⁰/. Прибуток з оренд—15.500 зл., або 72,6⁰/. 1755 р. в Вишнівці на 18.246 зл. 21 гр. всієї оренди оренда мит дала 2.580 зл., або 14,1⁰/.

У цьому краї, де господарство селянства та міщанства було так недорозвинене, ясно, що за нормальних тогочасних умов і панська продукція не могла знайти на місці для себе внутрішнього ринку. На селах панське зерно не купували, половина міст—хліборобська людність, міські євреї занадто зв'язані з орендою млинів і шинків, щоб там вони не здобули собі хліба, міський ремісник може за продукт своєї праці і в селянина дістати зерно.

Для деяких продуктів панського господарства тільки штучно утворюється внутрішній ринок шляхом середньовічних баналітетів: монополізовані деякі галузі продукції, як млини, стави, гуральні, броварні. Піддані примусово повинні споживати продукти їхнього виробництва. Коли спускається став, селяни повинні взяти частину риби. Це накидання риби (narzut) виробилося в спеціальну практику, яка фіксується в орендних контрактах на стави. В контракті 1756 р. на спуст ставу в Борсуках застережено, наприклад, що Вишнівець, Нове і Старе місто повинні взяти 24 цєбри риби, Федьківці—5, Загороддя—3, Лози і Бодаки—5, Колосова і Шпіколоси—3, Гнідава і Коханівка—5 і т. д.

Найпевніший унутрішній ринок на підставі права пропінації здобула собі продукція алкоголю. Торговля горілкою, медом і пивом мала великий успіх; корчма-ж це було найрозповсюдженіше торговельне підприємство.

Але з цією останньою торгівлею треба було бути дуже обережним. Корчма руйнувала селянство. Поки ще не було великого вивозу хліба, або коли наставали періоди зменшення цін на хліб, зменшення вимог ринку, зменшення вивозу хліба, можна було ширше пускати корчмарство. Коли-ж ціни на хліб стояли високо, коли треба було як-найбільше використати селянські сили на панських полях, треба було пильно дивитися, щоб селянин не пропивав свого господарства, щоб він не руйнувався. З одного боку, підданий для підтримання великої галузі панської промисловости повинен був пити, з другого боку, треба було стежити, коли селянам можна більше пити, коли вони повинні що-до цього себе стримувати, загалом, різними способами тримати ту міру, до якої підданий може пропиватися. Щоб контролювати пияцтво підданих і врегулювати його, в кожному орендованому контракті на корчму застережено, що може приймати від підданих корчмар, чого ні; у якому

розмірі якому підданому (паровому, поєдинковому, пішому) корчмар може давати на борг; а також, який є порядок збирати заборгованість підданих за випиті трунки.

Внутрішній ринок споживає зовсім незначну частину продуктів, порівнюючи з ринком зовнішнім.

Так от, коли вважати, що основна причина розвитку господарства на півдні Волини — то збільшення експорту і розвиток продукції на експорт, то, як наслідок цього розвитку, ми маємо своєрідну господарчу і суспільну структуру краю у XVIII в. Ті галузі продукції, які працюють на експорт, як полівництво, пасічництво, стави, гуральництво та млинарство доходять у своєму розвитку до великих розмірів.

Засоби тої продукції, яка працює на експорт, концентруються в шляхетських руках.

Дешевина речей експортної продукції, великі витрати на транспорт призводять до того, що шляхта повинна вперто дбати про дешевину продукції і міцно триматися за панщизняну працю, особливо в полівництві.

Через дешевину зерна і великі витрати на транспорт шляхта мусить зосередити в своїх руках експорт і імпорт продуктів і не дати тим самим місця для розвитку торговельного капіталу в цьому краї. Шляхта це єдина класа, що виграє на експорті.

Зосередивши в своїх руках при продукції на експорт у таких умовах усі командні господарчі і державно-політичні висоти, шляхта мусіла, щоб здешевити продукцію, вести таку політику, щоб життєві вимоги підданих не росли, щоб вони зберегли примітивні способи задоволення своїх потреб, щоб ціна праці підданих не росла. Це можна було досягнути, затримавши розвиток селянських господарств, диференціацією селянства, розподіл праці на селі і відрізавши село від міста.

Місто, яке відрізується від села, яке виключається від участі в закордонному експорті і імпорті, ледві животіє; в ньому ремесло не розвивається і торговля квола.

Підбивши підсумки, матимемо таку картину: буйний розцвіт панського господарства в краї з господарчого боку відсталому, на фоні примітивних у своїй недорозвиненості селянських господарств, мізерних, придушених у своєму розвитку міст.

У суспільному житті маємо всемогутню шляхту на фоні загального безправ'я селянських і міщанських мас.

Нарешті, ми бачимо, як ця продукція на експорт у недорозвиненому краї кінчається нагромадженням у шляхетських руках великих скарбів. Справді, в цей недорозвинений край не можуть ввозитись замість вивезених продуктів ні знаряддя продукції, ні предмети першої потреби у відповідних до вартости вивезених продуктів розмірах.

Ввозяться-ж здебільшого предмети розкоши та метали, або й просто монета. Не тільки цей куток, але й ціла Польща мала активний торговельний баланс. Ціла Польща в часи фільваркового господарства всмоктувала

в себе закордонну монету. „До грошей, які були в краю, зовнішня торгівля квітнучи приставляла щорічно 30 мільйонів за речі, що виходили з краю“¹⁾. За відсталости місцевого господарства такі маси грошей не можуть знайти собі місця в місцевому обороті, вони осідають, перетворюються у чисті скарби, плісняють у скринях, переливаються в прикраси, срібні столи, ліхтарі, то-що. Нарешті, ми бачимо, оскільки, завдяки цьому нагромадженню, певне становище шляхти і гарні перспективи для неї в цьому краї. Ці скарби при всякій потребі можуть бути пущені в рух, вони дають можливість пережити всяку господарчу кризу, витримати громадянську війну, реставрувати зруйнований край. Ці скарби дали можливість шляхті і в капіталістичній продукції зайняти відповідне місце.

Оскільки експорт є головна причина, яка в XVII—XVIII вв. посуває господарчий розвиток краю, то стан господарства краю, принаймні в часи звичайні, спокійні, залежить од закордонних цін на продукти експорту.

Оскільки головним продуктом експорту є зерно, то коливанням цін за кордоном на зерно визначаються у XVII—XVIII вв. періоди в розвитку господарства південної Волини, тим більше, що ціни на мед і рибу великих коливань не знають.

Останні десятиліття XVII в. в панському господарстві цього краю були періодом рожевих перспектив. Після тяжкої боротьби, після періоду гострої руйнації настало заспокоєння і відновлення господарства. Продукти господарства легко знаходили собі збут.

Перш за все утворивсь на місці ринок для багатьох продуктів. Цей ринок утворила колонізація. Для нових поселенців потрібен був хліб і для прожиття і для засівів потрібна була худоба, потрібні були і будівельні матеріали. Район колонізації був великий, не одна південна Волинь, за нею йшли Брацлавщина, Поділля. Ще тягнеться війна до кінця XVII в. з турками, військо являється також значним покупцем. З другого боку, останні десятиріччя XVII в. були періодом, як виявив ще Корзон, великого вивозу хліба через Гданськ.

Правда, використати як слід усі ці можливості панське господарство під цей час нездужає. Підданих іще мало, вони малосилі, не обросли господарством. Тому тяжко говорити про вивіз до Гданська, бо ще неможливо організувати подорожчизну. Переглядаючи сумаріуші прибутків такого ще віддаленого маєтку від південних кордонів, як козинського, подорожчизни ми не здибаємо. Не то що вивезти — обробити фільваркове поле було затяжко. Ми помічаємо, що не всі поля засіває фільварок, багато роздається селянам за десятий сніп, багато лежить облогом²⁾. Стави ще не реставровані, пасіки також. Твердіше тримається виробництво звязане з правом пропінації. До того, коли панське господарство не мало свого транспорту, виступає міський торговець. Бачимо сліди, що він скуповує в селян хліб³⁾.

Але все-таки ціни стоять високі. 1690 р. орендарі козинські продали жита корець по злотих 6, гречки по зл. 4. Така ціна траплялася знов тільки

¹⁾ Uwagi. ²⁾ Козин, Іван, Жабокрики. ³⁾ Козин.

коло половини XVIII в. Все-таки край з року на рік реставрується, піддані збільшуються числом і обростають господарством. Ще трохи, і можна буде обробити фільваркові поля, відновити стави. А там можна буде організувати подорожчизну і повезти хліб до пристани. А те, що тепер на колонізації росте і міський торговець, це не страшно. Кожне нове село через рік—два, не тільки не купуватиме продуктів споживання, а само виступить конкурентом у продажу цих продуктів новим поселенцям. Кожний рік колонізації звужує вимоги внутрішнього ринку. А коли настане вивіз до пристани, то міський торговець тут вже нічого не матиме робити.

Поки-що панське господарство великих вигод не дає і тільки обіцяє рожеві перспективи.

І посесори один за одним розбирають під заставу маєтки, беруть навіть пустині і сипають гроші в колонізацію.

У цих надіях панське господарство чекало велике розчарування. Як свідчить Корзон, за часів Сасів дуже падають ціни на хліб, зменшується експорт. Ще Стройновський В. ¹⁾ наприкінці XVIII в. чув про такі часи у першій половині XVIII в., коли корець жита на Волині коштував 2 злотих, на Поділлі 1¹/₂, а на Брацлавщині 20 гр. Ми знаємо, що 1721 р. овес на Козинщині коштує 1 зл. 15 гр. корець. Бачать причину цього падіння цін на збіжжя в тім, що Англія не тільки перестала бути ринком для польського хліба, але сама стала виготовляти хліб і конкурувати з Польщею на інших ринках ²⁾.

За таких умов не могло бути великої продукції хліба на експорт. Навіть при дешевій подорожчизні не було рації його вивозити. Зате щастя панського господарства було в тому, що твердо стояли ціни на інші продукти: рибу, мед, горілку. Бочка риби, бочка меду весь час коштує коло 100 зл. Натурально, в панському господарстві на перший план повинні стати стави, гуральні, броварі, пасіки. Хліб іде на горілку та пиво, на годівлю худоби, на утримання панської служби, як ординарія.

Ще перероблене зерно в крупі, борошно скоріше може знайти собі ринок.

Панське господарство далеко не провалюється. Кожен ставок дасть по кілька сот, а більший і по кілька тисяч злотих. Оренда з кожного села дасть або до тисячі злотих, або більше як тисячу злотих, а з міста кілька або й кільканацять тисяч злотих. Та ще дещо дасть і пасіка, і бровар, дещо й хліб дасть. А піддані, що їхня робота тепер на фільварку непотрібна, дають прибуток у формі чиншу. Господарство панське не в блискучому стані, але потрапляє вийти з становища, пристосуватися до обставин. Панське господарство в цей час менше зацікавлене в фільварковій продукції, з меншою силою експлуатує селянські господарства, менше опікує село і місто.

¹⁾ Korzon, W. d. P. II, 74—76. Strojnowski, O ugodach dziedziców z włościanami. Wilno 1808. 86—91.

²⁾ Konopczyński Wl., Polska w dobie wojny siedmioletniej. Cz. II. Monografie w zakresie dziejów nowożytnych. Tom XVI. Warszawa.

Оживляються вимоги закордонного ринку, зростають хлібні ціни коло середини XVIII в. Корзон¹⁾ бачить основну причину перелому в вимогах російського війська й їх магазинів, що наприкінці 60-х років почали купитися в полудневих воеводствах у зв'язку з російсько-турецьким конфліктом. Він робить цей висновок на підставі свідчень Стройновського Вал., що пише²⁾: „Пригадую ціни на збіжжя випадкові з 1768 року. Називаю те ціною надзвичайною, бо збіжжя в тому краї було плачене вище над властиві тому краєві обставини і звичаї (nad przyrodzone w kraju okoliczności i zwyczaję). 1768 р. виникла війна Росії з Туреччиною, треба було багато збіжжя для російського війська на Волощині. Пошесть, що зараз по тому спала на людей, перерваний з тої причини в багатьох місцях довіз, Барська конфедерація, а з тої причини збільшене число російського війська в Польщі — все це піднесло ціну збіжжя — жита аж до 8 золотих, що перед тим на Волині було 2 золотих, на Поділлі від 1½ до 1 зл., а в Брацлавському аж до 20 гр. корець. Така висока з тих причин ціна збіжжя стояла аж до року 1772, хоч в інших місцях зменшилася, бо у Львові, де я в той час був в Академії, 1771 р. жито було 6 зл. корець. Контракти Львівські 1772 р., на яких я був присутній, показали, що війна Росії з Турком була найбільшою причиною підвищеної ціни на збіжжя в тих провінціях“.

З легкої руки Стройновського, Корзона і інші саме в вимогах російського війська стали вбачати причину піднесення цін на хліб у середині XVIII в., а тим самим піднесення всього сільського господарства на Волині.

Ця теорія, коли її поставити поруч деяких фактів з тогочасного господарчого життя викликає скептичне до себе відношення. А саме, по-перше, піднесення цін на хліб помічається далеко раніше од кінця 60-х років і приходу російського війська в зв'язку з російсько-турецькою війною. Підвищення цін помічається ще в 50-х роках. Маємо відомості, що 1754 р. на Вишневечині корець жита цінували в 10 золотих, ячменю 8 золотих, гречки 4 зл. Навіть більше, маємо відомості про ціни на збіжжя на тій самій Вишневечині ще з 1749 року. Осьмака³⁾ пшениці коштувала 24 фльорени (золотих), жита — 16 зл., ячменю — 16, вівса — 12, гречки — 16, гороху — 24. Коли ми візьмемо до того володільців наказ 1748 р. губернаторові Ожиговецькому — „збіжжя ярого і кожного засівати як-найбільше“ —, то це підняття цін явно стоїть у зв'язку, разом з іншими можливими причинами, з загальним зростом попиту на хліб і зростом цін на нього в середині XVIII в. Тому падає, по-перше, твердження Стройновського, що ціна на збіжжя на Волині до 1768 р. була 2 зл. корець і тільки цього року підскочила до нечуваної досі ціни — 8 зл. корець. По-друге, падає і висновок Стройновського, що причиною підняття цін було скупчення російських військ. Залишається теж вражіння, наче-б сам Стройновський, будучи хлопцем або, в ліпшій разі, юнаком — 1771 р. він був учнем у Львові (академиком), не міг сам спостерегати господарчих з'явищ ні 60-х, ні 50-х років,

¹⁾ Korzon. W. d. P. II. 74. ²⁾ Strojnowski W. O ugodach dziedziców z włościanami. Wilno. 1808. 86—91.

³⁾ Осьмака — місцева міра більша, ніж королівський корець, але не більша від двох королівських корців.

тим більше не міг зрозуміти причини цих з'явищ. Можливо, що приставка зерна для російського війська, його магазинів, була в зв'язку з певною спекуляцією хлібом, при цій приставці виявляються посередники, що нею спеціально промишляють, чи то євреї, чи то шляхтичі. Ці посередники на приставці складають собі капітал. Отже, Стройновський у другоряднім з'явищі бачить основну причину. Тим більше, що, як ми бачили, хліб закупало російське військо за твердими цінами, які, як норма, були нижчі від ринкових.

Причини оживлення експорту і підняття цін треба шукати по-за межами краю, і певно, по-за межами цілої Корони Польської. Певніше це підвищення цін знов-таки треба ставити в зв'язку з загальними переминами в господарчій житті Західної Європи, з переминами, які викликають оживлення сільського господарства у другій половині XVIII в. у всій Західній Європі¹⁾. Так от ціни на зерно на півдні Волини з кінця 50-х до початку 70-х років XVIII в. виглядають отак:

	1754 р.		1757 р.		1764 р.		1768 р.		1772 р.	
	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.
	З а о д и н к о р е ц ь									
Пшениця	—	—	9	—	16	—	—	—	10	—
Жито	—	—	8	—	8	—	8	—	8	—
Ячмінь	8	—	2	18	8	—	—	—	5—6	—
Овес	—	—	—	—	8	—	—	—	3	—
Гречка	4	20	4	10	8	—	—	—	6	—
Горох	—	—	9	—	—	—	—	—	10—8	—

Піднесення жита від 2-х злотих до 8, вівса від 1½ першої половини XVIII в. до 8 чимале.

Цей зріст цін повинен був викликати зріст сільського господарства і в першу чергу фільваркового господарства, що саме і завдовольняло експортні вимоги. Серед галузів панського господарства фільварок повинен усе більше й більше виходити на перший план. Фільварки дають усе більше прибутку, все більше є охочих узяти їх у посесію, ростуть ціни на державу фільварків. „Перше, шляхтич, що мав 10 000 злотих польських, міг за цей капітал дістати в заставу село або путящу державу дїбр; тепер я чув осіб, які скаржились, що з такими капіталами відсилають державити овочеві сади, а не добра“²⁾. Росте і ціна панщини. Стройновський малює картину, яку ми знаходимо у всіх інвентарях тогочасної південної Волини. „Ціна панщини на Волині, над Бугом була підвищена з 6 або 8 грошів тягла до 15 гр., піша до 10 гр. У багатьох місцях Поділля, де є ліси, настали ті самі ціни. А на Україні, як оповідають, панщина не рахувалася зовсім ані тому, хто брав у державу добра,

¹⁾ Кулишєрѣ, Лекції по ист. экон. быта З. Ч. II изд. VI. 1923, 32.

²⁾ Strojnowski W., op. cit., 85.

ані тому, хто купував їх, бо селяни платили малі чинші, а ту панщину, яку давали для оброблення поля і обмолоту, називали даремщиною¹⁾). Фільваркове господарство так росте, що в нього вливаються мало не всі капітали Польщі“. На Львівських контрактах де робили купівлю, продаж маєтків, застави, віддавання в посесії їх, 1771 р. зібралось готівкою 100 мільйонів злотих польських, — „капітал, що доти ніколи не був зібраний разом у Польщі“.

Р. 1772 Польща пережила перший поділ. Броди опинилися в Австрії, за кордоном. На долішній Вислі пруські митниці високими митами зробили велике утруднення в експорті зерна. Пруський поміщик узяв за горло свого польського сусіду і конкурента.

Експорт затримується. Жито сливе не вивозиться, ярина також. Ідуть тільки борошно, крупи, пшениця та ще м'ясо і свиняче сало (*omasła*)²⁾). В Галичині розвивається своя продукція гарячих напоїв, навіть мед туди кепсько йде³⁾).

Падають ціни. У другій половині 1772 р. корець жита впав до 2 зл. 15 гр. 1776 р. жито продавалось корець фл. (зл.) 3, пшениця 5⁴⁾). Ті, хто взяв у посесію маєток, опинилися в скрутному становищі. Посесори неспроможні виплачувати гроші володільцям маєтків. На Львівських контрактах усі посесори Вишневецьчини „прохали почекати“ з виплатою всіх грошей, „з тої причини, що збіжжя дешеве надзвичайно, отож, коли-б продавали зараз перед контрактами, не тільки-б з оренди не мали жадного зиску, але певну втрату“⁵⁾). Звичайно, впала ціна і на маєтки та панщину. 1777 р. на Львівських контрактах „маєтків на продаж і на заставу досить, але купців мало“. Особливо тяжко з тими маєтками, де багато поля, де менший прибуток з оренди; 1777 р. управитель князівства Вишневецького має велике утруднення з Залісцями, де сума за панщину значна: „за таку посесію не хутко хто береться“⁶⁾).

Панське господарство переживає тяжку кризу. Воно не може покривати свої позичкові зобов'язання. 1776 р. панські каси були порожні, „не могли заспокоїти навіть відсотків“. А капітал утікає від фільварків, грошей позичити нема де, найбільші пани „стараються позичити, офіруючи по 9 і по 10 від ста, а дістати не можуть“⁷⁾).

Польща вся починає мати пасивний баланс у зовнішній торгівлі. „Та напевне, що Польща має втрати в зовнішній торгівлі: більше грошей виходить, ніж увиходить у край. Вже-б ми не мали грошей на виплату податків, на купівлю соли, коли-б ми не перетоплювали мідниці, пуари, ванни, столи срібні та апостоли золоті, які залишилися нам від наших прадідів“⁸⁾).

¹⁾ Strojnowski, op. cit.

²⁾ 1776 р. з Берестецьких фільварків, ближчих, ніж інші до пристани, ярини не вивезено зовсім у зерні, виключаючи 12 корців гороху, жита вивезено всього 62 корці.

³⁾ Управитель Вишневецьчини 1776 р. рапортує своєму дідичеві, що „мед дешевий... з тої причини, що в краях цісарських намножилося вин ординарних по всіх містечках, та й такого, як перше, експорту меду нема“.

⁴⁾ Рапорт уповноваженого Мнішхові. ⁵⁾ ib. ⁶⁾ ib. ⁷⁾ ib.

⁸⁾ Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego. 1785, 147.

І внутрішня торгівля занепадає. Вже 1774 р. „ярмарок Брідський з усіх, котрі були, був найгірший“, рапортує Мнішхові його уповноважений.

А в майбутньому сумна перспектива. Вже видно прийдешнього конкурента. „До того в Америці нова республіка має врожайні землі, сплавні річки... Вона без порівняння дешевше приставить голандцям збіжжя“¹⁾. Але суджено було ще раз в останні роки існування Речі Посполитої пережити знов оживлення, нове піднесення. Це оживлення починається з 80-х років. Вже 1783 р. жито стоїть на давній ціні — 8 зл. корець. З одного боку, настав період польсько-прусської приязни. З другого боку, настав попит на хліб в Австрії. „З року 1783 почали закупляти збіжжя з Польщі до Галичини... і платили до того на австрійських коморах нагороду за впроваджене збіжжя“²⁾. Нарешті, виникла війна Росії з Туреччиною. Під кінець 80-х років ціни на збіжжя ще піднеслися. „В Володимирському повіті платили за корець жита 10—12 злотих, на переднівку — 14, а вивезене до Галичини від 15 до 20 злотих“³⁾. Настав другий період високих цін, розвитку експорту, підняття господарства. І тягнувся цей період до 1791 р.⁴⁾, до початку нових поділів Польщі.

Цей буйний розвиток експорту й продукції на експорт у другій половині XVIII в. призводить до великих змін у цілому господарстві всенької Польщі. Високі ціни втягають у масову експортну продукцію віддалені краї, об'єднують мало не всю Польщу коло виконання цього завдання. Замість районних господарчих організмів утворюється єдиний організм. Виявленням цього являється реформа мір 1764 р.: видається закон про встановлення єдиної міри для всенької Речі Посполитої, про скасування всіх партикулярних мір⁵⁾. Господарче об'єднання краю приводить до знесення внутрішніх мит.

Коли вивозилися великі маси сільсько-господарчих продуктів за кордон, у ті періоди вливалось потоком золото в Польщу. Воно діставалося не тільки великим і середнім поміщикам. Золото прилипало до рук панських службовців, шляхтичів, що везли ці продукти до Гданська, чи великих міст. „Шипр..., беручи від гданських купців подарунки, тим способом не тільки погуляє собі по міських шинках, але й додому повернеться з ворком добре наладованим“⁶⁾. Це золото розтікається по руках адміністраторів, маєткових економістів, лісничих, ставничих як у формі утримання, так і в формі різних хабарів і крадіжок. Це золото дозволяє розширити життєві вимоги і шукати їх задоволення в привізних продуктах. Навіть дрібний шляхтич хоче мати взуття й одягу ліпшого ґатунку, привізні. Старопольська одяга все більше поступається місцем перед західньо-європейською. Все більше до вжитку йде цукор, чай, родзинки, різні колоніяльні речі. Все більше ввозиться з Західньої Європи вина, яке відсовує на задній план старопольський мед. Як великий поміщик міг ще сам привозити з Гданська чи Варшави потрібні речі, та й то не всі, то дрібніший шляхтич у таку довгу дорогу виправлятися по дрібні по-

¹⁾ Ibidem. 153—154. ²⁾ Strojnowski, op. cit. ³⁾ ibid. ⁴⁾ Strojnowski, op. cit.

⁵⁾ Vol. leg. Konst. Seymu Warszaw. 1764. Ustanowienie miary generalney.

⁶⁾ Korzon, W. d. P., II, 55.

купки не міг. Тим самим зміцнявся ґрунт для місцевої імпортової торгівлі. На місцях утворюються центри тої торгівлі. Для наших країв найближчий — Броди. Навіть магнати посилають купувати там колоніяльні продукти, як каву, чай, цукор, мигдалі, родзинки, перець, шафран, імбір, також закордонне полотно, не то що дрібна і середня шляхта¹⁾). Бродські купці розвозять свій крам по місцевих ярмарках—шовки, західньо-європейські сукна, нірEMBERШЦИЗНУ, східні тканини²⁾).

Нарешті, і по менших містечках осідають торговці цим крамом.

Збільшення цін на продукти сільського господарства дозволяє робити більші витрати на продукцію, ввозити вдосконаленіше знаряддя, перебудовувати винниці, броварі, більше заліза вкладати у всяку продукцію, це дає знов більше ґрунту для імпортової торгівлі. Збільшені ціни дають можливість місцевому торговельному капіталові брати все ширшу участь і в експорті сільсько-господарчих продуктів. Не тільки дідичі роблять контракти з бродськими чи іншими купцями на партії збіжжя, але й селяни починають продавати своє зерно. Вже це відбивається на розпорядженнях панським міським економам про нагляд за справедливою мірою на збіжжя по містах. Нарешті поставання російським військам, що було в руках підприємців шляхтичів чи євреїв, вело до нагромадження капіталів.

З розвитком панського господарства в краї росли сили ворожі всій феодальній системі, що їм судилося її розвалити.

Нагромаджений у сільському господарстві і в торгівлі капітал до того вливається в промисловість. Відомо, що наприкінці XVIII в. в Польщі гарячково засновувано промислові заклади.

Але у всім цім було і болюче місце; польський експорт, що від нього залежав розцвіт господарства, був під рукою економічно й політично могутніх сусідів. Береги моря не були вже в руках Польщі. Митна політика Пруссії й Австрії могла задушити Польщу в слушний момент³⁾).

В 90-х роках Польща переживає II і III розділи. Сусіди дочекались часу, коли вони можуть вільно придушити конкурента і поділити його добро. Хлібні ціни знов падають. 1797 р. на Волині корець жита коштує з транспортом до Бродів 4¹/₄ злотих, пшениця—8¹/₂ злотих і то в кредит, гроші мали бути віддані через кілька місяців.

В-осени 1797 р. управитель Вишневеччини пише своєму дідичеві розпачливого листа: „Збіжжя жадним способом не можна продати, бо кордони замкнені, а у власнім краю купців нема, бо люди для власних потреб і для податків везуть збіжжя до міста“.

Господарчий розвиток краю затримується.

¹⁾ Вишнівець 1773. ²⁾ Берестечко 1775.

³⁾ Вишнівець 1771. „Jak prędko utraciliśmy morza brzegi... do kupiectwa latwojci nie mamy. W Polsce handel nayszykwownieyszy bywał, ta znacznie upadł; rzecz pewna, że z czasem jeszcze zmniejszy się; nakoniec podobno wcale ustanie...“ Uwagi, 153.

3. Ф і л ь в а р о к.

Характерним для панського господарства південної Волини XVII—XVIII вв. є те, що серед інших давніх галузів цього господарства повстає нова — фільварок. Ця нова галузь швидко зростає своїми розмірами, у комплексі всіх галузів панського господарства набуває великого значіння, стає не раз першорядною. Вона надає всьому панському господарству нові своєрідні риси, чому дає право вважати часи свого існування в панському господарстві за період фільваркового панського господарства.

Саме повстання фільварку мало під собою ту причину, що перед сільським господарством краю, зокрема перед господарством панським, було поставлене нове завдання — продукція зерна на ринок. Сила розвитку фільварку, розмір його значіння в панському господарстві залежить від темпу росту і розмірів вимог ринку на зерно. Тому першою ознакою фільварку буде продукція зерна на ринок.

У цім є різниця між давнім панським двором, як господарчою одиницею, і новим фільварком: тимчасом коли двір має за своє основне завдання задоволяти вимоги що-до сільсько-господарчих продуктів самого пана і його челяди, основним завданням фільварку являється вищенаведене задоволення вимог ринку.

Задоволити вимоги ринку — це основне завдання фільварку, але не єдине: фільварок, повставши на місці давнього двору, переймає й його завдання — задовольє сільсько-господарчими продуктами пана й челядь. Це останнє завдання не тільки не зменшується, а й росте, бо, перш за все, росте число самої панської челяди з ростом усього панського господарства, а цій челяді дається срдинарія, по-друге, тепер у число панської челяди почасті входить більша половина всієї людности в краю, панські кріпаки-селяни, які працюють на фільварку, а їм, як ми бачили вище, доводиться спорадично давати допомогу. Нарешті, з ростом деяких галузів панської продукції, як, скажемо, гуральництва, та з скасуванням податків натурою від підданих і переведення їх на панщину та грошовий чинш, на фільварок спадає ще одне завдання — продукувати сировину для цих галузів продукції.

Тому в поняття зернової продукції фільварка не входить тільки продукція зерна на експорт, сіється не тільки пшениця та жито, що вивозяться, але сіється у великих розмірах і овес, гречка, ячмінь, що на вивіз сливе не йдуть, а споживаються на місці чи то на промислових закладах, чи то в формі ординарії. Тому на фільварку є не одно поле, але є й городи, і сіножаті, і садки, хоч сіно на ринок не йде, а садовину й городину як і вивозиться, то в дуже мізерних розмірах. Тому на фільварку є худоба і птиця, часто непотрібна ні для панської продукції, ні на вивіз, а споживається або на місці, або в панському ключі чи палаці.

Маючи перед собою своєрідні завдання, фільварок, виконуючи їх, через різні умови місця й часу, мусів був послуговуватися своєрідною технікою, а особливо організацією праці.

Підчас продукування навіть тих продуктів, котрі йшли на ринок, як виявлено вище, треба було твердо пам'ятати, що значних витрат у продукцію

вкласти жадним способом не можна. За низьких цін на зерно, великих витрат на транспорт продукувати зерно належало-б як-найдешевше, бо інакше це зерно, як ми вже бачили, могло коштувати стільки, що його ніхто-б не купив. Здешевлювано продукцію тим, що фільварок сливе нічого не витрачав ні на робочу силу, ні на реманент. Землі фільваркові оброблювано панщанною працею і реманентом підданих. Справді, як ми придивимося до фільварків, то побачимо, що вони свого господарського реманенту не мають, не мають і своєї робочої худоби. Візьмімо для прикладу детальний інвентар ключа Вишневецького 1760 р.; в нім по селах не зазначено жадного сільсько-господарчого реманенту, в самому Вишнівці, в магазині є тільки один плуг, один плужок, леміш та чересло і пара возів волових. Це для магазину ключа замало. 1785 р. в Лозах, фільварку великому, центральному на Вишневецьчині, бо Вишнівець сам фільварку не мав, нема жадного плуга, є тільки кілька борін і рал та пара возів. Так само з робочою худобою. У першій половині XVIII в. її на фільварках непомітно. У Козинському фільварку, центральному для цього ключа, 1694 р. не було жадного вола, 1741 р. було двоє робочих волів. На Вишневецьчині 1770 р. в Дзвінчій нема жадного вола, в великому Залісецькому фільварку 1771 р., 1786 р. не видно також зовсім робочих волів. Правда, з 1770-х років у нас є відомості про низку фільварків з ключів Вишневецького і Берестецького, де було по кілька або й кільканацять волів, та це-ж було наприкінці XVIII в., коли перед фільварками, як побачимо далі, стояло питання про ліквідацію панщини; окрім цього, нам невідомо, скільки з зазначених волів ішло на роботу на поле, а скількох тримали для роботи коло ставів або вигодовували на продаж. От у Лозах 1785 р. було аж 24 воли і разом з тим жадного фільваркового плуга.

Використовуючи тільки панщизняну роботу і реманент підданих для фільваркової роботи, використавши панщизняне селянство навіть на посадах нижчої фільваркової адміністрації, як гуменних, дозорців, фільварок обмежував свої витрати на робочу силу та трохи чи не на всю свою продукцію тільки роздаванням селянам земельних участків, — усю бо землю юридично вважали за панську, — та спорадичними допомогоюми селянським господарствам, як ми вже бачили, при колонізації і в періоди кризи селянських господарств. Селянин за користування своїм земельним наділом мав заплатити панові як не грішми, то виконанням різних фільваркових повинностей. Він, працюючи на приділеному для нього ґрунті, мав сам утворити той необхідний продукт у панському господарстві, яким фільварок повинен був покрити витрати на робочі руки та реманент. А дідич, і собі роблячи вищезгадані витрати на селянське господарство, робив, теперішньою термінологією мовляв, витрати на перемінну частину вартости капіталу ¹⁾. За малого розвитку техніки, ще невеликої вартости землі, у тодішніх умовах ця перемінна частина мала домінуючу роль. Тому, в маетковому інвентарі можна було не вписати фільваркового господарського начиння, можна не вписати фільваркових будинків, навіть можна не зазначити двірських ланів, сіножатів, городів, але без зазна-

¹⁾ Ленин В., Развитие капитализма в России. Т. III. Соб. соч., 142.

чення селянських земель, селянської робочої худоби та селянських повинностей, робочих днів, інвентаря маєткового бути не може.

Отож ця сама панщизняна праця з усіма характерними її рисами являється другою ознакою фільваркового господарства. Оброблення панського поля панщизняною працею і реманентом підданих різко відмежовує фільваркове господарство від капіталістичного, скажемо „економії“, в якій панське поле сбробляється найманою працею і реманентом діди́ча ¹⁾.

Вже одно те, що фільварок користувався панщиною і селянським реманентом, говорить нам за те, що фільваркове господарство в своїй техніці, принаймні що-до знаряддя праці, повинно було бути консервативне, не було звязане ні при своїм повстанні, ні підчас свого існування з великим технічним прогресом. Землю до самого кінця XVIII в. оброблювано дерев'яним плугом. З відомостей про начиння магазинове довідуємося, що в ньому були такі залізні частини — леміш, чересло і кінець істика. Щоб зворушити тяжкий чорноземний ґрунт південної Волини, в плуга впрягали найменше 4 воли, звичайно 6. Після оранки землю заралювано простим дерев'яним ралом, таким, як і в часи перед утворенням київської держави; на ралі був залізний наральник. Скородили боронами, причім далеко не в усіх селах були борони з залізними зубцями.

Сіяли руками; виробилися для того фахівці серед селян. Молотили ціпами. Молочене зерно вивіювали руками, решетом очевидно.

Деяких успіхів фільварок досяг, упорядковуючи користування землею. Тісно звязаний за весь час свого існування з трипіллям, трирічним сівооборотом — з озиминою, яриною і париною, — фільварок мав за ідеал скасування черезсму́жжя, розкиданости земель, і зведення земель як своїх, так і підданих у три руки. Там, де переводили волочну реформу, це зроблено, але трохи чи не на всьому півдні Волини волочної реформи не було. Правда, в долині горішньої Случи та її допливів, як відомо, після руїни край колонізовано наново, колонізували його, до того-ж, пани, там можна було і після руїни при цій новій колонізації розподілити поле, як фільварок уважав за найліпше. Але в верхньому Погоринні, такої руїни, щоб людність зникла зовсім, не було, там навіть на фільварках до самого кінця XVIII в. помітна розкиданість ґрунтів. Візьмімо деякі села ключа Вишневецького за інвентарем 1760 р. Ми маємо в Гнідавицькому фільварку 600 днів поля, що діляться на 4 лани — 200 днів, по 150 днів 2 лани, і один 100 днів. Це ще нічого, правда Гнідава лежала на півдні від Горини, була ґрунтовно знищена і наново реставрована. У Федьківцях 346 днів розбиваються на 8 ланів — у днях 60, 60, 60, 50, 40, 37, 27, 12, — в Колосові 266 днів на 8 ланів — 100, 60, 30, 28, 20, 24, 8, 4, — у Лозах 306 днів на 10 ланів — 76, 75, 70, 20, 16, 12, 10, 10, 10, 7 ²⁾.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Лан уживається в тому значінні, в якому його вживають інвентарі XVIII в. це не є жадна міра поля, це тільки цільний шматок панського поля, хоч-би скільки там було землі. День поля — міра поля, шматок поля, який може виорати плуг за день; день поля — приблизно давня волинська морга поля.

З інвентаря 1786 р. довідуємося, що в маленькому Дзвіняцькому фільварку панське поле було розкидане в 11 шматках.

Як узяти всю техніку фільваркового господарства, в нас залишається вражіння, що вона, очевидно, була невисока і не могла такою бути, не тільки порівнюючи її до часів наступних, але й до тогочасного господарства підданих. Р. 1765 економ Вишневецьчини, як про велике досягнення, каже в своєму рапорті, що того року жито на фільварках вродило таке, як і в людей. Виходить, що нормальним було таке становище, коли селянські врожаї були ліпші за панські.

Земля оброблена примітивним знаряддям, роботою за панщину, аби-як, як-найдешевше, і родила зле. Траплялися неврожаї часто і були вони великі і це в краї чорноземному, який тепер великих неврожаїв зовсім не знає. За причину неврожаїв виставлялося то посуху, то вимокання, то сарану. Про розміри неврожаїв нам може дати уявлення опис неврожаю на Вишневецьчині 1771 р. Комісія, яка виїхала на поле під Вишнівцем, побачила, що, „де була сіяна пшениця, там є тільки бур'ян та трава, де-не-де видно стебельце. Цілком не можна сподіватись ні пшениці, ні жита, нема навіть надії, щоб повернувся врожай“. Справді, року 1771 в фільварках Гнідавському, Федьковецькому, Лозовському, Снігіровицькому, як видно з таблиці збору врожаю, не було ні одної копи озимого жита; а в фільварках Залісецькому, Дзвіняцькому, Федьковецькому, Лозовському, Гнідавському не було жадної копи озимої пшениці. 1748 рік теж був з неврожайних. Підрахувавши зібране зерно в 15 фільварках Вишневецьчини ¹⁾ та скільки треба зерна на засіви й утримання апарату панського управління, адміністрація Вишневецьчини має таку картину:

Збіжжя	Жито				Пшениця озима		Ячмінь		Овес		Гречка		Горох		Просо		Сім'я конопляне		Сім'я лянне	
	Озиме		Яре		Озиме		Озиме		Озиме		Озиме		Озиме		Озиме		Озиме		Озиме	
	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.
З урожаю 1743 р. має бути . . .	1369	14	4	—	340	10	327	23	1367	12	646	25	79	38	48	23 ¹ / ₂	24	13	1	33
Треба витратити на засіви і ординарію . . .	1013	20	17	—	289	30	451	—	991	—	567	—	54	13	55	—	36	20	3	5
Залишається . . .	355	34	—	—	50	20	—	—	316	12	79	25	25	25	—	—	—	—	—	—
Бракує на засіви	—	—	13	—	—	—	123	17	—	—	—	—	—	—	6	16 ¹ / ₂	12	7	1	12

Тогочасні господарі звикли до неврожаїв. Неврожай уважали за з'явище цілком нормальне, що має повторюватися з певною навіть періодичністю. Тому,

¹⁾ Фільварки над кол. російсько-австрійським кордоном від кол. Поділля до району Вишнівця: Чорний Острів, Війтівці, Купель, Ожигівці, Вербовець, Гнідава, Федьківці, Млинівці, Залісці, Дзвіняча, Горинка, Підгайчики, Борщівка, Снігірівка, Лози.

господарюючи треба було зразу розраховувати на кілька років на всі породи збіжжя. Р. 1759 володілець Вишневецьчини пише — „в господарстві практикується так, що при врожаї зерно зерном компенсується; коли одно збіжжя схибить, то друге винагородить, от 1757 р. озимина схибила, ярина винагородила, і кожне збіжжя було в ціні. Дефіцит на озимині винагороджувала ярина. Вже другий рік був урожайний; звичайно, посесорам гірший рік винагороджується ліпшим“. При такому середньому підрахунку за кілька років практика південної Волини показувала, що родить у цьому краї з одного зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки 3 зерна, а гороху — 4. При порівнянні з західньо-європейськими врожайми це було зле. У другій половині XVIII в. в Англії родило зерно за відомостями Юнга сам 10, овес сам 8; у Франції в середині XVIII в., за відомостями Дюгамеля, сам 5; у Шлезьку 1770—1780 рр., так само сам 5¹⁾. Такі низькі врожаї і низьку сільсько-господарську техніку не можна відносити тільки до півдня Волини, це було загальне з'явище у цілій Польщі: Сташиц для чисто польських земель також уважає за норму врожаїв 3 зерна з одного; адміністратори маєткові та ревізори, які приїздили на південну Волинь з Польщі, вважали, що оброблювано землі в цих краях не зле. Такі наслідки і таке господарювання це скоріше вже є властивість усієї системи фільваркового господарства,

Саме через фільваркове господарювання і не поліпшав основний капітал тогочасного сільського господарства — землі; швидше ми можемо вважати, що цей основний капітал зменшувався, земля виснажувалася. Не дурно за польських часів ходили не раз легендарні відомості про врожайність українських земель у давнину, коли тут було дике поле. Ці легенди повинні були виходити з того факту, що ґрунт де-далі все виснажувався.

Зібравши разом усі вищенаведені відомості та міркування про фільваркове господарство, ми, нарешті, можемо скласти хоч приблизну характеристику самого поняття „фільварок“, принаймні в умовах південної Волини.

За першу характерну ознаку цього з'явища можемо вважати те, що головне завдання фільваркове — продукувати на ринок, фільварок цього краю має продукувати на закордонний ринок. Хоч, як бачили ми, це не було єдине його завдання: перебравши функції попереднього двору, він повинен був задовольняти в натурі продуктами сільського господарства як самого пана, так і всіх, хто на пана працював чи то в палаці, чи то в ключі, в гарнізоні, в костьолі, або кляшторі; разом із тим мав приставляти сировину для панської промисловости.

Друга характерна ознака фільварку, залежна від умов, що в них виконував він своє основне завдання, було те, що він виконував свої роботи примусовою панщизняною працею підданих та їх реманентом. Залежно від цього, як ми бачили, фільварок зв'язаний з консервативністю фільваркової техніки і виснаженням природних багатств краю.

¹⁾ Кулишеръ, Лекції по ист. эк. быта З. Е., 34.

Звичайно, фільварок на півдні Волини це не було щось закам'яніле, весь час те саме; він жив і розвивавсь. З'ясувавши, що таке фільварок, за друге завдання цього начерку я ставлю досліди над етапами його розвитку протягом XVII—XVIII вв.

Панські господарства, що зветься фільварок, ми здибаємо в цьому краї далеко перед Хмельниччиною, наприкінці XVI на початку XVII в. Приглядаючись уважніше до цих фільварків, мимоволі ставимо собі питання: чи це те господарство, що підходить під вищенаведене визначення фільварку, чи то щось інше? У найпівденнішій околиці, на Костянтинівщині, їх дуже мало. З опису великої Костянтинівської волости, що її спустошили були татари, ми довідуємося, що в цій волості їх було тільки три: в Костянтиніві, Григорівці, Бутівцях¹⁾. Всі вони близько коло міста осередку панського управління. З люстрації Костянтинова 1603 р. видно, що в фільварку Костянтинівському нема і не сіється основного експортного продукту — пшениці; та й загалом посіви, як на центральний фільварок, невеликі: зібрано жита кіп 230, вівса 170, ячменю 12 і невеликий стіжок гороху, „стіжок малий“. В нас утворюється вражіння, що цей „фільварок“ має за своє основне, як не єдине, завдання задовольнити в натурі сільсько-господарчими продуктами пана та його службовців, продукцію ординарії, що то є щось подібніше до давнього панського двору. Характерно, що на Костянтинівщині у 1618 і 1603 рр. фільварком називали всяке господарство більше на розмір, міщанські хутори також звано фільварками.

У північних краях на півдні Волини справа виглядає инакше. 1617 року в частині Острозької волости кн. Януша Острозького в кожному селі є двір²⁾. Щоб задовольнити вимоги на ординарію, дворів щось забагато. Ці двори ближчі до фільварків, ніж Костянтинівський „фільварок“. Розглядаючи акт про те, як розподілено маєтки межі дочками кн. Олександра Острозького р. 1621, бачимо, що в волостях Любарській, Полонській один фільварок трапляється за 3—4 села.

Ясно, що південна Волинь на початку XVII в. переживає період, коли утворюється тут фільваркове господарство. У володіннях Острозьких р. 1589 ще не видно фільварків³⁾, тепер у північних волостях їх є досить. Ростуть вони швидко. Фільваркова система сповзає з півночі на південь, захоплюючи де-далі більше землі свіжшої колонізації. Фільварок виростає з двору і не всіди ще ясно можна провести межу між двором та фільварком.

Що фільваркове господарство має тенденцію рости, можна помітити і в рості поодиноких фільварків. Розростається посівна площа в окремих селах. Р. 1623 в Залісцях вирубали та викорчували ліс, на тому місці покопали ниви. Фільварки поширюють межі панських ланів. У землях свіжшої колонізації можна було захоплювати землі, які поки що ніхто не оре. По тих землях, де людність була густіша, доводилося вже відбирати землю від селян. Переводячи волочну реформу з розрахунку на можливе поширення фільварку,

¹⁾ Теодоровичь, Староконстантиновській уездь, 35.

²⁾ Теодоровичь, op. cit. 35. ³⁾ Арх. Ю. З. Р. VI. 1. 290—292.

відмірюючи землю для селянських наділів та фільварку, залишали резервний земельний фонд — застінки (zascianki). Ці застінки були віддані в користування місцевим селянам чи будь-яким підприємцям за певну орендну плату. Тепер, через кілька десятків років, у зв'язку з поширенням фільварків, ці застінки приєднують до ланів, зганяючи при тому дотеперішніх посесорів їх. Люстрація Колосової 1627 р. констатує, що 7 волок застінку недавно забрано до фільварку.

З люстрації королівщин 1627 р. видно, що фільварки вже продукують на той час у чималих розмірах. Маємо 3 сусідні невеликі фільварки коло Кремінця з ґрунтом не першорядним. Бачимо, що в фільварку Шпіколоському вродило цього року жита 160 кіп, пшениці — 115, вівса — 400, гречки — 340, гороху — 60 возів. У Рудці в частині Королівській було жита 150 кіп, пшениці — 40, вівса — 210, ячменю — 30, гречки — 80, гороху — 30. У чверті Кремінецькій того села жита кіп 80, пшениці — 30, ячменю — 30, вівса — 15, гречки — 15, гороху — 10. У Козинському фільварку перед Хмельниччиною родило однієї озимини 1.500 кіп.

Беручи на увагу цю тенденцію росту фільварків, спокій і вигідні господарчі умови за останні пару десятків літ перед Хмельниччиною, можемо припустити, що число фільварків збільшуючись росте і на найпівденнішій частині цього краю, що фільваркова мережа охоплює весь край.

У цей період зародження і початкового росту фільваркового господарства майбутнє для фільварку в очах панства малюється в рожевому світлі. Фільварки ростуть, бо є великий попит на продукти їх господарства. Фільварки ще можуть рости, здається, до дуже великих розмірів. Ще так багато є земельного резервного фонду, поки що лани невеликі, їх можна збільшити коштом незасіяних земель, яких ще є дуже багато, та й застінки в північних, густо заселених селах ще мають великі розміри. Ще такі великі резерви селянської праці, які можна притягти для розширення фільваркової продукції. Селяни роблять, порівнюючи до часів дальших, зовсім невелику панщину. Відношення необхідної для себе селянської праці до додаткової праці на дідича ще таке, що ще можна багато збільшити останню і скоротити першу. 1627 р. в Рудці, під Кремінцем, роблять тижневої панщини по 2 дні з волоки. З такого великого господарства і шматка землі, де, можна припустити, напевно сиділа не одна селянська родина, це небагато. Окрім цього, фільварки ще існують не по всіх селах. А по тих селах, де вони існують, також далеко не всіх селян втягнуто в панщину. 1627 року в Колосові чиншових орних селянських волок — 22, у Шпіколосах — 44; до того в обидвох селах віддаються за чинш селянам значні обшари застінків.

Захопившись фільварковим будівництвом, шляхта вороже ставилася до всяких воен і закордонних ускладнень, вона хоче за будь-яку ціну продовжити час золотого спокою, щоб використати всі господарчі можливості.

Але, на ґрунті класових суперечностей шляхетського суспільства і національної боротьби, на кресах Корони Польської виростає Хмельниччина, вона не тільки зупиняє розвиток фільваркового господарства, але відкидає його далеко назад.

Ясна річ, у перші роки Хмельниччини шляхті було не до фільваркового господарства. Тільки через кілька років, коли виявилася шляхетська перемога в цій околиці, можна було думати щось про поновлення фільварків. Розглядаючи колонізацію, ми бачимо, що в 60-ті роки шляхетська перемога тут почасти вже виявилася і стало трохи спокійніше: ми бачили, що в ці роки шляхта знов береться до господарювання. Становище було сумне: господарські будинки фільварків знищені, поле багато років не сіяне, лежить заросле. Але це ще було півбіди: у фільварковому господарстві мало не все було збудоване на праці селян та на селянському реманенті. Біда була в тому, що селян не стало. В районах горішньої Случи і Хомору — пустиня, там нема що говорити про фільваркове господарство. Та й у тих краях, де селянство і залишилося, його було мало, до всього воно було пограбоване. З малочисленним, позбавленим робочої худоби й реманенту, селянством відроджувати і провадити фільваркове господарство було надзвичайно тяжко. Про давню панщину з тих селян, котрі залишилися, нема чого було й думати, перш за все тому, що коли селянин і повинен був робити з худобою, та її в нього не було, то він не міг відбувати тяглої панщини, по-друге, коли в кого і залишилися які рештки робочої худоби й реманенту, то не можна було його обтяжати великою роботою, щоб він не зруйнувався до щенту, та до того ще й не втік. Доводилося вимагати панщину дуже оглядаючись і, звичайно, у зменшеному розмірі. В інвентарі 1668 р. ми бачимо, як в одному Козинському ключі панщина досить різноманітна: в Сітнім волочні мають робити тижневої панщини 5 день улітку, 3 взимку, півволочні по 3 дні; в Івані півволочні мають робити по 4 дні тижнево, в Жабокриках і Корпилівці півволочні по 3 дні влітку і 2 взимку, в Чортівці півволочні по 2 дні влітку і взимку. Очевидно, в різних сусідніх селах селянське господарство заховалося різно, в одних було більше зруйноване, в інших менше; тому фільварок і вимагає різної панщини в окремих селах од однакових земельних наділів. Просте зменшення панщини виступає ясно в інвентарі 1668 р. передмістя Козина, Старик: там пишеться — „повинність підданих тих, які по цілих волоках сиділи, така була: робили кожного тижня по 5 день, півволочні робили по 3 дні. Тепер волочні, котрі мають робочу худобу (spreżaię) роблять по 3 дні, котрі не мають, по 2 дні пішої панщини“. Як відомо, 1668 р. не був останній у періоді руїни краю. Селяни убожили ще, доводилося ще зменшувати панщину. По інвентарях деяких сіл цієї самої Козинщини ми бачимо це дальше зменшення: у Сітнім волочні роблять тижневої панщини по 3 дні влітку, 2 взимку.

Брак робочих рук призводив до того, що деякі фільварки, очевидно підчас жнив, стали наймати робітників. Але в спустошеному краї, як пише шляхта на соймаку — *in desertam prawię Arabiam*, було важко знайти наймного робітника; ті, котрі були, коштували занадто дорого, платилося від 12 до 15 грошів за день, бо господарі один перед одним підносили ціну¹⁾.

Коли не ставало ні робочих рук, ні худоби, ні реманенту, доводилося фільваркове господарство скорочувати. 1668 р. в Стариках Козинського ключа

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. II, 11, 282.

з 6 ланів засівається на фільварок 2, а 4 лани роздаються селянам, чи будь-кому, з умовою виплатити десятого снопа від урожаю (десятини). Зменшується посів, зменшується і збір хлібів: у ключі Козинському 1670 р. в фільварку Козинському зібрано тільки озимину, було її 700 кіп з десятиною, до Хмельниччини озимини однієї збирали в цьому фільварку 1.500 кіп; у Чортівці жита і пшениці з десятиною було 150 кіп, ярини не було. Треба пам'ятати, що Козинщина—то один з кутків, який ліпше заховався ніж, інші, та Козинський фільварок один із дужчих.

За таких невеликих зборів мало що залишалось для експорту, тим більше, що й підвід од зруйнованого селянства вимагати було тяжко. Тут аби стало зерна для панського апарату та для гуралень, фільварок скорочувався, відступав, доходив не раз до становища свого попередника — двору. 1663 р. в Колоссві вже перебувають без панщини: правда, селян, нема, сіють на власну потребу; зібрано жита 10 кіп, ячменю — 10, жита ярого—6, вівса—16, гречки—20, сіна 30 копиць; пшениці не було.

Фільваркове господарство попало в таке тяжке становище (*gravis et onerosa ac molestissima... agricultura*, констатує шляхта на соймаку 1669 р. ¹⁾, що невідомо куди-б воно докотилося в своєму занепаданні, як-би не було доброго попиту на хліб за кордоном, як-би на місці не утворився виявлений вище в цій праці ринок на продукти фільваркового господарства.

Відроджений фільварок дав-би великий прибуток.

Рожеві перспективи фільваркового господарства притягують капітал. З'являється посесор, що цей капітал приносить, як тільки стало спокійніше.

Під золотим дощем відроджується колонізація, відроджуються і фільварки.

В Козинському фільварку 1688 року зібрано було 375 кіп 15 снопів жита, ярого жита зібрано 40 кіп 20 снопів, ячменю—262 копи, вівса—214 кіп, гречки—320 кіп, гороху—20 і проса—31 копа. Всього зібрано 1262 кіп і 35 снопів. Це зібрано тільки з фільваркового поля, без десятини. Урожай 1695 року тієї самої озимини дає 1.000 кіп. Цей самий фільварок потрапив продати 1690 року 447 корців жита, 431 корець гречки; жито тоді коштувало близько 6 злотих корець, гречка коло 4; фільварок продав більше-менше на 4.406 злотих зерна. 1695 року тут з'являється, в значних уже розмірах, пшениця, її зібрано 120¹/₂ кіп. Навіть у колишній пустині виростають значні фільварки. 1715 р. посесор Медисівки зібрав збіжжя 1.500 кіп, а кілька років перед цим тут і сліду не було фільварку.

Робота селян навіть у Козинським фільварку і ключі стоїть низько, найбільше 3 дні у тиждень. Збільшення засівів, напевно, йде тому, що число селян росте, а також тому, що раціональніше використовується піша робота, разом із тим збільшенням і урегулюванням літніх селянських днів і втягненням в екстренних випадках у толоки не панщизняків, як от міщанства. 1703 року дається наказ міщанам Костянтинівським, щоб вони посесорові „віддавали належите послушенство, як і минулі 2 роки і в цім третім році“, а саме „вчасно, без шкоди зібрано урожай двірський і звезли на панське гумно

¹⁾ Арх. Ю З. Р. II, 11, 282.

з відому уряду вашого міського; так само за погоди, щоб упорали сіно. За це їм має бути відраховано частину чиншу. 1703 р. в тому самому місті до тих самих робіт притягнуто і всіх євреїв (*nemine excepto*).

Сиплеться золото, втягується все що можна в роботу, і від Козина, околиць Берестечка і Радзівілова, до Костянтинова південна Волинь знов вкривається наприкінці XVII — на початку XVIII в. сіткою фільварків.

Остаточна перемога над турками наприкінці XVII в., ліквідація козаччини на початку XVIII в., припинення військових подій шведської кампанії у цьому краї після Полтавського погрому обіцяли розвиткові фільваркового господарства великі перспективи. Але їм не судилося здійснитися: настав період падіння хлібних цін і зменшення експорту, разом із тим, після закінчення воєнних подій та гострого періоду колонізації, щез внутрішній ринок. Фільварок починає знов хитатися. Йому залишається, щоб пережити цей період кризи збуту, опертися на інших споживачів своєї продукції. Раз зовнішній ринок сливе не існує, треба працювати на місцеву промисловість та взагалі бути базою для всіх галузів панського господарства, підтримуючи панський господарчий апарат і селянську колонізацію.

Фільварок відступає на ці позиції. 20-ті — 30-ті роки XVIII в. — це найважчі часи в цьому періоді фільваркового господарства.

Місцева промисловість, що вимагала з фільварків зерна, це, як відомо, гуральні і броварі. Як гуральні, так особливо броварі, будуються в центрах панського господарства, в ключах. Ключі здебільша знаходяться в містечках. У ключі-містечку більше забезпечене місцеве споживання, разом із тим у ключі легше дати розпорядок запасам хліба кількох фільварків. У нашому розпорядженні є списки чопового 1774 р. кількох місць південної Волини. З них видно, що продукція горілки досягла значних розмірів і повинна була споживати великі запаси зерна.

Цього року вироблено горілки:

У Костянтинові ординарної	6405	гарців	3	кварт
„ алембикової	589	„	1	„
„ Вишнівці ординарної	3587	„	2	„
„ Кременці простої	42	„	3	„
„ алембикової	2898	„	1	„
„ гданської	29	„	1	„
„ Ямполі ординарної	1360	„	3 $\frac{1}{2}$	„
„ Волочиськах простої	609	„	—	„
„ Олексинцю простої	187	„	—	„

Всього всіх сортів одних гарців — 15736

Нам відомо з господарчих тогочасних розрахунків, що в спусті горілки рахувалось 8 гарців, а на спуст горілки простої йшло 3 корці збіжжя. Горілка алембикова та гданська — то вищі ґатунки горілки. Нам невідомо, скільки*корців збіжжя було потрібно на спуст горілки алембикової чи гдан-

ської. Коли навіть припустимо, що однакова була витрата збіжжя на всі гатунки горілки, то гуральництво цих великих осередків могло спожити:

У Костянтинові	2559	корців
„ Вишнівці	1345	„
„ Кременці	1113	„
„ Ямполі	510	„
„ Волочиськах	228	„
„ Олексинцю	72	„

Всього 5827 корців

загальнодержавної королівської міри, що-найменше.

Це-ж далеко не всі міста південної Волини. Що-до дуже багатьох міст ми не маємо жадних відомостей, а про деякі міста подано суму чопового без зазначення скільки саме платиться з горілки та з якої горілки. Все-таки ми можемо сконстатувати багато осередків, що не ввійшли в наш список. Загальне вражіння про розмір горілчаної продукції цих неясних міст у нас буде тоді, коли ми складемо таблицю, де в одному стовпці впишемо ці неясні міста та подану загальну суму чопового з усіх виготовлених у них напоїв, горілки, меду, пива, а в другому стовпці вищенаведені тут міста, про продукцію яких ми маємо відомості, та таку саму загальну суму чопового з них.

№№	М І С Т О	Чопове		№№	М І С Т О	Чопове	
		Зл.	Гр.			Зл.	Гр.
1	Заслав	2447	4	1	Костянтинів	7192	24
2	Лабунь	779	17	2	Вишнівець	2740	18
3	Вишгородок	736	15	3	Кременець	2431	2
4	Базалія	514	16	4	Ямпіль	761	7 ¹ / ₂
5	Ляхівці	449	6	5	Волочиськ	612	21
6	Теофіполь	430	—	6	Олексинець	94	5
7	Козин	277	20 ¹ / ₂				
8	Горинка	262	7				
9	Кунів	261	3				
	У сумі	6157	28 ¹ / ₂		У сумі	13832	17 ¹ / ₂

Тут ми маємо 16 міст, це менша половина міст південної Волини. Міста, що про них ми жадних відомостей не маємо, теж робили горілку, також треба було для них зерна. До того горілку гнали не тільки по великих містах та містечках, її гнали і по селах. І там гуральні бували чималі. У Борсуках з 1761 по 1764 рік, як виявилось при ліквідації посесії, вироблено горілки 500 спустів. У цей період сільських гуралень було багато: де було досить хліба, там їх і ставлено. Року 1748 управитель Вишневецьчини повідомляє дідича: в Колосові

стоїть 200 кіп жита, в князівстві Вишневецькому близько 3000, тому я перевіз сюди горілчані казани.

На горілку переганяють як озимину, так і ярину.

На Берестецькі гуральні привезено:

З ФІЛЬВАРКІВ	Року	Жита		Пшениці		Ячменю		Гречки		Вівса		Проса	
		Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.
Стремілецького	1774	432	—	—	—	82	—	123	—	—	—	—	—
„	1775	490	—	—	16	236	—	130	—	31	—	—	—
Островського	1774	204	—	3	—	26	—	189	8	169	—	—	—
„	1775	50	—	—	—	90	—	182	—	81	—	—	—
Берестецького	1775	68	—	32	—	63	—	102	—	78	—	57	—
Всього		1244	—	35	16	497	—	726	8	359	—	57	—

Уявління про те, яку частину фільваркових продуктів можуть спожити гуральні, ми можемо скласти, коли візьмемо відомості фільварків цього самого Берестецького ключа про число корців збіжжя, вивезеного на гуральні та про число корців урожаю різних хлібів і ці відомості порівняємо. Я думаю взяти відомості про чистий урожай: з числа корців зібраного зерна одразу відраховую число корців кожного хліба, що пішли на засів.

ФІЛЬВАРКИ	Рік	Жито			Пшениця			Ячмінь			Гречка			Овес			Просо		
		Урожай	Відв. до гурал.	% гур.	Урожай	До гур.	% гур.	Урожай	До гур.	% гур.	Урожай	До гур.	% гур.	Урожай	До гур.	% гур.	Урожай	До гур.	% гур.
Стремілецький	1774	515	432	83	364	—	—	202	82	40	193	123	63	500	—	—	37	—	—
Островський .	1774	306	204	66	172	3	1	74	26	35	255	189	74	276	169	61	7	—	—
Берестецький .	1775	260	68	26	1169	32	2	220	63	28	228	102	44	412	28	18	57	57	100
Стремілецький	1775	660	490	74	566	—	—	364	236	64	214	130	60	442	31	7	27	—	—
Островський .	1775	68	50	73	200	—	—	132	90	68	216	182	84	273	81	29	22	—	—
У сумі		1809	1244	68	2471	33	1	992	497	50	1106	726	65	1903	359	18	150	57	38

Коли таке становище було в другій половині XVIII в., то в першій половині цього віку питома вага гуральництва в споживанні окремих хлібів фільваркової продукції повинна була бути ще більша. Можемо вважати, що в першій половині XVII в. жито йде переважно на гуральню, а ячменю та гречки йде половина, вівса-ж та проса також чимала частина йде на гуральні.

Що-ж до броварництва, то воно також потребувало досить зерна. Броварі більше зосереджені в містах, ніж гуральні. Чопове десь коло 1770 рр. дає нам такі орієнтаційні числа виробленого за рік пива:

У Костянтинові ординарного .	592	бочки	36 ¹ / ₂	гарців
„ „ дубельтового	411	„	9	„
„ Вишнівці ординарного .	223	„	4	„
„ „ дубельтового . .	89	„	12	„
„ Кременці ординарного . .	120	„	28	„
„ Ямполі ординарного . . .	20	„	69	„
„ Волочиськах ординарного .	30	„	1	„

На бочку пива витрачувано 2 корці ячменю. Ми не знаємо, скільки витрачувано на бочку дубельтового пива. Коли ми припустимо, що 2 корці ячменю йшло на бочку як ординарного, так і дубельтового пива, то витрата збіжжя, що-найменше, була така:

У Костянтинові	коло	2.007	корців
„ Вишнівці	„	614	„
„ Кременці	„	241	„
„ Волочиськах	„	60	„
„ Ямполі	„	42	„
Всього		2.964	корців

Це-ж далеко не всі броварі краю.

Коли десь коло половини ячменю йшло на горілку, то в нас повстає вражіння, що друга половина фільваркового ячменю йде на пиво, та тільки дещо залишається на фільваркові потреби.

У першій половині XVIII в. гуральні і броварі забирали на фільварках, очевидно, все жито та ячмінь. Вимагали вони до того цих хлібів у великих розмірах. Складаючи до купи число зерна спожитого на гуральнях і броварах тих міст, що про них ми знаємо скільки в 1770-х рр. вироблено пива та горілки, прикинувши на ті міста, про які в нас відомості малі та про які відомостей нема, взявши на увагу села, можемо вважати, що гуральні та броварі найменше могли спожити річно коло пари десятків тисяч корців, або десь коло сотні, найменше, тисяч пудів.

Другий великий споживач продуктів фільваркового полівництва знайшовся в самому фільварку: це фільваркова худоба всякого роду та птиця. У відсталому з господарчого боку краї, де розподіл праці і обмін продуктами був незначний, треба було мати свою корову, свою свиню, курку, гуску. Разом із тим за дешевих цін на зерно, солому, сіно виникало бажання деякі галузі скотарства розвинути так, щоб їх продукти можна було замість зерна збувати на зовнішньому ринку. Саме зерно вивозити не можна, але коли його переганяли в горілку, то горілку вивезти можна. Так само зерно, солому і сіно можна перегнати в свиню, вола, коняку, корову, вівцю і вивезти м'ясо, коня, вола, шерсть, масло, сир.

Тому в першій половині XVIII в. треба було звертати серйозну увагу на цю галузь фільваркового господарства, на розведення всякої худоби.

Для збуту на ринку вважали були, що дуже вигідно розводити і годувати свині. Справді, ми їх здибаємо на фільварках у значному числі.

В Козинському фільварку 1694 р. було 18 старих свиней, поросят тогорічних 19, підсвинків 17, на годівлі в мірошників та на винниці 10. Всього 64. Так само цілі табуни свиней дожили на Вишневецьчині до 1771 р. по всіх фільварках.

№№	ФІЛЬВАРКИ	Свині старі				Свині гуртові молоді			Поросята 1771		Сума всіх свиней
		Кнури	Льохи	Кабани	Сума	Кабанці	Свинки	Сума	Кабанці	Свинки	
1	В Залісецькому .	2	2	28	32	9	—	9	4	5	50
2	„ Федьковецькому	1	9	18	28	20	—	20	—	—	48
3	„ Лозовському . .	—	18	5	22	3	6	9	2	6	39
4	„ Борщівському .	1	8	2	11	8	3	11	—	—	22
5	„ Борсуковецькому	—	6	9	15	12	11	23	16	3	57
6	„ Снігіровецькому	2	7	16	25	13	9	22	—	—	47
7	„ Чайчинецькому	2	10	6	18	13	4	17	4	5	44
8	„ Гнідавецькому .	2	3	3	8	20	15	35	2	5	50
	Всього .	10	62	87	159	98	48	146	28	24	357

Це було не влітку, а пізньої осені, списки складені 23 листопаду. Окрім цього нема в списках свиней, які годуються. До того 1771 р. хліб дорогий, можна сподіватися, що коли-б хліб був дешевий, їх було-б більше.

Йшли на ринок не тільки свині, йшла й рогата худоба, та йшла вона також у великих розмірах на м'ясо. Розводити тут надто багато рогатої худоби не було рації. Порівнюючи з південною Україною, випаси були невеликі, там на Україні розплоджувати її було дешевше. Але там вона не вигодувалася досить жирна, а сюди доходила вже здорожена. Була рація навіть купити українську худобу та тут її й випасати на фільварку, особливо-ж на виварах у винницях.

Деякі фільварки беруться навіть розводити овець. Ще 1771 р. залишилося в фільварку Залісецькому овець і баранів старих та малих — 240, Снігіровецькому — 79. Це як на тутешній край — великі числа.

Ще-ж на кожному фільварку було з пару десятків корів та з півсотні різної птиці.

Все це вимагало витрат на годівлю.

Найбільших витрат вимагали, правда, досить рідкі підприємства цього роду в тутешньому краєві — кінські заводи. 1774 р. У фільварку Стремільському витрачено на станю 468 корців вівса; з 17 грудня 1775 року по 27 квітня 1776 року, за 4 місяці і 10 днів зими, на станю в фільварку Свиновському витрачено 367 корців вівса та 37 корців ячмінного посліду.

Нарешті, утримання всього панського апарату та управління вимагало від фільварку багато продуктів. Витрати, що йшли на ординарію, — великі.

Дальша таблиця витрат на засіви та ординарію в фільварках Гнідавському, Федьковецькому, Лозовському в 1748 році при порівнянні їх дають нам деяке уявлення про розмір ординарії.

	Жито		Пшениця		Ячмінь		Свес		Гречка		Горох		Просо		Конопля	
	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.	Осьм.	Мір.
Висів	134	10	26	—	30	7	80	—	48	20	2	25	—	10	2	30
Ординарія	49	35	7	30	33	—	40	—	41	20	4	5	5	10	11	20

Коли рахувати середній урожай, як подано було вище, сам З, та відрахувати від урожаю те, що йде на насіння, то ординарія в цих фільварках з чистого врожаю взяла ячменю коло 50%, гречки 40% з лишком, вівса коло 25%, жита кільканадцять %. Особливо обтяжувала ординарія фільварки центральні, ті, де містилося управління ключа; там було найбільше споживачів тої ординарії. 1775 р., коли фільварок вже повинен був вийти з становища простого додатку до різних галузів панського господарства і управління, ординарія Берестецького фільварку дає отакий відсоток до чистого врожаю окремих хлібних культур:

	У к о р ц я х						
	Жита	Пшениці	Гороху	Ячменю	Гречки	Вівса	Конопляного сім'я
Чистий урожай	260	1169	26	220	228	412	3
Дано на ординарію	152	29	23	134	126	103	3
% ординарії до врожаю	58	2	88	61	55	25	100

Не без того, щоб дещо з зерна, хоч-би в формі борошна чи круп, не вивозилося. Міг бути часом деякий збут і на місцевому ринку, особливо підчас неврожайів. Неврожай був нерідко, але він здебільшого не захоплював всього краю. Бувало звичайно так, що не вродить у деяких околицях або окремих селах. Добрий господар ніколи не мав нічого проти, щоб зробити деяку спекуляцію на голоді. В урожайний рік не весь хліб вимолочувався, він стояв у скиртах, чекаючи вигідної реалізації. До того всього доводилося підтримувати селянство: там поставити на ноги того, хто прийшов сюди оселитися; там треба підтримувати селянина, що з будь-яких причин зводиться ні на що; як спаде яке нещастя на ціле село, треба його підтримати. Всі ці колонізаційні витрати й падали на фільварок.

Так от, у першій половині XVIII в., в період кризи збуту зерна, фільварок, завдовольняючи потреби гуральництва та броварництва, панського ско-

тарства, підтримуючи панський апарат ординарією та субсидіями колонізацію, знайшов споживачів своїх продуктів і виправдав своє існування. І тому для нас не буде дивним, коли ми бачимо існування за цього періоду густої сітки фільварків і не таку вже малу продукцію хлібів.

Ми маємо таблиці врожаю в копах для низки фільварків з Вишневечини за 1737 р.

Нам відомо, що це був найважчий рік що-до експорту зерна. Корзон, наводячи гданські таблиці, за якими цього року вивіз упав до 2392 лаштів, проти 3492 лаштів 1715 року та 34038 лаштів 1767 р., вважає, що 1737 рік із цього боку рекордний ¹⁾.

На Вишневечині цей рік був, до того, неврожайний, так що числа, подані нижче, доводиться вважати за мінімальні. Справді, ціни на збіжжя стоять дуже високо: осьмака жита коштує від 16 до 20 злотих, вівса — 10—11 зл., ячменю — 14—16, гречки — 12—16 зл. Це ціни голодного року. Вівса не вистарчає навіть для потреб фільваркових та на засів; на годування коней Вишневечини довелося купити 185 осьмак вівса, 56 осьмак покупили на засів.

Самісінька пшениця, очевидно, вродила добре, отож і займає вона непропорційно велике, як побачимо далі, місце в таблицях. Зате-ж жито колосально не вродило, чому і утворилося таке ненатуральне з'явище для цих країв, особливо для періоду першої половини XVIII в., що жита далеко менше, ніж пшениці, принаймні жита озимого.

№№	Ф І Л Ь В А Р К И	Жита озимого	Пшениці озимої	Жита ярого	Вівса	Ячменю	Гороху	Гречки	Проса
1	Вербовецький	80	197	102	556	308	70	130	40
2	Білозорецький	90	184	162	323	520	87	222	65
3	Снігіровецький	202	128	54	339	278	74	350	17
4	Горинський	73	162	96	328	219	58	301	15
5	Борщівський	129	125	34	255	140	65	270	20
6	Чорноострівський	151	266	64	115	158	11	—	—
7	Лозовський	58	80	44	207	104	80	150	—
	Всього зібрано кіп 1737 р. . .	723	1142	556	2123	1727	445	1423	157

Ми маємо ще відомості про врожай 1748 р., часу, коли продукція на експорт також ще не розвинулася, напередодні фільваркового піднесення, і року також неврожайного, бо, як ми зазначали вище, деяких хлібів, як ярого жита, ячменю, проса, доводилося докуповувати, щоб засіяти поля і покрити фільваркові витрати.

¹⁾ Wewnętrz. d. P. 1, 327.

З б і р у р о ж а ю 1748 р о к у .

ФІЛЬВАРКИ	Жито озиме		Жито яре		Пшениця		Яч- мінв		Овес		Греч- ка		Горох		Просо		Льон		Коноп- ля	
	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп	Копи	Сноп
Чорний Острів	493	—	нев	ід.	446	—	261	24	315	48	620	30	127	84	18	13	61	—	—	—
Війтівці	188	—	—	—	—	—	100	—	нев	ід.	410	—	нев.	30	—	—	45	—	—	—
Купель	60	—	—	—	50	—	106	—	189	30	623	—	32	126	—	20	29	—	—	—
Ожигівці	211	—	—	—	231	30	95	—	500	—	30	—	нев.	108	—	—	15	15	—	—
Вербовець	150	30	—	—	134	22	110	—	266	45	285	36	30	14	—	4	29	32	—	—
Гнідава	330	—	—	—	115	—	102	—	171	—	208	—	30	3	30	нев.	28	—	—	—
Федьківці	330	—	—	—	110	—	18	—	120	—	180	—	20	—	—	—	16	—	—	—
Млинівці	328	33	—	—	102	—	51	—	164	—	164	—	52	20	—	—	23	15	—	—
Дзвіняче	231	—	—	—	46	—	44	—	100	—	102	—	42	12	—	—	24	—	—	—
Залісці	400	30	—	—	115	—	134	30	291	30	203	—	85	30	—	нев.	7	—	—	—
Горинка	232	—	17	—	70	—	80	—	250	—	294	—	70	нев	ід	мо	21	—	—	—
Підгайчики	345	27	—	—	104	16	84	—	295	—	83	50	28	—	—	11	32	—	—	—
Борщівка	240	—	11	—	150	—	60	—	154	—	310	—	20	10	—	—	16	—	—	—
Снігірівка	256	—	—	—	137	30	134	—	290	30	197	—	80	—	—	9	25	25	—	—
Лози	390	—	—	—	60	—	32	—	нев	ід.	140	—	15	—	—	—	20	—	—	—
Всього	4186	—	28	—	1871	38	1411	54	3108	3	3850	56	631	437	48	57	392	27	—	—

Розмір неврожаю окремих хлібів 1748 р. нам легко вирахувати, зібравши і склавши в таблицю відомості про розмір засівів 1747/8 р. окремих хлібів¹⁾.

Коли ми знаємо, що за норму для врожаю в цьому краю на той час було для жита, пшениці, вівса, ячменю, гречки з одного посіяного зерна — 3, а гороху — 4, то для нас стає ясним, що 1748 р. вродив один горох на середню міру. У загальній сумі по всіх 15 фільварках вродило жита озимого з одного зерна 1,8 зерна, жита ярого — 0,8 зерна, пшениці озимої — 1,3, ячменю — 1,4, вівса — 2, гречки — 2,1, гороху — 3,9.

Тепер ми можемо вирахувати, який-би нормально повинен був бути врожай кіп у цих 15 фільварках: за нормального на той час урожаю повинно було-б у цих 15 фільварках більше-менше бути жита озимого 6976 кіп, ярого жита — 105 кіп, пшениці — 4317 кіп, ячменю — 3023 копи, вівса — 4662, гречки — 5500 кіп.

Тоді, близько 1748 р., нормальний урожай основних хлібів, як озимини, так і ярини), на півдні Волини мав-би виглядати так: жита озимого — 465 кіп, ярого — 5 кіп, пшениці — 287 кіп, ячменю — 201 копа, вівса — 310 кіп, гречки — 366 кіп в одному середньому фільварку.

¹⁾ Див. таблицю на сторінці 73.

ФІЛЬВАРКИ	Жито озиме			Жито яре			Пшениця озима			Ячмінь			Овес			Гречка			Горох							
	Висів		Збір	Висів		Збір	Висів		Збір	Висів		Збір	Висів		Збір	Висів		Збір	Висів		Збір					
	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.					
	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.	Ос.	Мір.	Мір.					
Чорний Острів	120	—	172	22	6	20	невід.	80	10	66	36	30	10	52	11 ¹ / ₂	100	30	63	6	30	3	1	30	15	—	
Війтівці	22	—	56	16	—	—	—	11	23	невід.	—	18	—	23	30	50	20	невід.	18	55	5 ¹ / ₂	1	20	невід.	—	
Купель	53	19	18	10	—	—	—	25	2	6	35	13	—	21	8	47	—	61	23	25	10	105	25 ¹ / ₂	2	—	
Ожигівці	80	—	68	12	—	—	—	30	—	35	4 ¹ / ₂	30	—	23	30	112	10	250	—	22	8	10	1	—	невід.	
Вербоваць	57	10	41	15	—	—	—	20	—	20	6	16	—	24	30	60	8	83	13	21	10	57	27	2	—	
Гнідава	46	10	90	30	—	—	—	12	20	23	—	9	15	14	11	25	20	72	27	10	—	18	8	2	20	
Федьківці	41	—	86	25	—	—	—	10	—	13	30	4	20	3	15	29	—	36	—	13	—	20	10	—	20	
Малинівці	41	20	102	27	—	—	—	10	—	20	16	19	30	10	18	40	20	71	30	19	30	26	2	10	2	
Дзвінече	22	20	46	8	—	—	—	12	—	13	9	5	20	11	—	13	—	45	—	10	—	20	16	—	30	
Залісці	50	30	180	9	—	—	—	3	—	40	10	21	—	15	15 ¹ / ₂	43	10	127	20 ¹ / ₂	26	20	48	8 ¹ / ₂	3	13	
Горинка	40	10	75	16	2	—	1	7	20	16	25	5	20	20	—	31	—	84	15	18	—	24	21	1	20	
Підгайчики	37	30	129	21	—	—	—	11	—	28	27	13	5	28	14	64	30	158	22	30	30	8	15	2	5	
Борщівка	32	15	120	—	2	20	2	13	10	16	35	13	20	13	20	30	—	75	3	19	20	28	5	1	—	
Снігіривка	41	35	92	32	—	—	—	16	—	30	37	14	1	30	6	41	30	178	12	19	—	49	15	1	15	
Лози	47	—	87	30	—	—	—	3	20	7	20	16	12	5	24	25	20	невід.	20	22	30	—	25	1	20	
Всього ¹⁾	733	39	1369	1	4	20	4	254	2	340	10 ¹ / ₂	229	33	327	23	638	38	1307	12	308	20	646	25 ¹ / ₂	20	28	79

¹⁾ Підраховуються в сумі відомості тільки тих фільварків, що до них є відомості про збір.

Для класичного 1737 року це було, очевидно, не норма. Року 1737 ми маємо 2123 копи вівса, або в середньому 307 кіп на один фільварок, а ключ повинен скупляться овес на засів і для коней. Очевидно, тоді вівса висіювано більше. Повстає питання, чи не коштом інших зернових культур збільшено тоді площу вівса. На жаль, з 1737 року маємо відомості про засіви тільки жита, пшениці та вівса; але й цих відомостей досить, щоб сказати, що так воно було, тоді більшу відсотково частину поля займав овес, меншу жито й пшениця.

№№	ФІЛЬВАРКИ	1737 р. висіяно осьмак				1748 р. висіяно осьмак				°/о кожного збіжжя в загальн. сумі з висіян.					
		Жита	Пшениці	Вівса	Всього	Жита	Пшениці	Вівса	Всього	1737			1748		
										Жита	Пшениці	Вівса	Жита	Пшениці	Вівса
1	Вербовецький . . .	30 ¹ / ₂	17	50	97 ¹ / ₂	51 ³ / ₄	20	60	131 ³ / ₄	31	17	52	39	15	46
2	Снігіровецький . . .	30	16	68	114	44	18	41 ³ / ₄	103 ³ / ₄	25	14	60	43	17	40
3	Горинський	30	20	50	100	47	4	31	82	30	20	50	57	5	38
4	Борщівський	24	12 ³ / ₄	30	66 ³ / ₄	42	11 ¹ / ₂	30	83 ³ / ₂	36	19	45	50	14	36
5	Лозовський	15	10	25	50	51 ¹ / ₂	6 ¹ / ₄	25	82 ³ / ₄	30	20	50	62	8	30
6	Чорноострівський . . .	52 ¹ / ₂	29 ¹ / ₄	56 ¹ / ₂	138 ¹ / ₄	64 ¹ / ₂	50	100 ³ / ₄	215 ¹ / ₄	38	21	41	30	23	47
	В сумі	182	105	279 ¹ / ₂	566 ¹ / ₂	300 ³ / ₄	109 ³ / ₄	288 ¹ / ₂	699	32	19	49	44	16	40

Те, що в загальній сумі 1748 р. вівса більше, то ясно, що це за рахунок фільварку Чорноострівського, північно-подільського, на фільварках Погориння і відсотково в загальній сумі вівса сіють 1748 р. менше, ніж 1737 р. Разом із тим ми бачимо і деяке поширення посівної площі. Це поширення, живовидячки, стоїть у звязку з тим, що почали сіяти більше жита. Жито, з одного боку, відбирає землю від вівса, з другого боку, поширюється на неораній землі.

Обличчя фільварку доби 1737 р., глухого періоду, для нас стає ясніше. Урожай хлібів загалом у ньому трохи менший, ніж у тому середньому фільварку 1748 р., що нам пощастило дослідити. Разом із тим, порівнюючи до того самого фільварку 1748 р., фільварок 1737 р. на своїх полях має відсотково більше вівса і відсотково менше жита, ніж фільварок 1748 р. Великий відсоток у посівах ярини, особливо вівса, каже за те, що фільварок 1737 р. в тяжкі для себе часи звертав досить пильну увагу на фільваркове скотарство. Справді, як пригадаємо, коли цього року не вродив овес, то його купують для коней. А те, що підчас повного застою в експорті все-таки сіється чимало пшениці, доводить нам, що фільварок із ринком зовсім не порвав. Пшениця-ж не йшла ні на гуральні, ні худобі, ні в великому числі на ординарію. Це експортний продукт. Всякою ціною фільварок тримається за той ринок. Звичайно, і 1737 р.

фільварок старанно працює і на гуральню і на ординарію. Переміни в засівах між 1737 та 1748 роком виявляють нам деякі зміни в господарчому житті краю і пристосування фільварку до цих змін. Ми помічаємо, що посіви жита дуже збільшуються. Для нас ясно, що викликав це не збільшений експорт. Жито не є головний експортний продукт: вивожувано перш за все пшеницю. Посіви-ж пшениці, ми бачимо, особливо у фільварках коло Вишнівця, зменшуються. Нам пощастило було вже виявити, що жито, коли ціни на зерно дешеві, це перш за все сировина для гуралень. Засіви жита збільшуються через те, що збільшується гуральництво. Пригадаймо рапорт управителя Вишневещини того самого 1748 р., де він виявляє свою господарчу енергію в заснуванні гуралень на Вишневещині. Гуральництво дає такий прибуток, якого не може дати скотарство; тому ярини сіється менше. Гуральництво відсуває на задній план не тільки розведення коней, але і маловигідну продукцію зерна на ринок.

Гуральництво має більше під собою ґрунту в околицях ліпше заселених, більших містак: там і споживачів більше і ліпший ґрунт для розвитку техніки горілчаної продукції. Там жито помітніше відбирає ґрунт і од вівса, і од пшениці. Пшениця й овес відступають на південь, у чорноземні околиці, де врожайний ґрунт легше продукує ці дешевші продукти. Проте ці околиці дальші від осередків горілчаної промисловости.

Цікаво з цього боку придивитися до нашої таблиці висіву збіжжя 1747—48 р. Наведені тут 15 фільварків є в трьох околицях: 1) Черноострів-Купель, перші 3 фільварки, 2) Ожигівці, один фільварок, 3) Вишневець, решта 11 фільварків. Візьмімо в кожній околиці висіви жита, пшениці й вівса та відсоткове їх відношення. Матимемо повне підтвердження.

№№	О К О Л И Ц І	Висіви в осьмаках				% у цій сумі		
		Жита	Пшениці	Вівса	Разом	Жита	Пшениці	Вівса
1	Черноострівська	195 ¹ / ₂	116 ³ / ₄	198 ¹ / ₄	510 ¹ / ₂	38	23	39
2	Ожиговецька	80	30	112 ¹ / ₄	222 ¹ / ₄	36	14	50
3	Вишневецька	458 ¹ / ₂	107 ¹ / ₄	404 ¹ / ₂	970 ¹ / ₄	47	12	41

У першій половині XVIII в., підчас кризи збуту зерна, не треба було розорювати великі лани, не треба було вимагати від селянських господарств великої панщини. Фільваркові не бракує тепер ні робочих рук, ні робочої худоби. Він уже не має чого притягати і міщан до оброблення поля. Фільварок навіть не використовує всієї селянської праці, що її можна було-б використати. Лани фільваркові неоднакові, вони більші коло осередків панської промисловости та господарства і менші по глухих закутках. Панщина загалом не дуже велика і неоднакова, в одних селах більша, в інших менша. Р. 1741 в Козинському ключі в селі Жабокриках піддані, які мають цілу волю, роблять тижнево тільки 3 дні панщини взимку й улітку; на передмісті

Козинському волочні піддані роблять тижневої панщини влітку 2 дні, взимку — 1 день, зате в Стариках цього самого ключа, очевидно, півволочні роблять 3 дні влітку, 2 взимку. Багато підданих по селах сидить на чиншах цілком, є групи, котрі сидять частково на чинші, частково одробляють панщину — щойно згадані передміщани Козинські, котрі роблять з волоки 2 дні панщини влітку, 1 — узимку, дають до того чиншу 24 гроші, а піддані Старицькі — 12 грошів.

Ця полегша селянам уже сама по собі сприяла заселенню країни, а надто збагачувала селян сільсько-господарчим реманентом. У першій половині XVIII в. йде швидко колонізація краю і селяни, котрі не виснажуються на фільварковій роботі, обростають своїм господарством. Коли в першій половині XVIII в. фільваркове господарство поширювалося повільнішим темпом, ніж колонізація краю, фільварок не використовував усієї можливої панщизняної роботи, то знов утворювалися резерви робочої сили, що тепер фільваркові була не потрібна.

З першої половини XVIII в. фільварок вийшов повний сили, він має сталу організацію, він охопив усеньку територію, він має запаси поля і зерна, він має резерви селянської робочої сили і селянської робочої худоби.

Коли в середині XVIII в. починають рости ціни на хліб, настає спроба продукувати маси зерна на ринок, фільварок готовий приступити до виконання цього нового завдання. У відповідь на вимоги експорту фільварок починає поширювати свою посівну площу, передусім експортного зерна.

Це поширення посівної площі ми помічаємо вже з 50-х років. В нас є відомості про фільваркові посіви озимини по деяких селах Вишневецьчини у 1760 році; відомості ці взято з маєткового інвентаря цього року. Коли порівнюємо їх до наших відомостей про засіви 1748 р., то матимемо таку картину в осьмаках:

Ф І Л Ъ В А Р К И	Ж и т о		П ш е н и ц я		В с ь о г о	
	1748	1760	1748	1760	1748	1760
Вишневець ¹⁾	—	27 ¹ / ₄	—	3	—	30 ¹ / ₄
Лози	47	37 ³ / ₄	3 ¹ / ₂	7 ³ / ₄	50 ¹ / ₂	45 ¹ / ₂
Гнідава	46 ¹ / ₄	47	12 ¹ / ₂	25 ¹ / ₂	58 ³ / ₄	72 ¹ / ₂
Федьківці	41	22 ¹ / ₄	10	8 ¹ / ₄	51	30 ¹ / ₂
Всього	134 ¹ / ₃	134 ¹ / ₄	26	44 ¹ / ₂	160 ¹ / ₄	178 ³ / ₄
У відсотках у загальному висіві озимини	84	75	16	25	00	100

¹⁾ Вишневецькі засіви трапляються тільки 1760 р. Це була спроба, що нічим не закінчилася, утворити в Вишнівці фільварок. Засіви зроблені, очевидно, на колишніх землях сусідніх фільварків Федьковецького і Лозовського.

Поширення посівної площі фільварку відчувається особливо гостро в останні роки цього десятиліття. У Колосові 1757 р. висіяно озимини 70 осьмак, а 1760 висіяно 106 осьмак; за три роки висів озимини збільшився на 51%. 1761 року селяни Гнідавої заносять скаргу до пана, що вони вже не мають куди виганяти з села худобу на пашу, бо панські вигони позаорювали й позасівали. Ми бачимо, як пробують навіть у самому Вишнівці утворити фільварок.

Розмір ланів вже доходить до поважних чисел: р. 1760 в Гнідаві панського поля є 600 днів.

В 60-ті роки лани ростуть також. Вони ростуть увесь цей період господарчого піднесення до першого розподілу Польщі.

Можемо простежити, як вони зростали на Вишневещині. У нас є відомості про розмір посівів ярини на фільварках у цій околиці 1766 р. Коли ми їх розшифруємо, то матимемо уявлення про розмір фільваркових ланів, а коли порівняємо з нашими відомостями про лани попередніх років, то нам стане ясний і темп росту ланів.

№№	ВИСІЯНО НА ФІЛЬВАРКАХ	Ячменю		Вівса		Гречки		Проса		Гороху	
		Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці	Корці	Гарці
1	Гнідавському . . .	39	—	137	—	36	—	—	—	5	—
2	Чайчинецькому . .	18	—	47	—	41	16	—	16	5	24
3	Снігіровецькому .	52	—	135	—	62	8	—	—	7	—
4	Борсуковецькому .	25	—	136	—	26	—	—	16	—	15
5	Борщівському . . .	60	—	150	16	30	16	—	—	4	—
6	Лозовському . . .	—	—	48	—	44	22	—	—	1	—
7	Федьковецькому .	13	24	83	18	34	18	1	21	—	—

В інструкціях фільваркових Костянтинівського ключа наприкінці XVIII в. говориться, що на одну моргу висівалося ячменю, вівса та гречки по 24 гарці; проса 8 гарців, гороху 16. Коли ми припустимо, що стільки само висівалося і на Вишневещині в 1766 році, то цими гатунками зерна було засіяно в кожному фільварку таке більше-менше число морг:

№№	ФІЛЬВАРКИ	Під ячменем	Під вівсом	Під гречкою	Під просом	Під горохом	Під усіма
1	Чайчинецький	24	62	54	2	11	153
2	Снігіровецький	69	180	83	—	14	336
3	Борсуковецький	33	181	34	2	1	215

№№	Ф І Л Ь В А Р К И	Під ячме- нем	Під вівсом	Під греч- кою	Під просом	Під горо- хом	Під усіма
4	Борщівський	80	200	40	—	8	328
5	Лозовський	—	64	59	—	2	125
6	Федьковецький	18	111	45	6	—	181
7	Гнідавський	52	182	48	—	10	292

З 1767 року маємо відомості про Бутинський фільварок:

	Овес		Ячміль		Гречка		Просо		Горox	
	Кор.	Мір	Кор.	Мір	Кор.	Мір	Кор.	Мір	Кор.	Мір
Висів	98	8	45	—	48	8	2	24	2	—
Число морг.	128		60		64		11		4	
Всього 267 морг										

Всі ці 8 фільварків Вишневецької околиці. З поданих допіру відомостей про висів у них ярини можемо вивести середню норму землі, що йшла 1766 р. на фільварках Вишневецької околиці під засів оцих п'ятьох ярих культур. Таким середнім числом буде 241 морга. Тому що в фільварках було трипілля, я вважаю, що, помноживши це число на 3, можна дістати середній розмір усіх фільваркових ланів на Вишневецьчині для 1766 р. ¹⁾ Така середня норма тоді буде 723 морги і це підчас росту.

Щоб виявити ріст посівної площі за 60-ті рр., візьмімо числа землі деяких фільварків, про котрі в нас є відомості:

ФІЛЬВАРКИ	1766 р. Морги		1760 днів поля	% збіль- шення днів моргів
	Під 5-ма ярими культу- рами	Всього		
Гнідавський	292	876	600	46
Лозовський	125	375	306	22
Федьковецький	181	543	346	55
В сумі	598	1794	1252	43

Ріст є надзвичайно швидкий.

¹⁾ Ми можемо сподіватися, що і в цей період ярий клин більший, ніж озимий, але-ж на фільварку на ярому клині сіяли не тільки ці 5 культур,—ще сіяли коноплю, льон, мак, квасолю.

До яких розмірів доріс фільварок до 70 рр. XVIII в., дають нам уявлення числа фільваркових урожаїв у ключі Берестецькому за 1774, 1775, 1776 роки.

ФІЛЬВАРКИ	Роки	Жито		Пшен.		Ячмінь		Гречка		Горох		Овес		Просо		Оркіш		Коноп.	
		Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.	Копи	Сн.
Берестечко . . .	1774	1090	20	773	5	318	29	599	44	48	43	790	13	34	30	23	30	27	30
	1775	537	30	874	—	385	—	424	30	38	—	582	—	68	—	8	—	23	—
	1776	939	—	1117	—	389	30	428	—	75	—	967	—	51	30	17	—	105	—
Острів . . .	1774	395	10	211	16	134	30	337	30	43	37	315	30	15	30	6	18	28	—
	1775	373	7	236	59	180	—	336	—	42	30	365	30	34	—	12	—	23	—
	1776	402	2	458	18	135	—	235	4	38	—	273	15	5	20	12	30	21	—
Стремільче . . .	1774	523	40	434	—	270	—	227	—	32	—	318	30	30	—	5	—	31	—
	1775	561	10	518	30	370	—	314	30	27	30	478	—	34	10	—	—	25	30
	1776	675	—	702	—	223	—	361	30	28	30	334	30	31	30	—	—	23	—
В сумі . . .		5850	59	5325	8	2405	29	2263	48	373	50	4424	28	304	30	84	18	307	—

Маючи числа врожаю за 3 роки, можемо вивести середній урожай фільварку в Берестецькій околиці для 1770-х років. Така середня норма врожаю буде для: жита 974 копи, пшениці — 887 кп, ячменю — 400, гречки — 377, вівса — 737. В сумі 3375 кп. Виведений тут середній урожай Вишневецьчини для 1748 року має в сумі 1629 кп цих самих хлібів. Середній урожай в околиці Берестечка 1770-х рр. більший, ніж середній урожай близької околиці, що працює в аналогічних умовах, Вишневецької 1748 р. вдвоє.

У зв'язку з новими вимогами, що стали перед фільварком у цей період відродження сільського господарства і самого фільварку, не тільки росте загальна площа фільваркових посівів, але й міняється у цій посівній площі взаємовідношення між окремими культурами: у зв'язку з новими завданнями, що стали перед фільварком, деякі культури, котрі перш стояли на задньому плані, тепер виходять на передній, а деякі, котрі перш стояли на передньому, тепер відходять на задній. Як відомо, секрет оживлення був у рості експорту. Ростуть у своєму значінні експортні культури, перш за все пшениця. Візьмімо числа висіяної пшениці та жита на фільварках Вишневецьчини 1771 р., порівняймо їх із висівами в цих самих фільварках 1747 — побачимо, що пшениця сильно виросла в своєму значінні на озимому кліні (див. табл. на стор. 80).

Основним завданням фільваркового польового господарства знов являється продукція зерна на експорт. Щоб фільваркове господарство спромоглося виконати це основне завдання, його перебудовують.

Окрім того, в зв'язку з цим перебудовуванням польового господарства переводяться серйозні зміни і в інших галузях фільваркового господарства.

№№	ВІСІВ ФІЛЬВАРКИ	1747			1771			Відсотки			
		Осьмаки			Корці			1747		1771	
		Жито	Пшениця	Всього	Жито	Пшениця	Всього	Жита	Пшениці	Жита	Пшениці
1	Залісецький . . .	50	3	53	100	68	168	94	6	60	49
2	Дзвіняцький . . .	22	12	54	57	30	87	65	35	66	34
3	Федьковецький . .	41	10	51	125	56	81	80	20	70	30
4	Лозовський . . .	47	3	50	63	23	86	94	6	73	27
5	Борщівський . . .	32	13	45	90	80	170	71	29	53	47
6	Снігіровецький . .	41	16	57	80	65	145	72	28	55	45
7	Вербовецький . . .	57	20	77	100	70	170	74	26	59	41
8	Гнідавський . . .	46	12	58	115	50	165	79	21	70	30
	В сумі . . .	336	89	425	730	442	1172	79	21	62	38

Зерно тепер дороге, витратити його треба обережно. Зерно не можна так легко витратити на фільваркову худобу, як у першій половині XVIII в. Багато фільваркової худоби бути тепер не може, бо і сіножаті тепер менші: частину їх уже розорано. Фільваркова худоба може поїдати тільки такі продукти, котрі на ринок не йдуть. Щоб не пропадала солома, згонини з зерна, послід, осипка на млині, вивари на гуральні, їх треба перегнати в молоко і м'ясо як для власного споживання, так і для потреб ринку. В тогочасній інструкції млиновецькому адміністраторові пишеться: „згонин і полови на свою потребу не повертати, але парити і жити їми цілісіньку зиму панських свиней“; весь послід від млинкування збіжжя забирати на годівлю фільваркової птиці.

Натурально, що виникає потреба переглянути і розміри ординарії. Я вже не кажу про ординарію тим, хто на фільварку не служить, але тепер не можна бути щедрим і для фільваркових службовців. Не можна тримати величезних штатів. 1772 року економові Вишневецькому наказано, нехай він „пильно зважить та розмислить, щоб по фільварках і інших місцях не було людей більше, ніж у тому є конечна потреба і без яких жадним способом скарб перебути не може“. Зайві посади, що існували з давен-давна, як панський ласкавий хліб, тепер не раз скасовують. Таке касування посад можна простежити у Вишнівці 1756 р. і 1771 р. Коли панське скотарство нормують, то не можна дозволити, щоб службовці фільварків розводили коштом фільварку свою худобу, скільки їм забагнеться. Інструкції запроваджують норму худоби, що її адміністратори можуть тримати на фільваркові. 1772 року наказано економові Вишневецькому пильнувати, щоб адміністратори годували свої коні тільки тим вівсом і сіном, котре призначено їм на ординарію, коли-ж у будь-якому фільварку худоби адміністраторової було більше, ніж належить за нормою, то економ лишки має сконфіскувати і повернути на користь скарбу.

Тепер усе фільваркове господарство має зовсім інший кольорит, ніж у першій половині XVIII в.

Ці зміни в фільварковому господарстві, перш за все поширення посівної площі, фільваркових ланів, знов поставило перед фільварком проблему робочої сили. Нагромаджені в першій половині XVIII в. резерви селянської робочої сили тепер знадобилися і їх починають використовувати. Панщина зростає. Це поширення і збільшення панщини на півдні Волини почувається вже з середини XVIII в. Збільшується число днів панщини. 1760 р. громада с. Лоз скаржиться, що деякі піддані, котрі за інвентарем мали б обробляти поединкову панщину, мусять робити панщину тяглу. Громада Манівська заносить скаргу на те, що робили вони досі по два дні влітку, один узимку, а 1764 р. приїхали комісари та наказали робити по 2 дні і влітку і взимку. Із скарги Вишневецьких міщан виявляється, що навіть деяких обивателів цього міста, деяких і цехових втягують у панщину. Зростають літні дні. 1759 р. Вишневецька громада пише: „робить тепер ціла Новоміська громада зарівно зажинки, обжинки, закоски, обкоски, заграбки, обграбки; цього всього робити не повинні всі, тільки шнурові це мають робити; тимчасом В. Крайчий наказав зарівно робити навіть халупникам, які перше робили тільки половину, він примусив робити й бабів, що по жebraх ходять“. Посесор відповідає на цю скаргу: „так інвентар каже“. Це не свавільство посесорове. Посесор не винен. Цю новину запроваджено за згодою із дідичем; її записано в інвентар. Панщина не тільки числом днів збільшується, дбають і про інтенсифікацію панщизняної праці. Де-далі частіше бачимо, що регулюють розмір робочого дня; кріпаки мають робити від сходу до заходу сонця. Підчас жнив, наказується наперед, одна особа має нажати не менше як півтори копи за день. Селянин підчас робочого дня повинен не лінуватися. Як доглядали за тим, щоб селянин робив добре на панщині, як проваджено, нерідко, певно, ту інтенсифікацію селянської праці, яскраво змальовано в претенсіях громади с. Колосової до посесора 1759 р. „На панщині, як тільки вийшли люди з плугами Е. М. П. Криницький (посесор), заклавши плуга в першу діру, сам узявши кия в руки, бігав од плуга до плуга і бив худобу підданих... од великого биття і худоби позбулися“. „Потім, вигнавши людей на косовицю, завсіди сам був присутній і так людей обтяжав (uciemięzał), що шматка хліба не давав із'їсти; а коли-б хто що мав сказати, зараз забивав у диби, котрі раз-у-раз з собою возив“. У своїй відповіді на ці претенсії посесор по суті не заперечує. Він пише: 1) „Так їм казав орати, як собі орють“. 2) „У диби на панщині не забивав, то фальш. На панщині завсіди був присутній, бо дав за те гроші“.

Збільшується і та робота, що роздавано її додому. 1763 р. Залісецька громада скаржиться: перше шнуровий обробляв два четверики крупів, а тепер двір каже накидати по 8 і по 10 четвериків.

Зростають лани і вимоги фільварку на селянську роботу таким швидким темпом, що всі нагромаджені раніше резерви селянської праці починають швидко вичерпуватися. Незабаром фільваркові починає не вистачати робочої сили. 1764 року виявляється, що 14 жовтня в Борсуках і Боршівці овес ще лежить на полі незібраний. Управління ключа, принаймні що-до Борсук, бачить

у тому єдину причину — недостачу панцизньої робочої сили. Виявляється, що фільварки у збільшенні панщини вже далеко перейшли норму. Надмірною панщиною вже підірвані селянські господарства. В інвентарі Вишневецькому ясно видно цю руїну господарства підданих. По-перше, живовидячки, вже не стає чим обробляти землю, бракує робочої худоби.

№ №	ФІЛЬВАРКИ	Число орної землі в пугах			Сума орної землі ¹⁾		Число робочої худоби підданих			На одну голову робоч. худ. — плугів	
		Панської	Селянської		Варіанти		Волів	Коней	Всього	Варіанти	
			За інвентарем	У 3-х руках	I	II				I	II
1	Вишневецький	80	916	2748	996	2828	81	125	206	4,8	13,7
2	Лозовський	306	273	819	579	1125	21	34	55	14,8	20,4
3	Гнідавський	600	557	1671	1157	2271	15	133	148	7,8	15,9
4	Федьковецький	346	578	1734	924	2030	43	98	141	6,5	14,7
5	Колосовський	266	206	618	472	884	21	31	52	9,0	17,0
	В сумі	1598	2530	7590	4128	9188	181	421	602	6,8	15,2

Воли — основна тодішня робоча худоба — починають переводитися.

Вже серед тих підданих, що володіють орними ґрунтами, є великий відсоток таких, котрі зовсім не мають робочої худоби, багато також і тих, котрі мають по одній голові робочої худоби.

№ №	ФІЛЬВАРКИ	Число підданих володільців ґрунту	З підданих володільців ґрунту				Відсотків підданих володільців ґрунту				
			Не мають робочої худоби	Мають робочої худоби голів			Котрі не мають робоч. худоби	Котрі мають роб. худобу по голові			
				1	2	Більш як 2		1	2	Більш як 2	
1	Вишнівець	151	46	41	47	17	30,5	27,1	31,1	11,3	
2	Лози	56	26	13	10	7	46,4	23,2	17,9	12,5	
3	Гнідава	80	19	11	17	33	23,7	13,7	21,2	41,2	
4	Федьківці	70	19	10	14	27	27,1	14,2	20,0	38,5	
5	Колосова	30	11	6	5	8	36,6	20,0	16,6	26,6	
	В сумі	387	121	81	93	92	31,2	20,9	24,0	23,8	

¹⁾ Обчислення селянської орної землі за відомостями цього інвентаря 1760 р. непевне тому, що в графі інвентаря — орна земля підданих — не зазначено, чи подане число плугів є в одній руці, чи в трьох. Тому маємо два варіанти чисел для орних земель підданим належних. Найімовірніший другий варіант. По-перше, важко припустити, щоб у той час землі селянської могло бути менше, ніж панської, по-друге, на той час селянські наділи по одному дневі орної землі у всіх трьох руках являються зовсім неймовірними.

Особливо важке було становище тих груп підданих, у котрих земельні наділи були більші, ніж число худоби, що годилося-б мати для володіння відповідними наділами. Маємо багато поодиноких господарів, що зовсім не мають худоби, маємо багато парових господарів, що мають по одній голові робочої худоби, нарешті, маємо і таких парових господарів, що не мають жадної голови робочої худоби.

№ №	ФІЛЬВАРКИ	Піші наділи (до 3-х днів)	Господарів, що не ма- ють худоби	Поєдинкові грунти (3— 4½ днів)	Господарів, що мають по 1 голові худоби	Парових і більш. грун- тів (6 і біль- ше днів)	Господарів, що мають 2 і більше гол. худоби
1	Вишневецький	31	46	35	41	85	64
2	Лозовський	4	26	26	13	26	17
3	Гнідавський	15	19	11	11	54	50
4	Федьковецький	6	19	7	10	57	41
5	Колосовський	2	11	6	6	22	13
	Всього	58	121	85	81	224	185

Такі господарі найперші повинні були виснажитися. Коли-ж їх було чимало, то через це і розмір катастрофи селянських господарств, а в зв'язку з цим і економічної руйни краю, повинен був бути великий. Останні з'явища бачимо в Вишневецькій околиці в великому числі пустих ґрунтів підданих.

№ №	ФІЛЬВАРКИ	Число ґрунтів			% з загаль- ного числа пустих ґрун- тів
		Всіх	В ко- ристу- ванні	Пустих	
1	Вишнівець	180	151	29	16,1
2	Лози	86	56	30	34,8
3	Гнідава	91	80	11	12,1
4	Федьківці	77	70	7	9,0
5	Колосова	35	30	5	14,2
	В сумі	469	387	82	17,4

Число пустих ґрунтів більше як-раз у тих фільварках, де більше припадає орної землі на одну голову робочої худоби.

№ №	ФІЛЬВАРКИ	Число днів поля на 1 гол. робочої худоби.	% пустих ґрунтів
1	Лозовський	20,4	34,8
2	Колосовський	17,0	14,2
3	Гнідавський	15,3	12,1
4	Федьковецький	14,7	9,0

Зв'язок між надмірною панщиною, що зменшила число селянської худоби і зруйнувала селянські господарства, виступає, нарешті, зовсім ясно.

Багато селян, що їх зруйнувала панщина, позбавлені робочої худоби втекли, але не більшість. Здебільшого піддані, володільці пустих ґрунтів, не повтікали, лишилися на місці, кинули тільки землю, що її вони вже не мали сили підняти.

№ №	Ф І Л Ь В А Р К И	Пусті ґрунти			% пустих ґрунтів	
		Загальне число	Після втікачів	За наявних господар.	Після втікачів	За наявних господар.
1	Вишневецький	29	3	26	10,3	89,7
2	Лозовський	30	16	14	53,3	46,7
3	Федьковецький	7	—	7	—	100
4	Гнідавський	11	10	1	90,9	9,1
5	Колосовський	5	2	3	40,0	60,0
	В сумі	82	31	51	37,8	62,2

Поки-що ще більшість зруйнованих селян тримається на місці. Тому ми маємо, як наслідок руїни, для фільварку поки-що не так зменшення числа панщиזняних днів, як погіршення їхньої якості.

№ №	Ф І Л Ь В А Р К И	Дні панщини				% днів		
		Тяглі	Поединкові	Піші	Сума	Тяглих	Поединкових	Піших
1	Вишневецький	832	572	728	2.132	39	26,8	34,1
2	Лозовський	861	1.081	1.746	3.688	23,3	29,3	47,3
3	Федьковецький	4.343	538	1.628	6.506	66,7	8,2	24,9
4	Колосовський	1.194	480	613	2.287	52,2	20,9	26,8
	В сумі	7.230	2.671	4.712	14.613	49,6	18,2	32,2

Найгірше, здавалося, було те, що це нещастя для фільварку сталося тоді, коли піднесення хлібної продукції ще далеко не досягнуло найвищої точки. Ціни на хліб стояли високо, попит на хліб ріс, хлібна продукція повинна була б поширюватися, а тут і на цім рівні продукції фільварок вже ледві тримається і то коштом зруйнування своєї бази — селянських господарств. Фільваркова система повинна була знайти вихід із становища, або збанкрутувати і дати місце іншій. Високі ціни на зерно, великі прибутки від фільваркового господарства дали фільваркові спрому на цей раз подолати кризу. Треба було знов, як робилося при колонізації, вкласти капітал у селянські господарства, допо-

могли селянським господарствам знов стати на ноги, а при великих фільваркових прибутках це було не так тяжко зробити. І це, очевидно, було зроблено.

Справді, становище підданих поправляється, вони, живовидячки, розбагатіли на робочу худобу.

№ №	ФІЛЬВАРКИ	1760			1786		
		Число хлібор. господ.	Число голів худоби	На 1 господар. голів худоби	Число хлібор. господ.	Число голів худоби	На 1 господар. голів худоби
1	Вишнівець	151	206	1,3	127	385	3,0
2	Лози	56	55	0,9	83	211	2,5
3	Федьківці	70	141	2,0	75	195	2,6
	В сумі	277	402	1,4	285	791	2,7

Рішальну роль фільварку, сліди його допомоги в цім піднятті селянських господарств, видно, вже як розглядаємо розподіл худоби між підданими 1760 і 1786 рр. При розгляді дальшої таблиці велике збільшення робочої худоби помічається як-раз у найбільшій людності, в тих підданих, котрі робочої худоби зовсім не мали, або мали її по одній голові. Цілком ясно, що без сторонньої допомоги цього статися не могло. Без сторонньої допомоги росло б швидше господарство заможних селян, а не бідних. Тоді цю сторонню допомогу дати міг тільки фільварок.

№ №	ФІЛЬВАРКИ ¹⁾	З числа володільців ґрунтів %							
		Без худоби		Що мають 1 гол. робочої худоби		Що мають по 2 голови робочої худоби		Що мають більш як 2 голови робочої худоби	
		1760	1786	1760	1786	1760	1786	1760	1786
1	Вишневецький	30,5	7,0	27,1	16,1	31,1	49,6	11,3	27,2
2	Лозовецький	46,4	7,2	23,2	10,5	17,9	46,6	12,5	35,7
3	Федьковецький	27,1	16,0	14,2	—	20,0	53,0	38,5	31,0
4	Колосовський	36,6	15,0	20,0	—	16,6	65	26,6	20,0
	По всіх фільв.	31,2	10,1	20,9	9,9	24,0	53,5	23,8	26,5

Вже саме те, що зубожіле селянство поставлено на ноги, підсилено його робочою худобою, поліпшувало не тільки якість панщини, збільшуючи відсоток тяглої панщини, ба й збільшувало саме число днів панщини, оскільки

¹⁾ Таблиці складено за відомостями інвентарів Вишневецького ключа 1760 р. і 1786 р. Не всі фільварки, що в інвентарі 1760 р., подали інвентарі 1786 р. Тому порівнювати відомості ми можемо тільки по деякі.

селянин паровий давав більше днів, ніж піший. Та для де-далі більших потреб фільварку того ще було замало, шукають тих підданих, котрі ще не втягнені в панщину і котрих ще можна було-б утягнути. Такими були чиншовики по селах та міщани. Чиншовиків по селах залишилося вже не так багато, більших наслідків при цьому втягненні нових груп підданства в панщину можна було сподіватися в місті. Нам відомо, що в тутешніх містах, і то не у всіх, тільки в осередку міста сидить людність торговельна та ремісничка, всі-ж передмістя мали звичайно чисто хліборобську людність, що за користування орною землею платила володільцеві міста чинш. Це були останні резерви робочої сили для фільваркового господарства, отож за використання їх тепер і беруться.

У Вишнівці, як довідуємося з скарги міщан, спочатку панська адміністрація просто наказом переводила міщан на панщину. Міщани подають низку протестів. Довелося їм пообіцяти, що цю новину буде скасовано. Добрали иншого способу. Комісар Мнішхових дібр у своєму листі до дідича оповідає нам про цей спосіб. Він збільшує чиншову плату за орну землю до великих розмірів, щоб ясно було, пише він, що немає жадної вигоди брати орну землю на чинш, а вигідніше робити з неї панщину.

В цьому напрямку було багато зроблено по містах, знайдено було досить нових панщизняних господарств. Це ми бачимо, порівнюючи інвентарі Вишнівця з 1760 і 1786 рр.

№№	В У Л И Ц І	Панщизняних господарств	
		1760	1786
1	Почаївська	—	3
2	Колосовська	—	23
3	Мухавецька	—	24
4	На Старому Місті	29	62
	Всього	29	112

Всі ці заходи — і підсилення селян робочою худобою, і переведення на панщину чиншовиків по селах та міщан — дуже зміцнили фільварок: збільшили число робочих днів і піднесли їхню якість, збільшивши відсоток тяглих днів. До того пощастило скасувати непрактичний рід панщини — поєдинкові дні. Це поліпшення на Вишневеччині виглядає так (див. табл. на стор. 87).

Той процес, що нам пощастило оце простежити на Вишневеччині у 60-ті р., того-таки часу не відбувся на всенській досліджуваній тут території, у деяких місцях він був раніш, у деяких пізніш. У Старому Костянтинові передмістя переведено на панщину наприкінці 80-х рр., на початку 90-х років XVIII в., саме коли сільське господарство піднеслося було вдруге. Для нас тепер важливо не те, коли саме цей процес стався, на десяток літ раніше, чи пізніше, для

№№	ФІЛЬВАРКИ	Панщизняні дні 1760 р.				Панщизняні дні 1786 р.			Збільшення загального числа днів у %	% тягалих днів	
		Тяга	Посадки квілі	Піші	Сума днів	Тяга	Піші	Сума днів		1760	1786
1	Вишнівєць	872	572	728	2132	7891	1144	9125	328,0	39,0	86,2
2	Лози	861	1081	1746	3688	5484	366	5850	53,4	23,3	93,7
3	Федьківці	4343	538	1625	6506	6478	463	6946	6,7	66,7	92,9
4	Колосова	1194	480	613	2287	2774	104	2878	25,7	52,2	96,3
	По всіх фільварках	7230	2671	4712	14613	22717	2082	24799	69,6	49,6	91,6

нас досить того, що він був неминучим наслідком розвитку фільваркового господарства на південній Волині, певним етапом у цьому розвитку. І цей етап у розвитку фільваркової системи тут повинен був бути останнім. Подширювати й удосконалювати продукцію фільваркова система більше не могла: немає вже де взяти більше днів, не може бути їх якість ліпшою.

Далі розвиватися панське земельне господарство могло тільки тоді, коли поліпшувано його техніку. Це старання поліпшувати техніку господарства помічаємо досить виразно в другій половині XVIII в. Пробують поліпшити врожайність ґрунту, беруться вгноювати поле. Раніш уважали, що „Волинський ґрунт не потребує гною“¹⁾, але потроху починають уживати „мазовецьких способів, себ-то сіяти пшеницю на вивезених гноях“²⁾. 1759 року вже вивезено в Гнідаві на лан за церквою, який мав 100 днів поля, 2479 фір гною, що дасть на день — моргу ґрунту 24,79 фіри гною. В Залісцях з 1764 р. по 1768 на вгноєння ланів і городів витрачено 6000 днів панщини. Сподіваються досягнути ліпших урожаїв, очищуючи зерно. Правда, і ринок вимагає чистого зерна. Всі тогочасні інструкції суворо наказують адміністраторам фільварків, щоб прикладали всіх зусиль до очищення зерна; адміністраторові Млиновець пишеться, що зерно, не вичищене як слід, до рахунків прийматися не буде. Зерно після очищення розбивається на гатунки — переднє, середнє, посліднє (послід). Вартість цих гатунків різна: 1772 р. у Вишнівці жито коштує переднє 7 злотих корець, послід — 3, пшениця передня — 10, середня — 8, послід — 4. Здибаємо для очищення зерна млинки. Їх ще небагато, кілька на ключ; їх перевозять з фільварку до фільварку; р. 1769 у Вишнівці будують нові млинки. Пробують запровадити нове насіння. Р. 1764 привезено до Вишневецьчини 86 четвериків Сендомирської пшениці, її було роздано по фільварках.

Дбають про те, щоб своєчасно засіяти. Наказують сіяти озимину після Бартоломея, у серпні за новим стилем, ярину зараз як припиняться морози та потануть сніги. Навіть вироблюють методи боротися проти посухи та ви-

¹⁾ Резолюція 1759 р. Замоїської.

²⁾ Рапорт економа Вишневецьчини.

мокання хлібів. Рекомендують на косогорах і високих місцях ралити та сіяти ярину зараз як зійде сніг, поки сонце не витягнуло вільгости; на ланах треба стежити, щоб не утворювалися озерця, коли тоне сніг або коли йдуть дощі; як озерця є, їх зараз-таки треба попускати, роблячи рівчаки ралами чи заступами.

Нарешті, дбають про якість самого оброблення землі. Починають критично ставитися до всіх дотеперішніх способів і самої системи господарювати. Автор дуже поширеного під той час твору „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego“ пише, що він перевірів кількісні інвентарі і реєстри з різних величезних маєтків воєводств Мазовецького, Руського, Краківського, Волинського і Подільського. З них виявляється, що в деяких добрах хліборобство від 100 корців урожаю дає по 17, 18, 19 корців прибутку. В інших видало воно від 100 по 20, 21 аж до 24 корців. Рахуючи в середньому, суджу, що мало помиляюся, коли говорю: неодадне хліборобство в Польщі загалом не дає більше пожитку з урожаю 100 корців як 20¹⁾. Середній урожай сам З вважають тепер за малий, „бо-ж Польща більше, ніж інші держави має врожайної землі; в ній стільки є розлогих провінцій, що поля їхні без гною родять пшеницю; а трохи чи не всі ґрунти її, коли-б добре господарювати, могли-б родити пшеницю“²⁾. Автор статті у *Pamiętniku Historyczno-Politycznym* (1782 р.) пише: „коли поляки захтять господарювати тим самим способом, що його нас навчили були темні та вперті наші предки, то ми з нашими сусідами-мусулманами тільки будемо в Європі“³⁾.

У повітрі носяться великі зміни. Шукають виходу. Вихід убачають у поліпшенні господарської техніки. Та хіба-ж можна серйозно говорити про поліпшення техніки, користуючись підневільною працею, панщизняною роботою. Технічний поступ може бути тільки тоді, коли панщизняну працю замінити працею найманою. Але це-ж зводиться до ліквідації фільварку, заміни його на капіталістичну економію. Тогочасні прихильники господарчої реформи це ясно бачать. Автор „Uwag“, знаючи свою аудиторію, консерватизм шляхти, що з неї родом і він сам, знаючи, які дужі феодальні течії, пропонує компромісові проекти, чим не раз певною мірою затемнює ясність поставленої проблеми. „Наші способи одбувати панщину, пише він, шкодять людині і не дають урожаю збільшуватися. Як-би дідичі не хтіли замінити панщину на чинші, то нехай, принаймні, оберуть для панщини такий спосіб, щоб, роблячи хлопа працюватимим, більше давав був зиску. Коли-б кожному хлопові замість денної панщини визначувано певну роботу—і край і дідич були-б виграли. Нехай на той кінець сойм припише статuti (ustawy), визначаючи кожному хлопові, відповідно до ріллі, що її він посідає, число моргів, котрі повинен зорати, упорати, зжати, звести з них збіжжя і змолотити; скільки сіна зібрати і т. и. Теперішній спосіб панщини замість справедливости запроваджував тільки баламутство. „Вже пройнятий ідеями передреволюційної буржуазної літератури, автор вважає що „тільки хлоп чиншовий і хлоп, котрий

¹⁾ *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*. I вид., 190—191.

²⁾ *Ibid.* 189—190.

³⁾ *Korzon, Wewn. dz. Polski*. I, 406.

працює відрядно (działawa) здатен до справедливости. Теперішня панщина, що не може зробити людину здатною до відбирання справедливости, не може бути натуральною. Вона не погоджується з природою людини“¹⁾.

Автор иншого твору (Uwagi praktyczne o poddanych polskich), написаного, правда, на кілька років пізніше, вирішує питання без усяких компромісів: треба панщину скасувати, хлопів звільнити. Тоді „пани зможуть провадити господарство в своїх фільварках з більшим, ніж тепер, пожитком непримущеним рільником“. Страхи, що найманий робітник буде дорогий та його тяжко буде дістати, автор заспокоює. У польській дійсності він бачить готові кадри для сільсько-господарчого пролетаріату. Є цілі розряди халупників, городників, навіть піших селян, чиншу з них великого не візьмеш і панщина з них мала. В Західній Європі вже виробилася практика їх використання. Автор пише: „можуть мати хліборобів, нездатних до очиншування, за своїх парубків, осаджених у хатах, як у Пруссії помічники і служебники гбірів“²⁾.

Міська буржуазія, що, як ми бачили, наприкінці віку оживає й росте, ясно висловлюється за „реформу“, обстоюючи свої інтереси. „Dziennik Handlowy“ (1787 р.) каже: „Кожен край доти щасливий, поки цвіте хліборобство, основа торгівлі. А якже-ж може цвісти хліборобство, коли шляхтич так пригноблює хлопа?“ Автор висловлює в шляхетській Польщі страшну думку— „адже-ж не шляхтич, ані пан, а тільки хлоп є основа польського хліборобства“. Висновок з останнього твердження має бути той, що хлоп повинен бути власником, як не свого ґрунту, то, принаймні, свого продукту, „що його він здобув кривавим потом“. А це потрібно хоч-би на те, щоб була вільна торгівля селянським зерном, а не було так, „коли пан робить контракт з євреєм, що мої хлопи нікому иншому не продадуть збіжжя тільки тобі“³⁾.

Господарчий переворот був не тільки в теорії, він почав здійснюватися на практиці. Ще Костомаров помітив, що „деякі пани, пройняті вільнодумністю часу, робили в своїх маєтках полегкості для своїх селян і встановлювали нові порядки. Андрій Замойський, небіж короля Станіслав Понятовський, Чарторийський звільняли своїх селян од панщини і заміняли їм цю повинність на грошові податки“⁴⁾.

Звісно, не в тому тільки була сила, що поодинокі пани мали ліберальні погляди; так само одзволювано селян од панщини не в звязку із зменшенням панських ланів. Сила була в тім, що панщиняну працю хоч частково замінювано на найману.

Таку часткову заміну помічаємо і на нашому терені. Ще р. 1765 економ Вишневечини пробує завести в цьому ключі 6 фільваркових плугів, до кожного плугу по 6 волів та ще по парі на перепряжку. Розподілено їх було так: у Лозах плугів 2, волів 14; у Борщівці волів 14, плугів 2; у Борсуках волів 14, плугів 2. Ця справа, як ми бачили, тут ще не була така дуже потрібна: фільварок поки-що вийшов із кризи збільшивши і поліпшивши пан-

1) Uwagi 103—104.

2) Korzon. 1,423.

3) Korzon. 1,407.

4) Костомаровъ Н. Последніе годы Рѣчи Посполитой. Соб. соч. 101.

щину. Але з часом, з потребою в рості продукції, деякі фільварки в своїх вимогах почали переростати і цю збільшену панщину. Знов повставала ідея про потребу мати свій реманент. В інструкції Вишневецькому економові 1772 р. пишеться: „тому, що деякі фільварки не можуть перебути без двірських плугів“, економ має над тим поміркувати і в міру потреби та можливости закупити волів. Довідуємося із списків фільваркової худоби цього року, що по Вишневецьких фільварках є вже трохи робочої худоби:

№№	ФІЛЬВАРКИ	Воли	Коні	Клячі
1	Залісецький	—	8	3
2	Федьковецький	17	3	—
3	Лозовський	12	3	1
4	Борщовецький	21	4	3
5	Борсуковецький	23	—	—
6	Снігіровецький	8	2	—
7	Чайчинецький	8	4	1
8	Вербовецький	11	1	4
9	Гнідавський	13	3	2
	Всього	113	28	14

Року 1776 в Берестецькому ключі було фільваркових волів у Стремільчі 13, Острові—19, Берестечку—50. Була двірська робоча худоба,—тож ясно, чом на двірській роботі з'явилися і фільваркові парубки. Розвиваючись фільварок перероджується.

Та наприкінці віку по розборові Польщі, як відомо, вивіз хліба спинивсь, ціни на зерно впали, фільварок підупав ізнов. Переродження фільваркове затрималося.

ГОГОЛІВСЬКА СОТНЯ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ 1766 р.

Соціально-економічний нарис, за матеріалами Рум'янцівського Опису.

За вибір теми, вказівки та керівництво роботою щиро подяку висловлюю професорові Осипові Юр'євичеві Гермайзе, мому давньому вчителю.

Автор.

Частина матеріалів Генерального перепису України, мовляли, Рум'янцівського Опису, переведеного 1765—9 рр., що стосується до території Гоголівської сотні Київського полку, дійшла до нас не вся. Можливо-ж ще не виявлена вся і невідома нам так само, як невідомий був свого часу Г. Максимовичеві ¹⁾ паунок із зшитком ч. 19, відомий тепер нам. Перепис Гоголівської сотні було переведено 1765—66 року на 24 зшитках різної великості, з яких ми знаємо 23. Зшитки 1—16, 18, 20—24 оправлено в чотирьох томах. Підчас оправляння матеріалів, додані до опису копії документів: як купчі й дарчі записи, універсали та грамоти, що мали спільну з описом нумерацію, було вирізано, оправлено в двох окремих томах і пронумеровано сторінки вже новою нумерацією. Зшиток 19-й, опис разом із документами, а також документи до зшитків 12, 15 та 20 звязано в паунок ²⁾. 17-го зшитку перепису немає: він або загинув, або загубився в матеріялах інших територій, яких ще не торкалася рука дослідника. В нім мали бути відомості про село Русанове, тоді маєтність Флорівського монастиря.

Чотири перших зшитки (м. Гоголів) заповнено за відомою усім дослідникам Рум. Опису формою ³⁾, в інших-же зшитках всі відомості списувалися підряд, в стрічку. Нічого й говорити про те, що не тільки не всі зшитки писано одною рукою, але, особливо більші з них, немов на переміну писано різним письмом.

Описування Київського полку мали провадити: прем'єр-майор орловського пішого полку Аршеневський, бунчуковий товариш Іван Борозна та полковий осаул Кисіль. Але Борозна на перепис не з'явився і замість нього

¹⁾ Г. Максимовичъ, *Дѣятельность Рум.-Задунайсаго*, т. I, ст. 351.

²⁾ В тім-же паункові чомусь переходується декілька документів Баришівської та Остерської сотень.

³⁾ Г. Максимовичъ, там-же, ст. 204—7.

було призначено бунчукового-ж-таки товариша Остапа Савича. Осаул Кисіль до комісії прибув поміж 28 жовтня та 29 листопаду 1765 року і тоді-ж, певно, було приступлено до підготовчої роботи або-ж і самий перепис розпочато, бо по Гоголівській сотні його закінчено 1766 року і підписано всі матеріали.

Як саме провадили цю ревізію у Київському полку, довідуємося, почасти, з листування („репортів“ та „промеморій“) настоятеля печерського монастиря з управителями та прикажчиками різних монастирських господарств та особливими відпоручниками. Ці останні повинні були слідкувати за переведенням перепису в лаврських маєтностях та полагоджувати непорозуміння, що на ґрунті різного тлумачення ідеї перепису повставали поміж управителями та підданцями, приводячи в „смущення“ переписувачів. З цього боку цікавий і, очевидно, характерний є епізод з описування с. Димерки, тоді маєтності печерського монастиря.

Найсерйозніше до перепису мали ставитись підданці та їх власники. Для перших було надзвичайно важливо, як їх до того реєстру запишуть: підданцем з діда-прадіда, чи козаком. І ось піп димерський Петро Рошкевич¹⁾ „не ведомо с какова умислу“ заявляє переписувачам, а саме (що особливо обурює прикажчика) прапорщиків Вас. Решетову, що с. Димерка стоїть на козацькій а не лаврській землі і підданці, раніш не лаврські, а козацькі були, „с чого помянутой прапорщик при той описи спрашивая с принуждением мене и всіх подданных лаврских кто именно, якого года, откуда и с какова местечка или села прибули с казаков і как давно подданными лаврскими називатись стали, через якоє его Петра объявление, как мени так и подданным лаврским димерским великое смущение зделал да при том і святой лавре и вашей пастирской святости оказал противность“ — писав димерський прикажчик. Цей прикажчик, Іван Луговський, очевидно бажав вислужитися і змовчав, що підчас перепису у Димерці був один із згаданих відпоручників лаврських еромонах Зенон і справу полагодив на місці. Не знаючи останнього факту, „пастирска святость“ „учинив милостивое разсмотрение“ й негайно-ж наказав Зенону розслідувати справу, надіслати матеріали до Києва і при першій можливості виїхати до лаври для особистих пояснень.

Через декілька день Зенон надсилає матеріали в формі зізнань підданців і дає свої пояснення. Справа справді малюється так-же, як і у Луговського, але переказується також, як справу ту він полагодив. Прапорщику Решетову він заявив, що ґрунти тут були дійсно козацькі, але їх ще до „запретительних указов“ було у козаків скуплено, хоч на них ще й тепер живуть колишні козаки або їх нащадки. Цих пояснень було досить, щоб записати ґрунти й землі за лаврою. Разом з тим він повідомляє, що попа Петра за ті його „клевети“ хотів надіслати до Лаври, але догадливий отець Петро заперся в своїм дворі, а тому, що людей, які стояли за монастир (очевидно ті, що пізніше давали зізнання) вдома не було — не змігши добути його, виїхав до іншого села, де також переводився опис. Отже інцидент вичерпано. Але ту подат-

¹⁾ Арх. Київ-Печерської Лаври, відділ маєтностей ч. 1807-3058.

лівість офіцерів для переконань треба винагородити і він у другім листі, писаним день пізніше — пише, що довідався від майора Аршеневського, що „те афицери, котории описывали в вотчинах лаврских мужиков (коих владение, пахатніе поля и сенокоси все генерально написани подъ едно владение лаврское) будут паки отправлены по вотчинам для точного описывания порознь кто чем именно владеет“... а тому він, указуючи, де вони тепер знаходяться, радить: „...которых не худо бы утрешной день чем ни есть от лавры обыслать“... Це поруч з тим, що переписувачів, навіть тих, що тільки переїздять через лаврські володіння з інших полків, намісник наказує управителям перевозити лаврськими кіньми та постачати „харчовими и питейними припасами въ достаточном количествѣ“, зважаючи на те, що вони можуть бути при опису корисні Лаврі. Тут же заховався й реєстр для „знанія сочиненный“ розданих Аршеневському й „будучим при нем афицерам от Лаври в презент книг“, оправлених в золото на суму 19 карб. 50 коп. (пересічний річний заробіток п'яти дорослих робітників!) ¹⁾ Цей епізод — це, так-би мовити, психологічний бік справи. Про бік фактичного стану перепису довідуємось як з тих-же листів (де виявляється, що описи наперед заготовляли управителі та прикажчики і подавали переписувачам, коли ті приїжджали

¹⁾ Реєстр сколько определенному в полк Киевский ревизору г-ну Аршеневскому и будучим, при нем господам офицерам от лавры въ презентъ книгъ выдано и на какую суму 1767 года февраля 23 дня.

Февраля 18.	Патерик печерскій въ золото	3	—
	Полуставец „	1	—
	Псалтирку полуставчату въ золото	—	50
	Зборникъ въ паргаменте	—	35
	Полуставцевъ два в золото	2	—
	Каноникъ въ золото	—	50
Августа 2	Камень вѣры въ золото	4	50
	Алфавить въ золото	—	55
	Зборникъ настилано	—	30
	„ въ золото	1	40
	Акафистъ успенія въ бумаги золотой	—	40
	Службу Антонію і Феодосію въ золото	—	65
Августа 3	Акафистъ съ канонемъ въ золото	1	40
	Канониковъ четири въ золото	2	—
	Зборниковъ два въ золото	—	50
		19	50

Сей реєстр сочинено для знанія февраля 23 дня“. Презенти видавано ще й иншим, як, наприклад, стародубському ревизорові Круглікову і „будучимъ при немъ“ на 9 карб. 40 коп.; прилудького п-ку ревизорам на 6 карб.

до села), так і з уже відомого листа бунчукового товариша Остапа Савича 18 серпня 1767 року, наприкінці переписної роботи в Київському полку до Малоросійської колегії адресованого ¹⁾).

Нарікаючи на поспіх у роботі та підкреслюючи неточність, він звертає увагу на те, що відомості бралися з слів і не перевірялися з матеріялами попередніх ревізій, у тих, „кто толко в доме в дворах случился“, а „коли в яким дворі не застали господарів і, не розпитавши їх про ім'я і прізвище, сами від себе імена і прізвища приписували“; що землі тут не міряно як в інших полках і, чомусь, узято день за 1.740 кв. саж. замість прийнятого в інших, напр. лубенським, за 726 кв. саж. і 2 арш., він відмовлявся цей перепис підписувати. Відмовлявся підписувати і не зважаючи на те, що Рум'янцев викликав його до себе, що Колегія вимагала пояснень ²⁾), чому він аж до кінця перепису мовчав, він перепису того і не підписав. Певно не знайшли потрібним насилувати сумління Савича і, як бачимо з матеріялів Гоголівської Сотні, тут перепис підписав військовий товариш Іван Шаула, прем'єр-майор Аршеневський та канцелярист Микола Бурмачевський і з наказу Рум'янцева матеріяли перепису було здано до архіву ³⁾. А між тим не можна не погодитись з Г. Максимовичем про слушність зауважень Остапа Савича. І хоч я не мав можливости перевірити його зауважень, що-до прізвищ господарів дворів, поспіх у роботі та звязана з тим неточність стають наочні навіть при поверховім і побіжнім перегляді матеріялу. Не кажучи вже про вигаданий квадратний розмір дня, міри земельних вжитків, аж ніякого уявлення не дає також міра лісу навколо, міра лугу на скирти, косарів та копиці (що годиться більше для означення якості а не розміру лугу). Великі сумніви будять, а разом підтверджують спостереження Савича про нерівність у квадратурі днів, відомості про те, що сіяли і скільки сіяли, як також багато недоречностей зустрічаємо в означенні віку населення. Досить, наприклад, буде зазначити, що на однаковій площі (перевівши за Аршеневським день у квадрат) сіяли зовсім иншу кількість збіжжя. Це бачимо там, де збіжжя перераховується, наприклад: за нашими відомостями у м. Гоголеві хліборобили 51 двір виборних козаків, або $96,22\frac{0}{100}$, висіваючи на 2629,5 днях ріллі збіжжя:

Жита	241	чт.	4	чк.
Пшениці	34	„	7	„
Ячменю	19	„	7	„
Вівса	53	„	6	„
Гречки	60	„	5	„
Проса	4	„	4	„
Гороху	23	„	—	„
Сочавиці	0	„	2	„
Льону	17	„	4	„
Конопель	14	„	1	„

¹⁾ Г. Максимовичъ, Дѣят. Рум.-Задун. т. I, ст. 289.

²⁾ Там-же, ст. 289. ³⁾ Там-же, ст. 291.

Перевівши просо (до норми $\times 4$) та льон ($\times 2$), за нормами полтавських статистиків¹⁾, будемо мати 501 чт., кількість дуже незначна, особливо поруч з стереотипною фразою: „висівається на оній різного хліба, на кожні два дні по одній четверті“. Встановити пропорційність неможливо. Пояснити це собі чимсь іншим ніж словами Савича, що відомості бралися від того, „кто толко в доме в дворах случался“ — важко, а це останнє буде зрозуміле, коли прийняти до уваги, що в дворах жило по декілька господарів, які, даючи відомості підчас опису, могли говорити за себе, пропускаючи або й не знаючи, скільки й чого сіє їх сусіда по двору.

Часто-ж не буває ніяких вказівок про посів, особливо у посполитих гоголівських, де инколи глухо згадується: „висівається на оній різного хліба на кожні два дні по одній четверті“.

Що-ж до віку населення, то зустрічаємо дані, які трудно звязати з логікою, приміром: 37-річний батько і 27-річна мати мали 17-річну дочку, або 50-літній батько — 36-літнього сина, без усяких зазначень, як то часто буває, що це від „першого чоловіка“ чи жінки.

У відділі маєтностей архіву Києво-Печерської лаври заховалася справа: „Инвентарь Пуховскаго Государства“ 1765 року²⁾. Це передаточний акт, до дрібниць детальний, складений підчас передачі господарства від одного управителя другому. Тут, де зацікавлені в протилежному були особи, що інвентар складали, і маємо в порівнянні із способом складання Рум'янцівського опису певний і вірний критерій для оцінки всіх матеріалів, що становлять основу цієї студії.

До складу Пухівського господарства входили сс.: Пухівка, Рожівка, Новосілка, Вища та Нижча Дубешні. 1765 рік, як уже говорилося, був роком, коли не початку, то підготовки до опису і тому великих змін за час від складання інвентаря до перепису тут не могло статися, а проте ці двоє, мало не одночасних джерел фіксують:

	Підданських дворів			Зем. ріль.		Сінож. кп.	
	Инвентар		Рум. Оп.	Инв.	Р. Оп.	Инв.	Р. Оп.
	Тягл.	Піш.					
у с. Пухівці	58	10	49	40	122	1600	4730
„ Рожівці	10	1	10	48	169	160	—
„ Новосілці . . .	14	1	16	55	95	1000	2580
„ В. Дубешні . .	24	—	19	24	45	1000	550
„ Н. Дубешні . .	18	2	14+1 бдж.	—	28	1000	1020
Всього .	124	14	108+1 бдж.	167	459	4760	8880

¹⁾ Див. у Федоренка, Вороньківська сотня (Труды Полт. Уч. Арх. Ком., т. XII).

²⁾ Центральний Історичний Архів ім. Антоновича. Відд. Маєтн. К.-Печ. Лаври, Ч. 2814, року 1765.

Це тільки головніше і тільки те, що вважаємо в господарстві законсервованим. Не говоримо тут зовсім про скот, відомості про який також розходяться, бо кількість скоту легше може змінитися й що-року (приплід) і в залежності від пори року та польових робіт. Звичайно, несхожість наведених чисел можна пояснювати несталістю (що-до двору) поняття двору, на що часто спиралися дослідники Рум'янцівського опису і при переписі канцеляристи могли поз'єднувати по декілька дворів, але-ж для управителя господарства така несталість ледві чи існувала: („в числѣ тяглих титар и паламар от панщини уволенъ“) з 58 дворів, що тягло панщину відбували, двоє звільняється і це записується в інвентар. Ріллї й сіножатів від „монастиря даних“ управителі могли ще всієї й не знати, бо-ж тільки підчас опису земельні вжитки підданців „генерально написани подъ едино владение лаврское“, і понаписувати кількість меншу від дійсної, але неуважности з їх боку тут бути не могло. Значить, неуважність була з боку складачів опису. А можливо, що великої точности від опису і не вимагалось, цінніший був поспіх і хоч приблизні відомості про Україну російському урядові з фіскальних інтересів¹⁾.

В усякому разі для більшости поселень території сотні матеріяли опису є найдокладніше—за браком інших—джерело, що висвітлює соціально-економічний стан населення другої половини XVIII в., і, приймаючи всі застереження і припускаючи невірності та ухили в бік чи то зменшення, чи збільшення деяких даних або, просто, замовчування деяких фактів, як побачимо пізніше, ми постараємося на підставі їх (матеріялів) той стан цієї сотні змалювати.

Що-ж торкається відомостів з матеріялів перепису Гоголівської сотні для корективу згаданих неточностей мір, то вони нічого нового не дають. Так само невиразними залишаються міри і земельних вжитків і лугу й лісу. Тільки про двір матеріяли Гоголівської сотні дозволяють сказати декілька слів. Яку-б ролю в історичній перспективі він не відігравав (а ту ролю в цілій низці праць висвітлювано), двір в часи рум'янцівського опису, навіть на території тільки Гоголівської сотні, навіть рідко в якому селі був поняттям, що мало-б спільні для всіх дворів села чи сотні не заперечувані, численні прикмети. Візьмемо для прикладу хоч-би м. Гоголів, а в ньому до дворів козачого населення приглянемося. Тут було 362 дворів козаками (очевидно такими, які по інших сотнях підпомішними звуться) та козаками виборними заселених. З них у 186 дворах живе тільки по одній родині; у 61 дворі по декілька кривно-споріднених, батьківських родин; у 13 дворах—по декілька різного, випадкового родинного звязку родин та у 13 по декілька родин без будь-якого родинного звязку. Зрозуміло, що у перших двох групах дворів, в яких мешкали одна або декілька батьківських, кривно споріднених родин, на чолі яких стояв батько чи мати (вдова), господарство велося спільне і то в останнім випадку помічаються ухили в бік родинної індивідуалізації господарювання. За привід до цього служать посаг, купля. В інших двох групах спільність чи нарізність господарювання залежали від умов випадковости хатнього сусідства. І коли в перших двох групах, родинних об'єднаннях, нічого шукати

¹⁾ Г. Максимовичъ, Дѣят. Рум.-Задунайскаго, т. I, ст. 194.

родового співжиття, бо воно було ще родинне, то немає його і в двох останніх групах¹⁾. Ознакою двору був не тільки момент економічний — господарювання, але й момент повинностей, податків. Єдиний фіксований в опису податок у козаків — консистенський — брався не з двору, а від хати у 215 випадках з 225 (з загальної кількості козачих дворів перелічених груп не рахую тут тих, що не платили того податку, як-от виборні козаки, то-що) або у 95,5% козачих дворів, що той податок платили після розподілу полкового („по расположению полковому“), а це значить мав, що двір в очах полкового правління уже не був неподільною одиницею.

Що-ж торкається дворів, де жили брати з своїми родинами або їх родини, то з 89 дворів цієї категорії 14 дворів або 17,5% зовсім не спроможні були вести господарство і жили з заробітків; два двори самостійного господарства не вели й їх земельні вжитки за батьківськими дворами записано; за 11 дворами землю й вжитки показано і спільно і індивідуальні надбання родини, а не двору (посаг, купля), а між ними в трьох дворах і худобу нарізно за кожною родиною записано. Таким чином, самостійно і спільно для всіх родин цієї групи дворів господарство вели 66%, але зовнішньо їх так само на вважали за неподільну одиницю і той самий консистенський податок платили (хто не був звільнений від нього) 85% дворів-платників з хати, а не з двору, по розподілу полковому. Коли-б-же ми до інших поселень цієї сотні приглянулися або до інших груп населення, то часто побачили-б ту-ж саму, а в деяких місцях тільки виразніше фактами окреслену картину. Наприклад, деякі села Печерського монастиря як Новосілка й Нижча Дубешня не тільки консистенський податок з хати платили, але з хати-ж відбували й певне число днів на тиждень панщини. В селі Троещині диференціація йде ще далі: у 23 дворі живуть Іван Ковтуненко і Гаврило Омельченко. Один із них панщини не відбуває, а загальна норма для того села 2 дні на тиждень з хати, і тому другий відбуває (за свою родину) тільки один день. Отже якоїсь сталості у вживанню поняття „двір“ по Гоголівській сотні ми не знаходимо.

Єдиною постійною прикметою двору цієї сотні буде наявність і єдність дворової території, певна огорожена ділянка землі з хатою (обов'язково) і іншими господарчими будовами (не обов'язково)²⁾. Всі-ж інші прикмети двору, які ми зустрічаємо у інших дослідників Рум'янцівського опису для Гоголівської сотні, умовні й мінливі не тільки що-до груп населення, але й окремих поселень.

На початку Хмельниччини Гоголівська сотня входила до складу Переяславського полку³⁾. В її реєстрі було 166 козаків і кількістю їх займала вона сьоме місце поміж іншими сотнями того полку. Через п'ять років, а саме

¹⁾ Тут варто зазначити, що тільки 46% дворів мали спроможність до господарювання, решта-ж або зовсім землі не мала, або землю було заставлено чи кількість її була (1 — 2 дні) недостатня для господарювання, і власники її жили з заробітків.

²⁾ Неогорожена хата буде — бездвірна хата; огорожене без хати місце буде — пляц, дворове місце.

³⁾ Реєстр всего Войска Запорожскаго Мос. 1875.

р. 1654 з розпису¹⁾, хто й куди з дворян московських має їхати приймати присягу від українського населення, ще бачимо м. Гоголів у складі Переяславського полку, але р. 1669-го з чолобитної „боярина и гетмана“ Бруховецького довідуємось, що м. Гоголів уже до Київського полку належало. Які саме села до складу цієї сотні входили, як також коли саме до Київського полку вона перейшла, ближче невідомо. Натурально, що в революційні часи адміністративний поділ краю не був тривалий, також і матеріалів про це з тих часів небагато для нас залишилося. В „реєстрі-ж“ маємо тільки імена та прізвища, а інколи тільки імена козачі, з яких певних висновків неможливо вивести, а ще й тому, бо мусимо пам'ятати, що в ті часи сотня ще не була територіяльно-адміністративною одиницею. Багато сіл, що входили до складу Гоголівської сотні підчас Рум'янцівського опису, за часів ревізії 1726 року (з великими хибами та недоглядами переведеної, в яку чимало сіл зовсім не було вписано), показано за іншими сотнями. Також не всі села, що творили Гоголівську сотню підчас ревізії, входили до її складу уже через 3—4 роки, підчас генерального слідства в 1729—30 роках переведеного. Тут бачимо в складі Гоголівської сотні м. Гоголів, та села: Світільнів, Старицю, Бобрик, Димерку, Богданівку, Рожівку, Русанів, Плоське (Плоско), Красилівку, Серединку, Надинівку, Копичів та Сіножатське, а три—чотири роки перед тим цілу низку з названих сіл ще показано за сотнями Козелецькою (Димерка, Серединка, Надинівка, Копачів, Сіножатське) та Остерською (Красилівка)²⁾. Багатьох з названих у Ревізії за Гоголівською сотнею сіл не знаходимо у слідстві. Ревізія 1736 року показує нам її у відміннім складі³⁾ і вже зовсім іншою з'являється вона через 30 років в опису. Залишивши цілий ряд сіл на півночі, вона ближче присунулася до Києва, охопивши його територіяльно із сходу. В ці часи (часи переведення Рум'янцівського перепису) Гоголівська сотня містилася на території поміж Дніпром та Трубайлом у басейні лівого берега Дніпра, Десни та правого берега болота Трубайла з допливами: Бобриком, Рудкою та Старицею. Без значних підвищень, рідко досягаючи 60—80 саж. над рівнем моря, де ще можливе було хліборобство, ця територія часто знижується, спускаючись у долини, луги, де населення живиться з заробітків та скотарства, на що давали можливості сіножаті. Вищі-ж місцевості території не завсіди придатні для хліборобства, вірніше раціонального хліборобства. Сірувата та піщана земля часто поростала лісами, які більше великим власникам належали, ніж козакам та посполитим; а долини та луги переходять непомітно в болота та озера, з рибою та повинностями на них;—урудки, з мож-

¹⁾ Акты Южной и Западной России, т. VI, ст. 19.

²⁾ Н. Василенко, Генеральное следствие о маестностях Киевского п-ка (Чт. въ Ист. О-ва Нестора Лѣтописца, кн. VII); Мякотинъ, Генеральное следствие о маестностях Переяславского п-ка (Харьков сборн. 1896 г.).

³⁾ Цю ревізію перевів бунч. тов. Василь Будович та військ. канцелярист Панас Шкляревич. До Гог. сотні тоді входили м. Гоголів, Світільнів, Стариця, Русанів, Позняки, Плоське, Димерка, Богданівка, Красилівка, Бобрик, Рудня, Рожівка, Пухівка, Трощина, Вигурівщина, Н. Дубешня, В. Дубешня, Новосілки, Заим'я, Погреби, Микольське та Воскресенська слободи (ЦІА Київ, Архів Печерської Лаври, відділ маестностей, спр. № 125).

ливостями будувати млини. На цій-то території розселилися: насамперед м. Гоголів¹⁾, сотенне місто, що дало ім'я й сотні, а потім села й слободи, що не розрослися до сіл і з російська звуться „деревнями“: Велика Стариця над р. Старицею, що тече на південь і в Трубайло впадає; Сеньківка над тією-ж річкою; Русанів над Трубайлом, Світильнів (Світильне, Святильнів)²⁾ також над Трубайлом, що тут зворот має на захід; Бобрик над р. Бобриком („подъ рѣчками Бобриком и Трубайломъ, которіе мереніе имеютъ на восток“) допливом Трубайла, вирівнялися за одним напрямком р. Трубайла на правім його березі. Трохи далі від Трубайла до Дніпра: Рудня біля р. Мішкови, що на захід на рівнині тече; Богданівка над Друщувьким озером; Димерка; Плосььке (Плоско) над р. Стоянкою на рівнині, недалеко від Гоголева (6 в.); Красилівка. На Десні й біля Десни: Вища Дубешня над р. Таянкою; Нижча Дубешня над р. Кобильною, яка тече на південь, ближче до Київа; Пухівка на рівнині на лівім березі Десни; Новосілка над Десною, на правім березі; Рожівка над Поганим озером, на горі; Троєщина над Восковидом, що тече на південь, до Київа; Вигурівщина біля Чорторію; Микольське біля Київа над Дніпром; Позняки біля Позняківської затоки на Дніпрі; Осокірки над Дніпром нижче Київа³⁾. Всього, таким чином, 21 поселення: одно місто й двацять сіл.

Колонізація території Гоголівської сотні, вірніше—території, яка в XVII в. увійшла до складу Гоголівської сотні, поволі йшла на протязі століть і, як відомо, поселення були тут уже і в дотатарську, великокняжу добу. Звичайно, ті поселення не вийшли ціло з татарської хуртовини, та на старих селищах, часто згубивши старі імена, виростили нові поселення, а поруч з тими й цілком нові повставали на нових місцях⁴⁾.

За невеликими винятками вони відомі нам переважно з документів XVI—XVII вв., а документи ці або згадують про них як про поселення, що давно існують, або як про слободи, щойно засновані. Богданівку, Бобрик, Рудню і сам Гоголів заснував XVI в. Ян Аксак на спірній території, тоді як інші села цієї території, як Димерка та Світильнів уже були об'єктами суперечок поміж тим самим Яном Аксаком та Яловицьким, що на них мав королівську грамоту. Світильнів, немов, найстарше в цих околицях село; у всякому разі його разом з іншими, як пусте тоді ще городище, було надано Юрію Рожановському в кінці XIV в.. Русанів та Микольське (тоді земля Полукнязівська), також сягають XV в. і Русанів, можливо, в тім віці й був оселений, Вигурівщина під цією назвою відома з XVII в., але, коли прийняти ототожнювання її з Милославичами, то оселення її в XIV в. відступає⁵⁾. Красилівка повстала в початку XVII в., а про решту сіл, про початок їх існування певних вказівок ми не маємо. Всі ці села в більшій чи меншій мірі і в різні

¹⁾ На мапі Боплана: Ohulow; в народі й літературі — Оглав (див. у Т. Шевченка в поемі „Сотник“, а також місцеві перекази й вимову).

²⁾ На мапі Боплана — Switelna.

³⁾ Див. мапу Гоголівської сотні.

⁴⁾ Александровичъ, Остер. уѣздъ.

⁵⁾ М. Грушевскій, Очеркъ Истор. Киевской Руси.

часи ставали об'єктами власницьких змагань за землю, за маєтності. Яловицький з Рожановським, Яловицький з Аксаками, Аксаки поміж собою, Манастирі, пізніше родина Виговських уперто борються за володіння Гоголевим. Місто Гоголів, центр невеликої військової частини, місто, що в люстрації 1628 року мало тільки 6 *dymów* та 10 *ogrodków*¹⁾, через 10 років стає містом повітовим²⁾, воно приймає посильну участь у війнах в часи Великої української революції XVII в. і найжорстокіші приймає за те кари. Населення цієї території виховане в умовах постійної небезпеки, що загрожувала йому від сусідів, в умовах боротьби за життя, де так часто татари забирали людей в неволю, а Москва грабувала села й вшала полонених³⁾, було звикло до подібних ситуацій. Гоголів положений на шляху з Москви до Києва, як сторожовий форпост, урочисто зустрічає посольства, що йдуть з Москви до Києва, виявляючи тим найщирішу прихильність та максимум пошани (у січні 1654 р.), і воно-ж, це саме місто, через чотири роки, із зміною політичної ситуації, на розказ гетьмана Виговського, перше нападає на московське військо. „...а августе-же де, государ, въ 24 день, какъ будутъ они (охорона Барабаша) в мѣстечку Гоголевѣ Остафія Выговского и въ томъ де мѣстечкѣ Ян Выговской Кривой Якова Левшина и капитана и всѣх твоих в. г. ратныхъ людей и съ Барабашомъ перевязавъ, послали къ гетману Ивану Выговскому“⁴⁾. Боротьба, що разом з цим розпочинається на Україні з Москвою, і не без впливу московської дипломатії, набирає характеру межусобиці, не раз позначалася на долі цього маленького міста. Блискуча перемога Виговського над московським військом під Конотопом, не спасла Гоголів від помсти за той безвинний вчинок попереднього року. І „нижайшее доношение“ цареві Василя Шереметєва і реляція до короля коронного обозного Андрія Потоцького⁵⁾ свідчать, що „милостію божією и пречистыя богородицы помощію“ місто Гоголів московські війська „взяли и выжгли и высѣкли“. Щось з 6 років лежав Гоголів зруйнований⁶⁾ і руїни ті були аргументом за розірвання з Москвою, бо-ж тим „...их злое намерение объявилось въ нынѣшнихъ недавнихъ временахъ“⁷⁾.

Особлива вага Гоголева, як сторожового пункту, швидко змушує знову поновити його слабенький замок, бо р. 1668, вже другий „холоп“ царський „Петрушка“, послав „ратныхъ людей“ під Гоголів, але за п'ять верстов від міста їх зустріли „изменники козаки изъ Гоголева многие люди и учинили бой великій...“⁸⁾.

Після успішних військових операцій Дорошенка 1668 року і зірвання перемоги раптовим від'їздом його з дієвої армії до Чигирина, не зважаючи на похід Ромодановського та обрання Многогрішного на гетьмана Лівобережжя,

1) Jabłonowski, Źródła dziejowe, t. XIX.

2) Александровичъ, Остерскій уѣздъ.

3) В універсалі „новочиненого гетмана Стефана Криштофа з Острога й Остра Острина“ згадується повіт Гоголівський (Памятники Ком. для разбора древн. актов, т. III).

4) Акты Ю. и З. Рос., т. VII, ст. 811.

5) Памятники Киев. Ком. для разбора древн. актов, т. III, ст. 361.

6) Акты Ю. и З. Рос., т. VI, ст. 19.

7) Там-же, т. VII, ст. 62. (З листів гетьм. Бруховецького).

8) Там-же, т. VII, ст. 60.

Гоголів ще й року 1669 був вірний Дорошенкові. Це, здається, був останній того часу політичний виступ Гоголева. А там поволі заспокоювалися пристрасті. Здавалося, задарма витрачено енергію народню. Поволі всі позиції опановувало буденне, під'яремне життя. Швидко втрачено соціальні здобутки революції. Трохи повільніше — здобутки політичні. За бурхливими літами прийшло замирення, і Гоголів уже не з'являється на арені політичної боротьби.

Пройшло сто (1668—1766—7) років...

І „сотенное мѣстечко Гоголевъ, лежитъ — як і колись — на ровномъ мѣстѣ и при ономъ — той самий — замокъ небольшой обнесенъ вокругъ землянымъ валомъ, который отъ неприсмотру и непотчинки весь осыпался — спокійним тоном літописця оповідає наше джерело — и зъ двумя воротами, коиъхъ названіе:

1-е кievскіе и

2-е свѣтилновскіе...

„...по улицѣ Кіевской, близъ Кіевскихъ воротъ церковъ во имя Преображенія Господня, новая деревяная. Недалеко оной школа ветхая, деревянная. Шпиталь ветхой, деревянный. Нищіе пропитаются подаяніемъ. Тамъ-же сотенная канцелярія деревяная, ветхая“.

Тепер поглянемо, як ішло те життя, що змусило, чи попустило замок гоголівський „отъ неприсмотра и непотчинки“ осипатись та установи громадські (школа, шпиталь) без догляду та ремонту — постарітись.

Маємо в нашому джерелі опис Гоголівського життя¹⁾. Воно представлено такими рисами:

„В містечку громадського правління: сотенна канцелярія, що керує в сотні військовими, громадськими і по маловажних справах „чолобитчеських“. З волі вищої команди — магістрату немає, а була ратуша, якої нині нема, а перебувають інші міщани під відомом визначених канцелярією скарбу військового доглядачів.

В сотенній канцелярії урядує: сотник Антін Пальчиківський, отаман Микола Луста, писар Сергій Баришпільець, осаул Іван Копиляк та хоружий Іван Моренець“.

З громадських будівель згадується школа, недалеко Преображенської церкви, з дерева, ветха і там-же сотенна канцелярія.

За трицять п'ять років перед Рум'янцівським переписом, Генеральне Слідство про маєтності ще розрізняло шість категорій земельних володінь, таки в цім-же Київськім полку:

Володіння рангові,

„ приватно-власницькі (надані й куплені),

„ магістратські або ратушні,

„ свободні військові,

„ спірні (що за них сперечалися),

„ монастирські.

За трицять п'ять років з цих категорій в Гоголівській сотні зникла цілком категорія ратушних володінь та до мінімуму звелися категорії рангових

¹⁾ Опись Киев. полка, т. I, зшиток 2,-вставні листи поміж 1—2 стор.

та свобідно-військових. Ратушні посполиті перейшли до категорії свобідно-військових, а ці останні разом з першими перейшли у приватно-власницьку, монастирську та козацьку категорії. В одному тільки Гоголеві з 75 ратушних дворів та 45 своб.-військових, залишилося 15 дворів. Те-ж саме в Димерці. На час Рум'янцівського перепису дві третини (14 з 21) поселень Гоголівської сотні уже цілковито належали до монастирів, у двох поселеннях поєднувалися козацькі ґрунти з монастирськими володіннями, з монастирськими підданими, та в п'ятьох — козацькі ґрунти з підданими козацької старшини. Що-ж торкається спірних володінь, ґрунтів, то тільки в с. Бобрику були такі заперечення прав удови бунчук. товариша Івана Ханенка на володіння ґрунтами від козаків, які до опису відповідного листа додали ¹⁾). Приватні власники як по куплі, так і наданню не мали великих посіlostей в Гоголівській сотні. Окремі двори в селах та при них земельні вжитки і, як уже згадувалося, в п'ятьох поселеннях по декілька десятків підданських дворів їм належало.

Місто Гоголів не тільки поміж иншими поселеннями сотні мало найчисленніше населення ²⁾), воно на багато перевищувало кількістю свого населення таке

¹⁾ „1766 году июля 10 дня, ми ниже подписавшиесь козаки і жителѣ Бобрицкие даемъ сию нашу въ комѣисію подѣписку въ томѣ, что въ прошломъ 1754 году въ марѣту мѣцѣ сознали сѣтариє козаки умершие Григорий Хѣрапунѣ, Савва Михайленко, Яковѣ Дяченко, Сава Конѣдратенко, показали по иску же бунѣчукового товариша Ивана Ханенка, готови де они битъ должни и къ присяги ими тожѣ зѣдешнии козаки что имѣются подѣ панѣ Ханенковою какѣ показано отъ насъ въ описѣ козачии, а не владельческии ґрунта въ томѣ где надлежитъ можемъ совѣстію подѣтвердить въ томѣ и подѣписуемъся (названо вісім козаків)“.

²⁾

	Дворів	Бѣх.	Населення		Всього		
			Ч.	Ж.			
м-ко Гоголів	436	—	1784	1832	3616	} За підрахунком, не завсѣди вірним, як те побачимо далі, військового канцеляриста.	
с. Вел. Стариця	53	3	395	391	786		
„ Світільне	98	—	520	436	956		
„ Бобрик	89	—	353	343	696		
„ Пухівка	52	—	244	235	479		
„ Димерка	119	—	690	687	1377		
„ Новосілка	17	—	67	68	135		
„ Троєщина	30	—	130	133	263		
„ Богданівка	26	—	166	144	310		
„ Рожівка	12	—	49	39	88		
„ В. Дубешня	16	3	73	90	163		
„ Н. Дубешня	14	1	68	76	144		
„ Красилівка	55	—	334	368	702		
„ Осокірки	44	5	180	172	352		
„ Русанове	81	1	341	370	711		
„ Сеньківка	46	1	233	240	473		
„ Плоске	29	—	180	163	343		
„ Позняки	32	—	131	127	258		
„ Микольське	26	—	127	106	233		
„ Вигурівщина	44	—	209	200	409		
„ Рудня	51	—	244	227	471		
	1370	14	6460	6425	12885		

місто як Остер та уступало Козельцю лиш кількістю дворів¹⁾). Будучи перед Хмельниччиною маєтністю Катерини Аксакової, воно не зазнавало ні від кого перешкод, які випадали на долю монастирських підданців і у великій мірі скозачіло. Тільки тоді, коли боротьба минула, коли утримувати себе у війську значило бути економічно сильним, з-поміж маси козацтва природньо виділилася для того окрема група тих, „що виборну службу козацьку відбувають“, а решта або залишалися козаками (у наших матеріялах їх ніде підпомішними не називають, а лиш про декілька дворів, що їх власники були в родинних поміж собою звязках, говориться: разом виборну службу відбувають)²⁾ або в посполиті (чи своб.-військові чи й ратушні)³⁾, чи, нарешті, у підсусідки відходять. Пізніше, ці останні (посполиті) попадають через різні причини у старшинські підданці. Та не тільки кількістю населення відрізнялося місто Гоголів від інших поселень сотні, але й різноманітністю, що-до розгалуження на соціяльні групи, його складу.

Цим групам належало дворів:

	Дворів	У відсотках
1. Старшині полковій та сотенній	13	2,98
2. Духовенству й церкві	7	1,61
3. Козакам виборним	58	13,30
4. „ підпомішним	304	69,72
5. Посполит. своб.-військов.	14	3,21
6. „ підданцям	39	8,95
7. Одставн. салдатам	1	0,23
	436 ⁴⁾	100

Приблизно така різноманітність була ще в 4 поселеннях, а решта — 16 поселень — мала тільки посполитих.

Крім старшини й духовенства, яких опис не обраховував, ці суспільні групи численністю своєю були. (див табл. на стор. 104):

Вони становили населення міста кількістю 3.616 осіб обох полів. Але приналежність до згаданих груп населення була часто номінальна, бо не позбавляла його ані потреби, ані приступних можливостей добувати собі засоби до життя, і часто зустрічаємо „козаків з посполитих“ і „посполитих з козаків“. Більше

¹⁾ м. Козелець мало 560 дворів, але близько 3.000 душ мешканців (І. Пустовійт, м. Козелець, Зап. Іст.-Філол. від., кн. VI); м. Остер мало 384 дворів і 2.007 мешканців (М. Ткаченко, м. Остер. Там-же).

²⁾ Напр. Вибор. Коз. Солтан по виборі служить за одно з братом, спільно володіють земельними вжитками, двори різні (Гог. II, 98 дв.).

³⁾ Порів. вирази: „син козацької“ та „з козаків“.

⁴⁾ З них 9 пустих дворів.

	Чол.	Жін.	Разом	‰‰
1. Козаки виборні	364	378	742	20,52
2. „ підпомішні . .	1070	1113	2183	60,37
3. Посполиті	213	210	423 ¹⁾	11,70
4. Підсусідки (різн. гр.) . .	83	91	174	4,81
5. Найняті шинкарі	16	16	32	0,88
6. Робітники	38	24	62	1,72
Всього	1784	1832	3616	100

від того, ми можемо побачити „сина козачого“ у наймах, ба навіть у підданцях, не згадуючи вже про тих підсусідків, що походили з козаків.

Старшинська верства мешканців м. Гоголева була і численно й економічно слаба. Сотенна старшина як сотник, писар, осаул, хорунжий, городовий (а в деяких актах — сотенний) та курінні отамани, що походили з місцевого козацтва, навіть мало чим відрізнялися від заможніших його кіл. Дивного в тім, звичайно, нічого немає, бо виборне козацтво було тим осередком, що тут висував з-поміж себе осіб на сотенні уряди. Правда й те, що ці посади, як те можемо прослідкувати за актами²⁾, з початку століття й до перепису, все оберталися в руках невеликої кількості родин. Одні з них ставали до влади, інші знову поверталися до первісного стану — виборного козака, а ще інші, як от курінні отамани, і не виходили з того стану, несучи ті свої уряди. Потулицький Василь, Матвій Соболевський, Олекса Солонина, Кузьма Талаш (заст.), Пилип Шафонський, Василь Холод (кур. отам., що заступав як наказний), знову Солонина і Антін Пальчиківський — були сотниками гоголівськими; Микола Луста, Степан Баришпілець — писарями; Яків Конфедерат, Тихін Устинович, Хведір Незаймай, Андрій Малезик, Кузьма Талаш та той-же Микола Луста — городовими отаманами. Але підчас перепису прізвище Талашів, Малезиків, Холодів зустрічаємо в лавах виборних козаків, а Потулицьких та Соболевських у лавах (підпомішних) козаків і тільки Луста Микола, той, що 1633 року підписується на актах як писар, а пізніше — отаман городовий, у перепису абшитованим військовим товаришем записаний, хоч брати його, володіючи разом з ним земельними вжитками, платять консистенський податок, отже у (підпомішних) козаках перебувають. І ніяких маєткових надань

¹⁾ З них 7 чол. та 5 жінок брати з родинами попа Вольчанецького, що походив з посполитих. Жили в однім дворі з попом і податків не платили.

²⁾ Документи Гоголівської сотні. Бібл. кол. Київ. Університету.

за заслуги, все здобує або як спадщина або куплею, хоч може і не без допомоги їх урядового становища.

За заможність з цієї верстви можна було-б виділити володіння земського судді Матвія Шума, якому, тоді ще полковому осаулові київському, гетьман Кирило Розумовський р. 1752 надав у вічність 20 дворів посполитських з грунтами й іншими вжитками, що до них належать, а „війт і посполиті мають бути йому, Шуму і нащадком його послушні“. На таким-же праві й полковий обозний Андрій Підвисоцький (що перед тим у лавах звичайних козаків був), через 10 років, а саме 1762 р., одержав від Розумовського також 20 дворів у Гоголеві¹⁾. На час перепису Матвій Шум у Гоголеві мав уже 25 дворів підданців, а Андрій Підвисоцький — 15²⁾. Але ці два, як і вдова бунчукового товариша Ганна Миронович³⁾ та Яків Рутківський, значковий товариш, не проживали в Гоголеві і їх володіння тут були тільки частиною їх маєтностей.

Крім вищеназваних земського судді М. Шума, військ. товариша Андрія Підвисоцького, зн. тов. Якова Рутківського та вдови б. т. Ганни Миронович, старшинську верству в Гоголеві становили: сотник Гоголівський Антін Пальчиківський, писар Сергій Баришпілець, осаул Іван Капеляк та абшитований товариш військовий Микола Луста. Ці, останні, в Гоголеві проживали і господарство своє тут вели. Всій старшині належало 13 дворів, крім підданецьких:

К о м у	Д в о р і в		
	Господарськ.	Підсусідськ.	Шинкових
Сотникові А. Пальчиківському .	1	2	1
Писареві С. Баришпільцеві . . .	1	—	—
Осаулові І. Капелякові	1 живе разом з братами	—	—
Абшит. т. в. М. Лусті	1	—	—
Зем. судді М. Шуму	1	—	1
Знач. тов. Як. Рутківському . .	1 (приїждж.)	1	1
Вдові б. т. Г. Миронович	—	—	1

З цього числа до них за спадщиною перейшло п'ять дворів (41,7⁰/₀) та куплею — 7 (58,3⁰/₀). В цих дворах стояло 24 хати (з яких 3 — „людських“, для робітників), 40 різних господарських будівель та 10 промислових, але двори нерівномірно забезпечені були як хатами, так і іншими будівлями:

¹⁾ Чому саме у Підвисоцького зменшилася кількість дворів і то за такий короткий (3—4 роки) час — невідомо, але про одного, Григорія Гегу, знаємо, що він, купивши собі козацький ґрунт, вписався у козаки.

²⁾ Докум. Гогол. Сотні; Рус. Богат., кн. II за 1915 р.

³⁾ Г. Миронович мала свої володіння у с. Світільнім, Гог. сотні.

Двори	Хати	Господ. буд.
1	1 (шинок)	—
3	1	1
2	1	2
1	2	2
6	2—5	1—6
13	24	40

П'ять, з останньої категорії, дворів, крім того, мали ще й по 1 вітрякові та по 1 гуральні (як те побачимо з наведеної нижче таблиці). Микола Луста разом з Ол. Гладким, намісником преобр. церкви спільно мали 2 комори на ярмарку. Тільки ці останні п'ять дворів і вели господарство. В інших — жили старшинські підсусідки („сусіди“), робітники та шинкарі. Господарство гоголівської старшини полягало в рільництві, гуральництві та млинарстві, хоч усе це було ведене у невеликих розмірах.

Наступна таблиця дасть нам картину старшинських господарств.

Х т о	Дворів	Хатів	Господар. будель	Промисловий заклад	Земля рільна		Городи			Пляці	Сіножат. кп.	Лісу		Скоту			Вноіяно збіжжя		Прибуток в карб.
					ані	упр.	ані	Пасіка уликів	верст.			саж.	робоч.	всього велик.	дрібн.	чт.	чк.		
																		ані	
Сотн. А. Пальчиківськ.	4	6	11	2	70	2	1,5	20	2	200	—	30	12	18	8	9	5	—	
Пис. С. Баршпільць . .	1	4	10	2	108	—	—	—	—	290	2	125	16	31	9	17	2	10	
Осаул І. Капелан . . .	1	5	6	2	66	—	—	—	—	245	1	370	16	26	73	14	1	10	
Абш. в. т. М. Луста . .	1	2	6	2	105	—	—	—	—	170	6	—	4	6	14	6	5	—	
Зн. т. Я. Рутківський .	3	5	7	2	13	—	—	—	—	70	—	—	8	14	24	5	—	20	
Зем. С. М. Шум	2	4	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Вдова б. т. Миронович	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
На ранг. хоруж.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	125	—	—	—	—	—	—	—	—	
„ „ полковника	—	—	—	—	—	—	—	—	—	250	—	—	—	—	—	—	—	—	
	13	28	46	10	362	2	1,5	20	2	1350	8	25	56	95	132	52	5	40	

З таблиці бачимо, що головною базою господарства було хліборобство, бо ті невеличкі гуральні та вітряки не могли давати великого зиску. Горілку всі вони гнали найперше для власного вжитку (принаймні так в опису значиться), а потім уже на продаж. Що-ж торкається вітряків, то вони давали прибутку, пересічно, 4—5 чт. мірчука, перемелюючи незначну кількість збіжжя (30—50 чт.).

Із перелічених вище дворів було чотири шинкових, один з яких стояв пустою, а в трьох продавали горілку. Який вони давали зиск — не показано.

Шинкували в них посполиті, що з шинкарства й жили. Звичайно за ту роботу вони одержували певну частину прибутку (див. нижче: „за десяту квартиру“), але тут про це не згадується.

Отже засоби до життя, або елементи господарювання у сотенної старшини гоголівської були ті-ж, що й у старшини (розуміємо тут дрібну старшину), що брала безпосередню участь у господарюванні інших міст (порів. Козелецьку) ¹⁾.

Так само, як і там, до своїх прадідівських ґрунтів, до своєї спадщини вони прикупували де тільки можна найдрібніші шматочки землі, поширювали своє господарство. Це поширювання, мозаїчне по днях скупчування земельних ужитків у старшинських руках, ішло досить інтенсивно:

Землі рільної				С і н о ж а т і						Л і с у			
Спадщ.		Купл.		Спадщ.		Купл.		Рангов.		Спадщ.		Купл.	
Дні	‰	Дні	‰	Кп.	‰	Кп.	‰	Кп.	‰	Верст. і саж.	‰	Верст. і саж.	‰
272,2	75,1	90	24,9	270	20,0	130	9,6	950	70,4	7 в. 25 с.	87,3	1 в.	12,7

Мало не 25⁰/₀ рільної землі, якою вона володіла підчас опису, було придбано. Тільки одне покоління збільшило площу старшинської власности на рільну землю на 33⁰/₀ і це при постійних наказах-заборонах скупувати козацькі ґрунти. По-за тим, ніхто інший звичайно, як та-ж сама старшинська група володіла ранговою сіножаттю на 350 копиць сіна, а також, дуже можливо, користувалася з ратушної сіножати на 1.050 кіп, та з вільної козацької заросли (ліс дров'яний) на 5 в. навколо. Це й усі їх господарчі можливості.

До підданців, підсусідків та робітників старшинських повернемося пізніше, бо нічим вони, за нашими матеріялами, не відрізнялися від тих-же груп у інших суспільних верстов, а тепер розглянемо невеличку суспільну групу гоголівську — духовенство.

„Біля київських воріт — церква в ім'я Преображення Господня, нова, дерев'яна“ ²⁾. „До вищеписаної церкви преображенської (та різдва богоматери) належить рільної землі, яка здавен у церковному користуванні суть, а кріпостей ніяких немає:

у першу зміну під млинок на 52 д. 1 упр.
 „ другу „ „ Димерку „ 41 „ 1 „
 „ третю „ „ Русанів „ 27 „ 2 „ ³⁾.“

З цієї невеличкої цитати з документу бачимо, що в Гоголеві було дві церкви, що їм належало рільної землі 121 д. 1 упр. та що хліборобство ведене було

¹⁾ Ів. Пустовіт, м. Козелець в 60 р. XVIII ст. Зап. Іст.-Фіа. Від. У.А.Н, кн. VI.

²⁾ Опись Сот. м. Гоголева, зшиток 2-ий, ст. 1.

³⁾ Ibidem, ст. 3.

за системою трипілля. „Землю віддається обивателям, а на церкву йде десятина“. Отже церква сама не господарювала, зате їй належав шинковий дім, де шинкував диякон преображенської церкви (що походив з посполитих), за десяту квартиру і з того заробітку й жив.

За-для релігійного обслуговування цих двох церков в опису записано трьох священників: намісника преображенської церкви Олексія Гладкого, Василя Вольчанецького та Захарія Симоновича.

Олексій Гладкий (не знати якого походження) одружився з вдовою священника і опосів разом з ґрунтами й добрами — парафію. Після цього одруження йому належало два двори, в яких стояло 4 хати (з них одна — „людська“), 6 господарських будівель, вітряк на 1 камінь, що давав 4 чт. прибутку, та на хуторі — гуральню, де гнав горілку „з власного хліба та для власного вжитку“. В цих його дворах жило по одній родині робітників та у дворі разом з Гладким ще й шість робітників-одинців. За двором Гладкого в опису записано 116 дн. рільної землі, сіножати на 160 кп., лісу на 1 в. 200 с. навколо та два пусті пляци. Цими земельними вжитками користувалися спільно всі священники та на яку мали-б висівати 50 чт. різного збіжжя. На свою частку Ол. Гладкий висівав 16 чт., а сів він:

жита	4 чт.	гречки	2 чт.
пшениці	1 „	гороху	4 „
вівса	2 „	льону	2 „

маючи для праці в полі скоту:

робочого:	{	коней	4
		волів	6
іншого скоту великого він мав:	{	корів	4
		телят	4
		бика	1
та дрібного скоту:		свиней	10.

Інші священники сами на землі не господарювали. Навіть Василь Вольчанецький ¹⁾, що крім спільної попівської землі мав ще разом з своїми трьома братами, які жили в різних хатах в одному з ним дворі, 84 дні, землі не обробляв і хліба не сів, а здавав разом з братами всю землю за третину, крім 15 днів, заставлених за 10 карб. Третій священник землі не мав, а мав тільки скоту:

а) робочого	коня	1
б) великого	биків	2
„	корів	4
„	теля	1
в) дрібного:	свиней	7.

В тому-ж дворі, але в іншій хаті жив підсусідок.

¹⁾ Вас. Вольчанецький походив з посполитих.

Перейшовши на числа, матимемо таку картину економічного стану священників:

Х Т О	Дворів	Хатів	Госпд. будівель	Пром. зак.	Землі р.		Пляди	Городи	Примітки
					дні	упр.			
Олексій Гладкий . .	2	4	6	1 ¹⁾	116*	—	2*	—	1) На хуторі ще має гуральню. *) Спільно для всіх—має шинок на 30 відер збуту
Василь Вольчанецький	3	9	15	вітряк	84	—	1	2	
Захарій Симонович	1	3	3	—	—	—	—	—	
	6	16	24	1	200	—	3	2	

Х Т О	Сіножаті кп.	Л і с у		С к о т у			Збіжжя вистає		Примітки
		вер.	саж.	роб.	всього велик.	дрібн.	чт.	чк.	
Олексій Гладкий . .	160*	1	200*	10	19	10	16 ²⁾	—	2) Тільки на свою частину. *) Спільно для всіх—має шинок на 30 відер збуту
Василь Вольчанецький	230	—	350	6	15	16	—	—	
Захарій Симонович	—	—	—	1	8	7	—	—	
	390	2	50	17	42	33	16	—	

Крім того у дворі Василя Вольчанецького стояла школа.

Що-ж торкається стану їх підсусідків та робітників, то ми до них повернемося нижче.

Козацьку верству у м. Гоголеві ділимо на козаків виборних та підпомісних.

Виборним козакам у м. Гоголеві належало 58 дворів. У 53 дворах жили вони з своїми родинами, у 4-х—їх підсусідки та 1 двір—шинковий дім. Дісталися їм ці ґрунти здебільшого після батьків, як спадщина—47 дворів (81,02%), по куплі—9 дв. (15,5%), як вислуга у козака—1 дв. (1,74%) та 1 дв. (1,74%)—як посаг. В цих дворах стояло 139 хатів (з них 7 „людських“) та 304 господарських будівель. Пересічно на кожний двір припадало 2,4 хати та 5,24 господарських будівель. В дійсності-ж:

в 1 дворі стояла тільки . . . 1 хата,
 „ 3 дворах хата й комори,
 „ 12 „ хати й повітки.
 „ 39 „ хати, комори й повітки,
 та „ 3 „ „ „ „ й стайні.

Шість хатів — це найбільша їх кількість, що стояла в одному дворі. Але ні кількість, ні різноманітність будівель у дворі не була виключним показником заможності двору, бо крім того до двору належали ще й вітряки та гуральні, а вони були в деякого з господарів як тих, що мали хату й комору, так і тих, що мали хати, комори, хліви й стайні.

В дворах жило 143 козацьких родин, або 742 особи обох полів (364 чол. та 378 жін.), не враховуючи сюди підсусідків та робітників. На один двір, пересічно, припадало 2,7 родини або 14 осіб, а на одну родину 5,19 осіб; числа ці дуже нагадують дані дослідників інших сотень¹). Всі виборні козаки Гоголева були місцеві родимці, хоч у деяких прізвищах й відчувається їх заходність. Такі прізвища як Литвинець, Баришпілець та Лях — виразно говорять, навіть, звідки вони походять (Литва чи вірніше Білорусь, Баришпіль та Правобережжя), але прийшли сюди не вони, а їх батьки чи прадіди, бо вже ґрунти свої вони дістали у спадщину, як бачимо там, де це зазначено, і ні про кого з них не говориться, що він до Гоголева звідкись прийшов.

Крім ґрунтів, виборні козаки мали ще й земельні вжитки, але не в однаковій кількості, так що деякі з них мусіли собі прожиток з заробітків мати, бо землі було мало для господарювання. Їм належало 2.629,5 днів рільної землі у 749 шматках. Пересічно це дало б на кожний двір по 14,13 шмат., а точніше по 49,61 днів ріллі, але приглянувшись до володіння тих дворів пильніше, бачимо, що 54,71% їх господарств мали меншу від пересічної норми кількість:

від 2 до 8 днів мали	2 дворів
„ 11 „ 20 „ „	8 „
„ 21 „ 30 „ „	5 „
„ 31 „ 40 „ „	8 „ ¹)
„ 41 „ 48 „ „	5 „

а решта, 45,29% дворів мали більше тієї кількості:

від 49 до 60 мали	7 дворів
„ 61 „ 70 „	3 „
„ 71 „ 80 „	4 „
„ 81 „ 92 „	4 „
більше 100 (102, 102 ¹ , 116 ² , 120, 136 ¹)	5 „

Навіть прийнявши до уваги, що один двір, всю свою землю заставивши, став безземельним (1,89%), а два двори були мало забезпечені й жили з заробітку (3,77%), відсоток середньо забезпечених (11 — 48 дн.) — 49 та відсоток заможних, що мали землі більше від пересічної норми — 45,1 — були досить значні, в окремих випадках перевищуючи земельну власність сотенної

¹) Труды Полт. Арх. Ком. т. XII ст. 120. (Федоренко, Ворон. сотня).

²) За одним з цих дворів записано землю, якою володіли два брати, проживаючи в різних дворах. Їх спільне володіння було менше од пересічної норми.

старшини. Взагалі можна було-б сказати, що виборні козаки, за малим вийнятком були землею цілком забезпечені, тільки треба зважати на постійну приписку-зауваження до ріллі: „земля глеєвата“, рідше, „посредственна“ як; вийняток — „хорошая“.

Шматки ріллі були всяких розмірів: від 1 упруга почавши до 40 день, переважно дрібні, пересічний розмір яких становить 3,51 днів. Та не всім козакам доводилося на своїй чи тільки на своїй землі господарювати. Дехто з них (4 госп.: 7,84⁰/₀) свою землю заставляли, інші приймали у заставу ту землю: 4 двори, з 200 днів ріллі, що до них належала, заставили різним особам 48 днів (24⁰/₀), причім один двір з 1756 року почавши частками позаставляв всю свою землю (15 день). Безумовно, ці господарства (хоч і тимчасово) підупадали, бо рідко-ж у ті часи заставлена земля поверталася знову до господаря, хоч поміж цими були й добре забезпечені двори (15 д., 20 д., 80 та 85 д.).

Земля переходила у спадщину, а крім того землю ще й прикупували. 9 коз. дворів різними шматками від 1 упр. почавши прикупили 165 д., що до загальної кількості землі хоч і являє незначний ⁰/₀ (6,6), але для тих окремих дворів инколи становив і значний відсоток:

для 1 двору менше	1 ⁰ / ₀
„ 2 „ від	10—20 „
„ 2 „ „	20—30 „
„ 3 „ „	40—50 „
„ 1 „ вище	50 „

Крім ріллі вони мали ще й ліс та сіножать — 33 дв. (62,26⁰/₀), тільки ліс — 12 дв. (з них один у лісі й сіно мав) (22,6⁰/₀), тільки сіножать — 6 дв. (11,3⁰/₀). Ні лісу, ні сіножати не мали 2 дв. 3,74⁰/₀¹⁾. Міра лісу „навколо“ не надається до детального розгляду та підсумків. Можна тільки сказати, що ділянки лісу були незначні; таких, що мірялися

на десятки саж. було	1 діл.
„ сотні „ „	55 „
„ 1—2 верстви „	20 „

Всього 76 ділян., з яких три будівельного лісу, а решта дров'яні та хворост. 4 діл. до виб. коз. перейшли по куплі, інші—як спадщина.

Сіножать, як уже згадувалося, мірялася тут на копи, косарів та скирти (100 кп. = 10 кос. = 1 ск.). Ці міри також не надаються для зрозумілого нам вираховання території сіножатів і можуть прислужитися тільки для порівняння та відносного обчислення заможности суспільних верстов на сіно, навіть, а не на сіножати. Сіножатів було 61 шматок, які належали до 39 господарств-дворів, крім того один із них мав ще сіно з трьох шматків лісу, а ще один двір

¹⁾ Із стану господарства (кількість скоту) не видно, щоб відсутність сіножати відбилася значно на ньому.

мав сіно тільки з лісу. Сіножаті були різної великості, даючи від 5 кп. до 200 кп. Всього накошувано сіна і на сіножатях і в лісі 2464 кп. На один двір пересічно припадає 46,5 кп., а точніше:

4 дворам належало	по 10 кп. —	7,54 ⁰ / ₀
11 „ „	від 12—30 „	— 20,75 „
4 „ „	„ 31—45 „	— 7,54 „
13 „ „	„ 50—100 „	— 24,54 „
8 „ „	„ 100—200 „	— 15,09 „
13 дв. ні з сіножатів ні з лісу сіна не мали		24,54 „

Забезпеченість сіном отже була також значна.

Крім перелічених вжитків, ріллі, сіножатів та лісу — до 5-и дворів належало 7 плящів, розмір яких означено тільки в 4-х випадках (від 1 упр. до 1 дня) та до 8 дворів — 10 городів від 2-х упругів до 2-х днів (всього 11 днів 1 упр.) Розміру садиби ніде не показано.

Часто в залежності від загального добробуту двору, від кількості ріллі і в деякій мірі — сіножатів, стоїть забезпеченість дворів скотом.

До всіх дворів виборних козаків належало 251 віл, 177 коней, 164 корови на 165 неробочого молодняка: биків, телиць, телят та лошат; та дрібного скоту 1.655 гол.: 1.262 овець, 379 свиней і 14 кіз. На один двір, пересічно, припадало (порівнюємо з відповідними даними Вороньківської сотні ¹⁾):

	Гоголівськ. сотні	Вороньків. сотні
	У ш т у к а х	
Робочого скоту (волів та коней) . . .	8,07	8,10
Робочого скоту разом з коровами . .	11,17	11,5
Неробочого скоту, молодняка	3,1	4,05
Дрібного скоту	31,23	28,20

Загальна забезпеченість виборних козаків гоголівської сотні скотом мало чим (у молодняку, коровах та роб.) уступала виборним козакам Вороньківської сотні, перевищуючи їх забезпеченість дрібним скотом. Такі-ж приблизно наслідки будемо мати, коли порівняємо поміж собою ⁰/₀ дворів, що мали однакову кількість робочого скоту в цих сотнях. Правда, без робочого скоту виборних козаків у гоголівській сотні не було, а у вороньківській сотні їх було 5,09 відсотків. Інші-ж категорії (волів і коней) мали ²⁾.

¹⁾ Труды Полт. Уч. Арх. Ком. т. XII, стор, 123.

²⁾ На жаль ні І. Пустовійт (м. Козелець) ні С. Шамрай (Коз. м. Полтави Записки У.А.Н., кн. VI) не виділяли виборн. козаків, хоч у першого й були на те вказівки (стор. 113).

Голів роб. скоту	Без скоту		Мало забезпеч.		Середнє забезпеч.		Добре забезпеч.	
	Гогол.	Вороньк.	Гогол.	Вороньк.	Гогол.	Вороньк.	Гогол.	Вороньк.
0	—	5,09 ⁰ / ₀	—	—	—	—	—	—
1	—	—	3,77 ⁰ / ₀	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	1,89 ⁰ / ₀	6,78 ⁰ / ₀	—	—
3	—	—	—	—	5,66 ⁰ / ₀	10,17 ⁰ / ₀	—	—
4—5	—	—	—	—	22,64 ⁰ / ₀	10,17 ⁰ / ₀	—	—
6—10	—	—	—	—	—	—	37,74 ⁰ / ₀	38,98 ⁰ / ₀
11—20	—	—	—	—	—	—	26,41 ⁰ / ₀	28,81 ⁰ / ₀
21	—	—	—	—	—	—	1,89 ⁰ / ₀	—
	—	5,09 ⁰ / ₀	3,77 ⁰ / ₀	—	30,19 ⁰ / ₀	27,12 ⁰ / ₀	66,04 ⁰ / ₀	67,79 ⁰ / ₀

Дрібний скот так само в усіх дворах був. Як уже говорено було, пересічно на кожний двір припадало 31,23 шт., але дійсно, дворів, що мали менше од пересічної кількості (від 3 до 31 шт.) було 33 двори — 26,26⁰/₀; решта 20 дворів — 37,74⁰/₀ — мали кількість більшу. По тому, як записувався скот, можна було вважати, що у 53 дворах господарювало 55 господарів (у 2-х дв. по 2 госп. та в 1—3).

Таким чином відсоток заможних козаків на земельні вжитки та скот був значний, часто й на багато перевищуючи відсоток незабезпечених ¹⁾.

Хто-ж і як на цих вжитках та з цим скотом мав господарювати, або якою кількістю чоловічої робочої сили двори виборних козаків гоголівських були забезпечені? Всього в робочім віці (від 16 до 60 років) виб. козаків було 154 особи, що дає на кожний двір (пересічно) 2,90 особи (у Вороньків. сотні — 2,71 ос.), але в дійсності-ж на кожний двір припадало (порів. з Вороньк. сот. н.

Скільки чол. роб. сили	Гоголівська сотня		Вороньківська сотня	
	дворів	%	дворів	%
Без роб. чол. сили	—	—	1	1,7
З 1 роб. чол. . .	13	24,54	24	40,7
„ 2 „ . .	12	22,64	13	22,0
„ 3 „ . .	12	22,64	7	11,9
„ 4 „ і				
більше	16	30,18	14	23,7
	52	100	59	100

¹⁾ Добре забезпечені (вище перес.):

Землею 45,29 % проти 3,77%

Сіножат. . . . 32,68 „ „ 32,08 „

Робоч. скот. . . 33,96 „ „ 3,77 „

Дріб. „ . . 37,74 „ „ 17,0 „ (що мали менш од 10 шт.).

Отже в Гоголівській сотні дворів виб. козаків без робочої чоловічої сили не було. Найбільша-ж кількість їх, що на один двір припадала—7 осіб (у 2-х дворах). Крім того у 6-и дворах було по 1-му наймитові в робочому віці. Але це не було системою, бо коли на 116 днів було 7 роб. чол. та ще й 1 наймит на 35 дн.—5 роб. і 1 наймит, а на 102 дні тільки 1 роб. чол., то тут доводиться тільки дивуватись можливості господарювання та сумніватись у показаних його результатах. Але це не винятки в розподілі роб. чол. сили по дворах, бо тут-же маємо 6 роб. осіб на 2 дні ріллі (вони мусять з заробітків жити і доповнюють собою потрібну иншим господ. роб. силу). Пересічно на 1 роб. чол. силу припадало-б 17,07 днів. В цих-же групах, також пересічно, припадало:

I гр. (1 роб. с.) на господ.	30,38 дн.	і на робітн.	стільки ж
II „ (2 „ „)	43,16 „	„	21,58 дн.
III „ (3 „ „)	63,16 „	„	21,05 „
IV „ (4 „ „)	60,0 „	„	11,85 „

з зростом господарства пересічно збільшується й кількість робочої чоловічої сили і на групи більше забезпечених робочою силою господарств припадає й найнята сила.

Допомічними джерелами прибутку в господарстві виб. козаків були: вітряки, гуральні, торгова та пасіка.

Вітряки, гуральню та торговлю мали .	2 дв.
Вітряка, гуральню й комори для наймання	2 „
Вітряка, гуральню й пасіку	1 „
Вітряка та гуральню	2 „
Тільки вітряка	3 „
Шинок та гуральню	1 „
Гуральню й пасіку	1 „
Тільки пасіку	1 „

Всього 13 дворів

до них належало 10 гуралень ¹⁾, 14 вітряків (до 2-х дворів по 2 вітряки), 2 торговлі, 4 торг. крамниці та 3 пасіки. Тільки 5-ти гуралень показано розмір:

1—100 від.
1—150 „
3—200 „

про одну сказано: „для власного вжитку“ про другу: „пустує через брак хліба“, а про інші нічого не говорить. Торгова я. Один козак торгує рибою (прибуток—20 крб.), другий—горілкою, сіллю та рибою (приб. 40 крб.). Пасіки 2 по 20 уликів, 1—30 ул. Вітряки. За 7 вітряків нічого не говорить; за одного—що він меле „для власного вжитку; інші шість перемелюють:

4 по 30 чт.
2 „ 25 „

¹⁾ Варто відзначити, що 70% гуралень належать до дворів, що мають вітряки.

ному господарювати, але не можна ж серйозно ставитись до відомостей, які говорять, що двір, маючи на 2 дні землі, має вдвоє більший прибуток (4 крб.) за двір, що має 50 д. 1 упр. та ще й вітряки і одержує з цього господарства прибутку 2 карбованці.

Крім підсусідків, що жили в окремих дворах, ще жили підсусідки у 8 дворах разом з козаками, але про них, як про робітників, будемо говорити нижче.

Прикметами позначеними в опису, які різнять козаків на виборних та підпомішних, є, з одного боку, приписка: „виборну службу козацьку відбуває“— для перших, та з другого — консистенська „дача“, податок заведений року 1765 на утримування московського війська на Україні — для других, який (податок) вони (підпом. коз.), мало не всі й платили. До категорії підпомішних тут зараховано й тих з неплатників консистенського податку, про яких в опису не говориться, що вони виборну службу козацьку відбувають¹⁾. Підпомішним козакам у м. Гоголеві належало 304 двори та бездвірних хат, з яких у 298 вони проживали сами, у 2-х жили їх підсусідки, в 1-му (шинковий дім) шинкував та проживав посполитий, а 3 двори (один — шинок) пустували. Дісталися ці двори козакам: як спадщина — 68,42⁰/₁₀₀ (208 дв.), як посаг — 0,98⁰/₁₀₀ (3 дв.), по куплі — 20,06⁰/₁₀₀ (61 дв.)²⁾, займанщина („на ґрунті вільнім козачим“) — 3,30⁰/₁₀₀ (10 дв.)³⁾ і не зазначено як — 7,24⁰/₁₀₀ (22 дв.). В цих дворах стояло: хатів 428 (з них 3 „людських“), хлівів (сараїв) 554 (в тім числі 3 стайні), комор 189; та до них-же належало: вітряків 10, гуралень 12 та 2 пасіки на 216 уликів. Пересічно на кожний двір припадало: хатів 1,4 (у виборних 2,4) та господарських будівель 2,44 (у виборних — 5,24). В дійсності-ж мали тільки хати 22 дв., хати й комори — 16 дв., хати й хліви — 129 дв., хати, комори

¹⁾ Консистенського податку не платили 24 двори. Їх маєтковий стан небагато різниться від тих, що податок платили. Можливо, тут було фактичне звільнення (дехто, напр., служив при канцелярії сотні чи осаула), а можливо тут є і недогляд канцеляриста. З цієї таблиці побачимо маєт. різницю. Рільної землі мали:

Кільк рілл.	Ті, що плат. под.		Ті, що не плат.	
	Дв.	Дн.	Дв.	Дн.
1 — 8	40	167	2	11
8 — 20	66	892	5	78
21 — 50	49	1501 ²	9	306
51 — 100	7	495 ²	7	467
в. 100	—	—	1	163
	162	3056	24	1025 ²

²⁾ За браком вказівок на розміри дворів, вказівки на ціни мало дають тимчасе, що в однім і тім-же році двір може бути куплений і за 4 і за 10 карб. (такі були райні ціни за двір).

³⁾ Про час осідання на вільних ґрунтах в 4, з 10 випадків, дати: 1745, 50, 4 та 56 рр.

й хліви — 121 дв., та 16 дворів крім хатів та господ. будівель мали ще й промислові заклади: гуральні та вітряки. Хати стояли:

по 1 у 210 дворах	по 4 у 4 дворах
„ 2 „ 75 „	„ 5 „ 2 „
„ 3 „ 12 „	„ 6 „ 1 „

Найбільше число господарських будівель в одному дворі — було 10.

В залюднених підпомішними козаками 298 дворах жило 2.183 особи обох полів: 1.070 чоловіків (з яких 495 у робочому віці) та 1.113 жінок. Вони склали 473 родини. На кожну родину, пересічно припадало 4,61 осіб (у виборних — 5,19), на двір — 7,32 (у виборних — 14); родин на двір — 1,6 (у виборних — 2,7). В дійсності-ж у

174 дворах проживало по 1 родині
86 „ „ „ 2 „
28 „ „ „ 3 „
8 „ „ „ 4 „
1 „ „ „ 5 „
1 „ „ „ 6 „
298

Вони були, переважно, місцевого, козацького з прадіда, походження, хоч і зустрічаємо тут захожий елемент чи то з інших сотень київського полку (7 коз.), чи, навіть, з інших полків як: Прилуцького (2 коз.), Полтавського (2 коз.), Переяславського (1 коз.), Ніженського (1 коз.), з полків Слобожанщини (2 коз.) та з Правобережжя („Полскої області“ — 1 коз.). Були й жінки заході (таких записано 7 осіб) з різних недалеких місцевостей. Це вже наслідок одружіння. Що-до національного складу підпомішних козаків, то чужа домішка означена тільки в чотирьох випадках: 3 особи польської нації (козаки Литвин, К. Сухий та жінка) та 1 чухонської (коз. Павло Чухно). Зустрічаємо тут також і випадки переходу з посполитих у козаки. Це, очевидно, мали-б бути мало не всі ті, що покупали козачі ґрунти та осіли на ґрунтах вільних козачих, але про такий перехід говорить лиш про декого (всього за 5 випадків: два посполитих зайшли з інших полків і, осівши на ґрунтах козачих, стали козаками; два — козаками стали з підданих печерського м-ря; один — з посполитих Андрія Підвисоцького)¹⁾.

Чоловіків у робочому віці, крім калік, на 1 двір, пересічно, припадало 1,66 особи (у виборних 2,9, а у підпомішних Вороньківської — 1,6). Приглянувшись ближче до них, матимемо таку картину:

¹⁾ Та не всім так щастило в переходах. Року 1745, напр., сотник Солонина відбирає на себе за гроші двір козацький, що його був купив посполитий: „за куплений мною в козака сотні Гоголівської Семена Потулицького двір з хатою й городцем гроші, десять рублів, за які оний двір і куплений був, прийняв сповна і даную мні купчу його благородію сотнику віддав і з оного двору на друге місце на „жиліе“ зійти повинен, в тім і розписуюсь“. Коли її інтєреси вимагали, старшина слідувала за наказами про заборону скуповувати козацькі ґрунти.

Було роб. чол. сил.	Гоголівська сотня			Вороньк.	
	Підпом.	Коз.	Вибор.	Підпом.	
	двор.	%	%	%	
0	20	6,71 ¹⁾	—	6	1) Мешканці од-ного з цих дворів—каліки, живуть з милостини.
1	141	47,32	24,54	49,1	
2	78	26,17	22,64	28,1	
3	45	15,10	22,64	13,0	
4 і більше	14	4,70	30,18	3,8	
	298	100%	100%	100%	

Невелика, порівнюючи, різниця поміж козаками (підпомішн.) гоголівської та вороньківської сотень і у всьому велика різниця поміж підпомішними та виборними гоголівської. Особливо помітно це стає при розгляді їх земельної власности, земельних вжитків та їх засобів до життя в цілому. Підпомішним козакам належало 4.082 дні рільної землі, розбитої на 1.370 шматків різної величини від одного упруга почавши (пересічний розмір шматка—2,98 дня); сіножатів на 3.956 кп. у 138 шматках; лісу—133 шматки; пляци та городи.

Пересічний розмір володіння рільної землі на один двір припадало 13,7 днів (у вороньківських підпомішних—16, у гоголівських виборних—49,61 дня) або у 3,62 разів менше, ніж у виборних козаків, хоч, звичайно, одиниці з них (ті, що конс. податку не платили), як виняток, не уступали заможнішій групі виборних козаків. За дворами ця земля була розподілена так, що:

зовсім не мали ріллі	100 дв.	— 33,56 ^{0/0}
таких, що володіли разом з іншими	12 „	4,02 ^{0/0}
таких, що мали від 1 до 8 дн. (178 дн.)	42 „	14,10 ^{0/0}
„ „ „ „ 8 „ 20 „ (970 „)	71 „	23,83 ^{0/0}
„ „ „ „ 21 „ 50 „ (1808 „)	58 „	19,46 ^{0/0} 1)
„ „ „ „ 51 „ 100 „ (963 „)	14 „	04,70 ^{0/0}
„ „ „ „ більше 100 „ (163 „)	1 „	0,33 ^{0/0}

Всього 4.082 дні 298 дворів.

Відсоток безземельних (33,56) та малозабезпечених, тих, що мали менше од 8 днів і яким доводилося також із заробітків прожиток мати, бо хліборобство неспроможне було дати засоби для існування, був досить значний (47,66^{0/0}), перевищуючи цю групу у виборних, де він становив лиш 5,66^{0/0} більше, як увосьмеро (у вороньківських підпомішних він становив також менший ^{0/0}, а саме—34,05). По-за тим 26 дворів, заставляючи свою землю, збільшували групу фактичних безземельних та малоземельних, бо 7 дворів усю свою землю

1) Один з них (Пилип Барішпілець) скаржитья, що Печер. м-р захопив у нього 34 дні емії.

позаставляли, а інші 19 — частково, заставивши таким чином 294 дні та 2 упруги (7,2⁰/₀, а у виборних 1,89⁰/₀). Тут-же маємо й скарги: „а землі не може викупити“..., або в іншому місці: „взяті під заставу гроші повернув, а землі — не повертає назад“.

Як і у виборних, тут також певна група козаків купувала та прикупувала рілну землю. В опису зазначено 16 дворів, що придбали 139 днів ріллі. Ціни на неї були такі-ж невиразно-різноманітні, як, може, різноманітної якості бувала й купована земля, а можливо це було ще й через те, що продаж була змушена, що її попереджала „застава“.

Земля рілня та різні інші земельні вжитки розпадалися по дворах в комбінаціях, що їх показано у наступній таблиці:

Ніяких земельних вжитків не мали	90 дв. ¹⁾
Володіли тільки спільно з іншими дворами	12 „
Мали тільки городи	3 „
„ „ ліс	1 „
„ „ сіножать	3 „
„ ліс та „	1 „
„ „ „ город	1 „
„ „ „ пляц	1 „
„ тільки рілню землю	46 „
„ рілню землю та пляци	1 „
„ „ „ пляци та сіножаті	3 „
„ „ „ „ сіножаті й городи	1 „
„ „ „ та городи	3 „
„ „ „ „ сіножаті	34 „
„ „ „ „ ліс	32 „
„ „ „ „ ліс і пляц	1 „
„ „ „ „ і сіножаті	58 „
„ „ „ „ „ і пляц	3 „
„ „ „ „ „ і город	4 „
Всього	298 „

Отже найважливіший після ріллі земельний вжиток — сіножать у 132 шматках різної величини на 3.956 кп., належав до 107 дворів, та ще 15 дворів володіли ним спільно з іншими. Пересічно на кожний двір припадало 13,27 кп. (у виборних 46,5), проте, нерівномірність забезпечення сіном була така, що 59,06⁰/₀ дворів (176 дв.) зовсім сіна не мали; малозабезпечені сіном по (5—10 кп.) були 22 двори (7,39⁰/₀), що мали 206 кп.

33 дв. (11,08 ⁰ / ₀) мали по 11— 20 кп., їм належало	594 кп.
29 „ (9,73 ⁰ / ₀) „ „ 25— 50 „ „	1115 „
19 „ (6,37 ⁰ / ₀) „ „ 51—100 „ „	1401 „
3 „ (1 ⁰ / ₀) „ більше 100 „ „	640 „

¹⁾ Це дорівнювало 30,2⁰/₀, а у вороньківських посполитих ця група становила 17,30⁰/₀.

Ліс належав ще меншому числу дворів. 60,7% (181 дв.) лісу зовсім не мали; сто дворів володіли 133 шматками лісу, а 17 — спільно з іншими. Шматки були всякої величини, інколи без означення розміру („малое число“) і таких було 2 шм.,

таких, що на десятки саж. навколо мірялися, було	5 шм.,
„ „ „ сотні „ „ „ „	95 „
„ „ „ одну верству „ „ „ „	26 „
„ „ „ дві „ „ „ „	5 „

Всього . 133 шм.

Пляци та городи, окремі від дворів, як певні вигляди земельних вжитків, записані:

пляців 10 на 6 д. 1 упр. (чотири не означені розміром)
городів 10 „ 10 день.

При такому розподілі земельних вжитків мали спроможність хліборобством займатися лиш 44,0% дворів, хоч не завсіди з того мали можливість прожити. Звичайно, бували випадки, коли за браком робочих рук і досить забезпечені ріллею господарства („у 2-х випадках по 29 дн. 1 — 37 д.“) змушені були землю в оренду віддавати, але бували також випадки, що хліб сіяли й двори, землю рільною зовсім зле забезпечені.

Переглядаючи побіжно ще раз вищенаведені числа й таблиці, мусимо констатувати, що збільшення безземельних та малоземельних, відсоток яких становив в окремих виглядах земельних вжитків $\frac{2}{3}$ дворів (ріллі — 47,66, лісу — 62% та сіножати 66,45%) йшло, як порівняємо з підпомішними вороньківської сотні, за рахунок середнє забезпечених, відсоток яких тут був незначний.

Те-ж саме було й з скотом: 39 дв. ніякого скоту не мали

21 „ мав тільки дрібний

37 „ мали корів, молодняк та дрібний скот.

Решта дворів мали ще й робочий скот:

Робочого скоту	Без скоту				Мало забезпечені				Середнє забезпеч.				Добре забезпечені			
	Гоголівська		Вор.		Гоголівська		Вор.		Гоголівська		Вор.		Гоголівська		Вор.	
	підпом.	виб.	підп.	підпом.	виб.	підп.	підпом.	виб.	підп.	підпом.	виб.	підп.	підпом.	виб.	підп.	
	дв.	%	‰	‰	дв.	%	‰	‰	дв.	%	‰	‰	дв.	%	‰	‰
0	97	32,56	—	14,06	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	—	51	17,11	3,77	8,11	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	53	17,79	1,89	21,62	—	—	—	—
3	—	—	—	—	—	—	—	—	24	8,06	5,66	11,35	—	—	—	—
4—5	—	—	—	—	—	—	—	—	31	10,40	22,64	21,07	—	—	—	—
6—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	13,08	37,74	20,0
6.10(11,17,18)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1,0	28,30	3,79
	—	32,56	—	14,06	—	17,11	3,77	8,11	—	36,25	30,19	54,04	—	14,08	66,04	23,79

Всього скоту їм належало: волів — 442, коней — 241, корів — 298, неробочого молодняка — 352, дрібного скоту — 3.403: овець — 2.519, свиней 798 та кіз — 86. З цієї кількості пересічно на двір припадало (порівнюємо з виборними гоголівськими та підпомішними вороньківськими):

Назва скоту	Гогол. сотня		Вороньк.
	підпом.	вибор.	підпом.
Робочого скоту (волів та коней)	2,3	8,07	3,5
„ та корів	3,2	11,17	5,1
Молодняку неробочого	1,2	3,1	2,3
Дрібного скоту	11,4	31,23	12,2

Мало не всі підгрупи підпомішних козаків гоголівських не тільки бідніші були (пересічно) від 3-х до 8 разів за ті-ж групи козаків гог. виборних, але бідніші були й за відповідні підгрупи підпомішних вороньківської сотні.

І ось на ці господарства головним чином і лягав отой надмірно-тяжкий консистенський податок. Доводилося засобів до життя шукати по-за хліборобством, годуючись з поденного заробітку, йдучи у найми, беручись за ремесство та віддаючи дітей для забезпечення їх майбутнього для науки ремесства, поповнюючи ту недостачу робочих рук у заможніших своєї верстви, виборних козаків та старшини, працюючи на чужому полі та звязаних з хліборобством виробництвах: гуральнях, вітряках.

Тільки з хліборобства жили	41,6%
з хліборобства й ремесства	2,3%
з найму своєї землі	2,3%
тільки з ремесства	15,0%
„ заробітку	37,5%
„ торгівлі	1,0%
„ милостини	0,3%

Ремісникувало 53 родини. Це були:

Бондарі	1	Пильщик (рем. „пильничое“).	1
Ганчарі	1	Пекар (пече білий хліб)	1
Ковалі	2	Ткачі	25
Кравці	5	Шевці	9
Кушнірі	2	Шаповали	2
Стельмахи	4		
(один з них ще й за млинами доглядає)			
			Всього 53

З них 12 належали до цехів:

Ткацького	9
Шевського	1
Кравецького	1
Кушнірського	1

Шість ткачів (1 цеховий) мали 9 робітників за харч, одіж та науку ткацького ремесла (4 — по 1 роб.; 1—2; 1 (цеховий) — 3). В науку бралися як діти (1—11 рок.; 4—12; 1—13 рок.) так і дорослі (1—17 р.; 1—25 р.; 1 (каліка 35 років).

Торговлю вели в незначних розмірах чотири родини: Козак Дзюбенко, з посполитих, шинкує за рік 40 від. горілки; козак Вас. Перебера торгує дьогтю „малим числом відер“; коз. вдова Васька Зубківська, торгує на базарі житнім хлібом, пшоном і салом; коз. Савела — купець. Консистенський податок платили часом від хати, часом від двору, „по расположенію полковому“, з 267 дворів (90 $\frac{0}{10}$)¹⁾:

по 1 карб.	30 дв.	по 2 карб. 2 коп.	1 дв.
„ 1 „ 2 коп.	171 „	„ 2 „ 4 „	48 „
„ 1 „ 4 „	1 „	„ 3 „ 6 „	4 „
„ 1 „ 20 „	1 „	„ 4 „ 8 „	2 „
„ 1 „ 50 „	1 „	„ 5 „ 10 „	1 „
„ 1 „ 54 „	1 „	„ 6 „ 12 „	1 „
„ 2 „ — „	5 „		

решта або звільнялась²⁾, або помилково не зазначено про податок. Всього виплачували підпом. козаки 350 карб. 06 коп., сума, що дорівнює пересічному заробіткові 100 наймитів у робочому віці за рік.

В 20 дворах разом з козаками жили підсусідки та у 18 дворах, разом з ремісницькими, було 24 наймити. Як про тих, так і про других відомості будуть подані нижче.

Верства посполитих у Гоголеві по своїй чисельній кількості становила 11,70%⁰ всього населення гоголівського, а по кількості дворів, що їх вона опосідала — 12,17%⁰. Вона складалася з посполитих свобідно-військових, до яких приєднано було після скасування міського самоврядування (ратуші) й посполитих ратушних, та підданців: судді земського Матвія Шума і військового товариша Андрія Підвисоцького. Свобідно-військовими посполитими заправляли „визначені від скарбу військового доглядачі“ і своїй надзвичайній бідності вони, напевно, завдячували волю від підданства. Мала кількість дворів і населення в підгрупах заперечують доцільності сепаратного їх розгляду; по-за тим-же, незначний час, що сплив від терміну їх порізнення, не міг ще внести значних змін у їх господарство. Згадана бідність посполитих свобідно-військових, розкиданість дворів підданецьких поміж їх дворами, дають можливість припустити, що надавалися у підданці посполиті заможніші, певно за вибором того, хто просив про надання — а це знову говорить за раціональність спільного розгляду всіх груп посполитських.

¹⁾ Коз. Роман Бокал та Логвин Ослатка раніш консист. под. не платили, бо виборну службу відбували.

²⁾ Мотиви звільнення від податку були такі: козак Ілля Стасюк не плат. коне. под., бо син за возного; коз. Безпалій Іван коне. не платить, бо при канцелярії осаула; коз. вд. Мотр. Андрюшкова коне. не платить, бо син сотен. канцелярист; зять коз. Сидора Дейнеки Євген Довга Субота, з поспол. Печ. м-ря — не платить, бо недавно оселився і т. ин.

Таким чином, посполиті опосідали 53 двори:

кол. ратушні 8 дворів
 своб. військові 6 „
 Матвія Шума 24 „
 Андрія Підвисоцького . . . 15 „¹⁾.

В їх дворах стояло 75 хат 23 комори та 81 хлів. Пересічно це дало-б на кожний двір по 1,4 хати (у підпомішних козаків також 1,4) та 1,96 господ. будівель (у підпомішних 2,44), але тільки по

1 хаті мали 9 дв.
 хати й комору. 3 „
 хати й хліви 22 „
 хати, хліви й комори 19 „

Жило в цих дворах (один двір, власне, бездвірна хата, пустий був) 411 осіб обох полів: 206 чоловіків та 205 жінок, які складали 94 родини, а на кожну з них припадало 2,25 осіб (у підпомішних 4,61). На кожний двір припадало 1,81 робочої чоловічої сили, бо в робочому віці чоловіків було 96 (та 112 жінок). По дворах вона ділилася так, що середньо забезпечені двори становили 50% за рахунок малозабезпечених:

Робочої сили	Гогол. сот.			Ворон. м, Ко- сот. зел. ²⁾		м. Остер ³⁾	
	посполиті		підп. козак.	посполиті		міща- ни	під- данці
	дв.	%	%	%	%	%	%
0	4	7,70	6,71	6,0	21,5	8,33	20,67
1	20	38,46	47,32	50,6	48,5	54,16	51,73
2	13	25,0	26,17	26,6	19,2	27,8	27,59
3	13	25,0	15,10	15,6	8,4	8,33	—
4 і більш.	2	3,84	4,70	1,2	2,4	1,39	—
	52 ⁴⁾						

Ріллі посполитим належало 527 днів і 2 упруги ⁵⁾ у 153 шматках, пересічний розмір яких 3,44 дня. Пересічний розмір земельного наділу у посполитих

¹⁾ Двоє з них було куплено у козаків.

²⁾ Ів. Пустовійт, м. Козелець в 60 р. XVIII ст.

³⁾ М. Ткаченко, м. Остер в. XVII—XVIII ст. Зап. Акад. т. VI.

⁴⁾ Один двір пустий.

⁵⁾ Своб.-в. посп. мали лиш 6 д. 2 упр. рільної землі, яка належала до 2-х дворів. 5 день з неї було заставлено за 4 карб.

(10,13 дня) мало чим різнився від такого-ж у підпомішних козаків гоголівських, але відсоток безземельних був значно більший. Земельні вжитки розподілялися так, що безземельних було 29 дв. або:

Гоголівська сот.		Вороньк. с.
посполиті	підпом. к.	посполиті
53,85%	38,56%	53,01%

решта-ж була забезпечена ними так:

тільки лісом і в ньому сіном	1 дв.
„ ріллею	8 „
ріллею й сінож	1 „
„ ліс	8 „
„ „ та сінож	5 „

а фактично на двір ріллі припадало:

від 1 до 8 дн. — 5 дв.	9,62%	(два з них заставили ріллею цілком
„ 8 ¹ „ 20 „ — 9 „	17,32 „	„ „ „ „ частково
„ 21 „ 50 „ — 6 „	11,55 „	„ „ „ „
більше 51 „ — 2 „	3,85 „	(один з них заставив 13% своєї рільної землі)
(74 і 75 ²)		
не мали ріллі — 30 „	57,66 „	
	52 „	100%

Сіножати було 7 шм. (один разом з лісом) на 300 кп., які належали до 7 дворів (13,46%). Лісу — 16 шматків, таких що мірялися на сотні саж. навколо 11
1 в. „ 4
5 „ „ 1

і який належав до 13 дворів (25%). З земельних вжитків ще за двома дворами записано 3 городи на 4 дні 1 упр. Мало не так само зле забезпечені були посполиті й скотом. Ніякого скоту не мали 13 дв. (25%, а підпом. коз. 13%). Інші-ж мали: Робочого скоту: волів — 52, коней — 30; корів — 62, молодняку неробочого 46; дрібного: овець — 412, свиней — 109, кіз — 4. Пересічно на один двір припадало:

	Гоголівська сот.		Вор. сот.
	поспол.	підпом.	поспол.
робочого скоту	1,55	2,3	2,4
„ „ й корів	2,77	3,2	3,6
неробоч., молодняку . .	0,90	1,2	1,5
дрібного	10,10	11,4	9,0

а робочого скоту було:

Роб. скоту	б е з с к о т у						м а л о з а б е з п е ч .							
	Гоголів.			Ворон.	Остер.			Гоголів.			Вор.	Остер.		
	посп.		підп.	посп.	міщ.	підп.	посп.	підп.	посп.	міщ.	підп.	посп.	міщ.	підп.
	дв.	%	%	%	%	%	дв.	%	%	%	%	дв.	%	%
0	23	44,23	32,56	24,10	55,60	57,89	—	—	—	—	—	—	—	
1	—	—	—	—	—	—	12	23,07	17,11	19,28	29,16	35,09		
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
4—5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
6—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
6. 10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	—	44,23	32,56	24,10	55,60	27,89	—	23,07	17,11	19,28	29,16	35,09		

Роб. скоту	с е р е д н ь о з а б е з п .						д о б р е з а б е з п .							
	Гоголів.			Вор.	Остер.			Гоголів.			Вор.	Остер.		
	посп.		підп.	посп.	міщ.	підп.	посп.	підп.	посп.	міщ.	підп.	посп.	міщ.	підп.
	дв.	%	%	%	%	%	дв.	%	%	%	%	дв.	%	%
0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
2	5	9,62	17,79	26,51	12,50	7,02	—	—	—	—	—	—	—	
3	2	3,84	8,06	7,23	1,39	—	—	—	—	—	—	—	—	
4—5	6	11,54	10,40	10,84	1,39	—	—	—	—	—	—	—	—	
6—10	—	—	—	—	—	—	4	7,7	13,08	8,43	—	—	—	
6. 10	—	—	—	—	—	—	—	—	1,0	3,61	—	—	—	
	—	25,00	36,25	44,58	15,28	—	—	7,7	14,08	12,04	—	—	—	

З наведеної таблиці можемо спостерегти, що гоголівські посполиті були краще забезпечені робочим скотом аніж остерські і гірше ніж вороньківські.

З чого-ж жили ці посполиті? Прямих вказівок на їх зайняття дуже мало, але зважаючи на певну забезпеченість ріллею й робочим скотом можна припустити, що з хліборобства жило 16 дв. Були, очевидно, якісь загальні причини, що змушували посполитих „утримуватися“ від цього зайняття. Напр., посполитий Андр. Підвисоцького Єрмалай Науменко, маючи 8 дн. 2 упр. ріллі 3 чол. роб. віку та 4 воли (й іншого скоту досить), жита сіє 1 чт., а іншу землю наймає; його-ж-таки посполитий, маючи ріллі 18 дн. один упр., 2 роб. в. чоловіків, хліба не сіє а віддає ріллю в оренду; його-ж посполита (вдова) Радчиха маючи ріллі 48 дн., 2 чол. в роб. віці, хліба не сіє, а живе

з заробітків. Робочого скоту не має і т. ин. За прямими вказівками — по-за тим, з заробітку жили 8 дв., з ремества — 10 дв.; з найму своєї землі—3 дв.; з старцювання — 1 дв.; не зазначено з чого — 14 дворів. Ремісники займалися:

Ткацтвом	5 (1 робив килими)
Шевством	3 (1 був в цеху)
Кравецтвом	1 в цеху був
Ганчарством	1

За своб. військового посполитого (кол. ратушного) Дмитра Ведмедя в опису написано: „панщини не робить і окладу не платить“. Чи це значило, що інші посполиті робили панщину або платили „оклад“ (чинш)? Невідомо. Інших вказівок тут на це немає. Єдиним фіксованим тут податком був консистенський, якого не платили лиш двоє: один тому, що був війтом, а другий тому, що недавно оселився. Навіть та родина, що годується з старцювання, платила 1 карб. консистенського податку. Цей податок посполиті Андр. Підвисоцького платили „по імуштеству“, посп. Матвія Шума, „по расположенію владельца“ інші — не зазначено як:

по 30 коп.	пл.	1 дв.	2 карб.	2 „	1 „
1 карб.		11 „	2 „	4 „	6 „
1 карб.	2 к.	19 „	2 „	08 „	1 „
1 „	10 „	1 „	2 „	40 „	3 „
1 „	20 „	1 „	3 „	— „	1 „
1 „	50 „	1 „	3 „	60 „	1 „
1 „	56 „	1 „	4 „	— „	1 „
2 „	— „	1 „			

А всього виплачували посполиті консистенського податку 72 карб. 18 к. Робітників посполиті не мали. Підсусідки жили у двох підданецьких дворах. До цієї останньої верстви гоголівських пожильців тепер і перейдемо, але тут ще треба згадати, що в Гоголеві на козацькому ґрунті р. 1753 оселився „отставной солдат“ Павло Олексієв. Ніяких земельних вжитків він не мав, консистенського податку не платив, повинностей не відбував і жив з заробітку. В подвір'ї стояли 1 хата, 2 хліва. Мав 1 коня; 1 корову, 1 телюцю та 4 дрібного скоту (3 вівці та 1 свиню).

У козака Логвина Оведенка з 1760 року, в одній з ним хаті жив підсусідок Прокіп Чечут, „залишивши свій двір посполитський, повинностей не відбуває і консистенцій не платить“; у козака Івана Дикуну жили в сусідах (підсусідках) 18-літня дівка Шостачиха; козак Федір Романенко, якому належало на 23 дні ріллі, ліс, сіножаті, 17 шт. скоту (4 роб.) і який був цілком забезпечений господарськими будівлями — „дружину має з її першого чоловіка дітьми в підсусідстві у сотенного осаула Івана Капеляка“. Чи шукали вони у підсусідстві і чи одного й того-ж треба було Чечутові, Шостачисі і дружині Романенка? Більше того: вони шукали підсусідства, чи підсусідство знайшло їх; чи був це їм засіб, щоб звільнитися від податків, повинностей,

поліпшити свій добробут¹⁾, чи економічна база їх існування не давала іншого виходу, їх матеріальні розрахунки були настільки заплутані, що не давали можливості вибирати? Очевидно маємо тут і категорії підсусідства і мотиви переходу до нього різні. Бо яка-ж була користь у підсусідництві 18-літній дівці Шостачисі, яка не мала ніяких земельних посіlostей, отже у неї не могло бути й стремління „залишити за собою фактичне ними володіння“²⁾, а брала на себе, цілком їй зайві, договірні, що-до власника двору, повинності, коли могла при скрутї просто піти у найми? З другого боку: чому козак Романенко, добре, як на підпомішного, забезпечений господар, залишав свою дружину в підсусідках; яку мав він з того користь, від яких повинностей звільняв та яким чином поліпшував свій добробут?

Матеріяли Гоголівської сотні не дають можливості виправляти запропоновані попередніми дослідниками означіння, але становлять під сумнів їх вірність. У всякім разі, не розділяючи їх при огляді на окремі групи, бо економічний їх стан був однаковий, треба мати на увазі походження підсусідків. Коли, шукаючи кращої долі, якийсь правобережець заходив у Гетьманщину і не маючи де прихилитися йшов у підсусідки, то це могло значити і тимчасовість такого стану і розглядатися як найом помешкання, особливо-ж коли й господар двору жив з заробітку, отже особливої оборони та протекції не міг подати. Знову инша річ, коли, напр., вдова Гаренчиха з двома дорослими дочками, будши у підсусідстві у козака Кирила Маринченка в окремому дворі, консистенського податку не платила, а платив його господар двору та давав ще й харчі (за що?), або той самий Романенко, що не міг з-під дружини своєї забрати.

Це все муситиме мати на увазі майбутній історик, що синтезуватиме окремі, на матеріялах Рум'янцівського перепису засновані, досліди в історії сусідства України XVIII століття.

Підсусідки в Гоголеві складали незначну групу населення кількістю 174 осіб обох полів (83 чол. і 91 ж.), які творили 50 родин, якщо родиною можна назвати самітню вдову чи одну дівчину (а таких було 4); справжніх-же родин, що мали від 2 до 7 осіб було 46. В робочому віці з них було 39 чоловіків та 57 жінок. Проживали вони і спільно з господарями—80% (37 р.) і в окремих дворах—20% (9 р.):

У кого	С п і л ь н о			Н а р і з н о		
	у дворах	чол.	ж.	у дворах	чол.	ж.
У старшини	3	8	5	3	14	12
„ духовенства	1	2	2	1	3	3
„ виборн. коз.	10	13	18	3	5	7
„ підпом. „	21	28	35	2	7	7
„ посполитих (підданців)	2	3	2	—	—	—
	37	54	62	9	29	29

¹⁾ Про що говорив Ів. Пустовїт (м. Козелець).

²⁾ Це підкреслює як-раз проф. Слабченко (Господ. Гетьманщ. XVII—XVIII в.т. I. ст. 180-181).

Двори, де окремо жили підсусідки, були козацькі, куплені у козака або козаком. Самі підсусідки родом були:

з Правобережжя	3
„ Слобожанщини	2
„ Прилудького п-ку	1
„ Переяславського „	1
„ Стародубського „	1
„ Чернігівського „	1
„ инш. сіл Київ.	2
не зазначено	39

Про декого з них ще можна припустити, що вони родом були з того-ж Гоголева, а за інших нічого не відомо. Походили вони:

з козаків („козак“, „син козачий“, „вдова козака“)	19	род.
„ посполитих	11	„
вдова салдата	1	„
не зазначено	19	„

Взагалі про підсусідків у опису мало відомостей. Чи то невиразність їхнього стану, чи надзвичайна їх бідність дозволяла мало не ігнорувати їх існування.

Проте, економічний стан підсусідків мало чим різнився від стану посполитих (групи колишніх свободно-військових). За відомостями, що їх подає наш матеріал, ні один підсусідок не мав ніяких земельних вжитків. Скот мали лиш 8 родин (16%). Їм належало: коней 4; корів—3; неробочого молодняка—3; та дрібного скоту і овець 8; свиней—16; кіз—2.

Отже, скоту не мали:

Гог. підс.	Вороньк. підс.
84%	62%

Ремесло, як засіб до існування мали тільки дві родини: це були шевці. Інші — жили з заробітків (зазначено у 2-х випадках, а решта — 45 р. — не зазначено).

Консистенський податок платили 5 родин. За 4 р. податок платили їх господарі. Звільнялися від податку 3 р. Можна припустити, що платили консистенський податок ще 2 род. (зважаючи на число хат), а за решту — ніяких відомостей немає. З зазначених

по 1 кар.	платили . . .	1	родина
„ 1 карб. 2 к.	„ . . .	10	„

Лиш такі маємо відомості про підсусідків. Тепер перейдемо до робітників.

Але поміж підсусідками та наймитами треба розглянути ще одну категорію чи групу населення — шинкарів. Вони були самостійніші аніж прості наймити і менше забезпечені господарством аніж, навіть, підсусідки. Шинків

у Гоголеві було 7. Один з них належав підпомішному козакові, що сам і шинкував. Інші належали:

старшині	3
церкві	1
козакам (підп.)	2

В цих шинках шинкували шість шинкарів, що там і жили з своїми родинами. Всього жило тут 32 особи (16 чол. та 16 жін.). З них робочого віку 7 чол. та 10 жінок, пересічно на родину припадало 5,3 ос. обох полів; роб. чол.—1,17. Отже родина, порівнюючи до інших груп за велика на 1-го робітника, тому лиш один шинкар мав скот: 1 коня; свиней—1; овець—13. Всі інші ніякої власності не мали. Засобами для життя у них був шинкарський заробіток, зазначений, правда, тільки в двох випадках: „шинкує за 10-ту квартиру господарською горілкою“; „шинкує церковним медом, пивом і пр. за 10-ту квартиру“. В одному випадку: „шинкує господарською горілкою і з того живе“, Консистенського податку шинкарі не платили. В однім випадку маємо примітку: „консистенції платить господар“.

Всі шинкарі в Гоголеві були люди заходжі:

З Правобережжя	1
„ инш. сот. Київ. п-ку	3
„ Ніженського п-ку	1
„ Переяслав. „	1

Соціяльне походження зазначено в двох випадках:

	діакон з посполитих (у церк. ш.)	1
	„отставной гусар“	1
Національне „ „	в однім випадку: „родимець циганської нації“	1

Про інших не зазначено, але їх прізвища можуть дещо про це сказати (Петро Потреба, Овсій Зайченко, Антін Березницький— укр. та Ілля Беляев, Федір Філіпов— рос.).

Наймитів наймали до 37 дворів:

до старшинських	4	дворів
„ попівських	2	„
„ виборн коз.	13	„
„ підпом. „	18	„ ; всього 0,82%.

З документів бачимо, що наймалося 57 осіб обох полів (36 чол. та 21 жінка) різного віку й на різних умовах. З них трое мали родини, що разом з ними жили у господарських дворах. Через це ця група людности складалася з 62 осіб обох полів (38 чол. та 24 жін.), з яких (не враховуючи сюди дітей наймитівських родин) робочого віку було чолов. 18 та жін. 4, а не робочого „ „ „ 18 „ „ 17.

В залежності від віку наймита та, певно, заможности господаря, наймити працювали на різних умовах:

за харч і одіж . . .	21 осіб
„ науку ремесства . . .	10 „
„ борг	1 „
„ гроші, харчі і одіж .	24 „

одержуючи				одержуючи			
в рік: 1 карб.	—	1 роб.		в рік: 2 карб. 80 коп.	2 роб.		
„ 1 „	20 коп.	1 „		„ 3 „	—	3 „	
„ 1 „	40 „	1 „		„ 4 „	—	1 „	
„ 2 „	—	10 „		„ 5 „	—	1 „	
„ 2 „	50 „	4 „		не означено плати	1 „		

Їх соціяльне походження (зазначене до речі не зівсіді) було у 10 випадках — козацьке і в двох — посполитське. Про інших нічого не відомо. Родом вони були місцеві й заході:

з інших сіл Київ п-ку . . .	3
„ Миргорода	1
„ Старо-Костянтинова . .	1
„ Переяславського — п-ку .	1
за інших відомостей немає.	

Після всього вищесказаного, кидаючи ще раз побіжний погляд на соціяльне розгалуження людности в м. Гоголіві, економічний стан її та тенденції розвитку, мусимо сказати, що Гоголів, положений побіля чималих торговельних центрів тодішньої України як Київ та Остер, все залишався лиш адміністративно-військовим осередком, населення якого в часи переведення опису уже спокійно поживаючи, живилося з хліборобства, та в меншій мірі, з переробки його продуктів на борошно й горілку для місцевого споживання і, не займаючись скотарством спеціально, часто плекало скоту більше ніж того вимагали власні, хліборобські тільки, інтереси. Бідніші на земельні вжитки господарства до хліборобства додавали ремесство, а зовсім бідні, що землі не мали, щоденний заробіток мали за постійний засіб до життя. Промисловість обмежувалася гуральництвом та млинарством веденим у незначних розмірах. Для перемелювання хліба користувалися даровою енергією вітру, бо текучої води в Гоголіві не було. На будовання вітряків та й гуралень вимагалися певні кошти, капітал, а тому до них приступали тільки заможніші кола чи особи верстви. Бідніші господарства все біднішали збуваючи свої добра через заставу та продаж, а за їх кошт, хоч і поволі багатіло господарство старшини та заможнішого, найперше виборного, козацтва.

Колонізаційні рухи припинилися. Масової міграції ніде не слідно. Виходили і приходили одиниці, шукачі „иншої“ долі, опосідали куплені ґрунта або осідали в підсудіках.

За найбільшого земельного власника в Гоголівській сотні без сумніву треба вважати Печерський монастир, якому тут належало восьмеро сіл з їх посполитим населенням та всіма незаїнятими ще посполитим населенням околицями сіл: пущами, дібровами, лісками, сіножатями й озерами з правом на ловлення риби. Господарство своє м-р організує навколо чотирьох своїх дворів, що стояли в Богданівці, Димерці, Пухівці та Троещині. Щоб уявити собі, що-то за монастирський двір, звернемося до Інвентаря Пухівського Господарства:

„Палац монастирський,.. обнесено навколо „дѣлованемь“, в яким трое воріт. А в дворі: 1) світлиць великих чотири з чуланами сінцями й ганками. В тих світлицях грубок зелених кахлевих три, а одна „образцева“; коминів цеглових чотири. На тих покоях світлиць без грубок дві. А в цім палаці дверей 28 та вікон у верхніх світлицях 14 у дерево оправлених, та в нижчих 21 вікно, з яких трое в олово оправлені. На вікнах, крім верхніх і двох сінечних, віконниці на завісах і з прогоничами залізними. 2) Пекарня, а через сіни друга хата з двома чуланами рублені з різаного дерева. В сінцях, хатах і чуланах на гаках і завісах залізних дверей 7. 3) Від світлиць праворуч льох вхідний, рублений для переховування горілки, з двома дверима на гаках і завісах залізних. Біля льоху повітка, квасня медова, льодовня рублена. 4) Комор рублених дві. 5) Від в'їзних воріт ліворуч також дві комори, а праворуч під тином льох з прибоком рублений, а в нім трое дверей. Біля того льоху возівня також рублена з подвійною брамою, а в ній різне господ. майно. Біля неї стайня для коней в шули рублена, з помостом і з піддашшям, а в піддашшю чуланчик малий з господарчими речами. Всі ці будівлі гонтом криті. 6) Праворуч од стайні клуня рублена велика з чотирма дверима, соломою крита, а біля неї загорода для рогатого скоту з череди та коней. В загороді повітка рублена з кругляку під соломою; тут-же кошара для овець, а для скотарів — хата з сіньми й коморою, рублена; в хаті — піч проста. За палацом до Десни сад невеликий і город огірками засажений. В саду пнів 3 з бджолами... а за садом гуральня рублена під гонтом, а при ній хатка мала з кахлевою грубкою простою; в гуральні грубок глиняних 5, казанів мідяних робочих з кругами, горщиками й притрубками 3; при кожному казані труб мідяних по три; баня мідяна з шапкою із двома трубами мідяними; казан затиральний мідяний 1 і т. и. інвентар гуральні.

Біля гуральні — саж для годівлі свиней.

В цьому Пухівському монастирському дворі зосереджувалося господарство Пухівки, Рожівки на лівім—і В.-Дубешні, Н. Дубешні та Новосілки на правім березі Десни. Сюди належало рільного поля на 603 дні, сіножатів на 230 скирт, заросли для розчистки на 500 днів, три шматки лісу на 12, 18 та 30 верст навколо, та шестеро озір з рибними ловлями: оз. Туровець (біля Новосілки), Медведок, Шулейка, Комарове (біля Пухівки), Святницьке, Мотелівське (Н. Дубешня). Ловили тут щуку, карасі, плитки, лини, окуні, а найбільше дрібної сошки. Біля Пухівки, ще й хутір монастирський був, а в ньому: хата, баня, комора, хлів, солодовня й сушня, рублені та криті соломою, а біля хутора на Комарівці гребельна водяна мельниця та до того-ж господарства належало мельниць водяних на човнах на Десні 3. Вони давали прибутку 30 чт. мір-

чука або 10 карб. грошима. Тут-же кінний завод на 22 матки, а при ньому 16 молодих лошат. В інших селах господарство велося нарізно. До них належала потрібна кількість господарчих будівель та рільного поля 3120 днів, сіножатів на 3537 коп. та 6 шм. лісу на:

1 в.	навколо	2 шм.
3 „	„	1 „
12 „	„	1 „
30 „	„	1 „

Тут при с. Троєщині — пасовисько на 5 в. ширини й 6 в. довжини.

У всіх господарствах печерського монастиря стояло 5 монастирських дворів, які розцінювалися:

у	50 карб.	— 1 дв. ¹⁾
„	120 „	1 „
„	150 „	1 „
„	200 „	1 „
„	800 „	1 „

В них стояло:

1) покоїв	13	2) водяних мельниць крім	} прибут. 30 чт.	
хатів	8	пухівських		1
господар. буд.	34	водяна мельниця на Во-		
		сковиді		1
		вітряків		3

3) пасік, розташованих на хуторі біля Димерки—дві, на 175 вуликів; 4) згадана в інвентарі гуральня. В гуральні винникові-фахівцеві платилося по 5 коп. від перегнаної діжки, з якої виходило 10 відер шинкових горілки. Для гуральні споживався як свій хліб, монастирський, так і куплений, а всього 115 четвертей житнього борошна та 25 четвертей солоду. В поміч винникові при роботі давалися помічники з підданців. Поміж селами стояло п'ять шинків монастирських (два — димерських і три — пухівських) для зручності продажу горілки і пухівські шинки давали 80 карб. прибутку. Крім кінного заводу було в цих господарствах ще скоту:

робочого	— 18 гол.	та 681 шт. дрібного скоту
корів	42 „	
молодн. в. р. ск.	84 „	
		(620 овець, 41 свиней та 20 кіз).

Прибутки від усіх галузів господарства зведено тільки в Димерці і тут сума прибутку становить 300 карб. на рік.

За другого власника у гоголівській сотні по величині земельних вжитків і кількості підданців треба вважати Флорівський монастир. У селах Сеньківці та Русановім стояли його двори, навколо яких і організоване було його мана-

¹⁾ Цей двір у с. був Рожівці, але господарства самостійно там не велося.

стирське господарство. До с. Русанового тягло ще й село Плосььке. В Сеньківці у дворі стояло (за с. Русанове відомостей немає)

покоїв	2
хат	2
господ. буд.	10

а оцінює його м-р у 200 карб. До цього двору належало: 2 мельниці на р. Стариці по два кола. Мельниці мелють безперестанку і дають на рік прибутку 100 чт.; гуральня на 3 казани з продукцією горілки 1100 відер з власного хліба; шинок, що продає власну горілку, приносячи 50 карб. прибутку, а горілка коштувала 4 коп. за кварту.

В цих селах до м-ря належало: 386 днів рільного поля, сіножатів на 26 скирт сіна та в с. Русановім ще й ліс (незвісно скільки). Робочого скоту — 40 гол. (коней — 23, волів — 17), корів — 28 шт.; молодняку — 60 шт.; дрібного скоту 1428 (овець — 1397, свиней — 16 та 15 кіз).

Манастирі: Братський, Миколаївський, Михайлівський-Золотоверхий та Больницький володіли по одному селу, а крім того Больницькому манастиреві належали ще двори й в с. Осокірках, у яким були ще двори і м-ря Видубецького. Господарські двори мали тільки манастирі Больницький, Братський, Миколаївський та Михайлівський, а всього чотири двори. В них:

покоїв	15
хат	7
господ. буд.	23.

Розцінювалися вони по:

80 карб.	(Больн. м-ря)
100 „	(Микол. „)
150 „	(Братськ. „)
600 „	(Михайл. „)

До дворів належало: водяних мельниць на р. Ковпит 2 по 1 колі, які давали прибутку 60 чт.; шинків — 2. В однім з них продається горілка манастирська (Мих. м.), а в другім (Мик. м.), горілка, яку закуповують у Київі. Цей останній, продаючи 200 від. горілки, дає 20 карб. і 80 коп. прибутку. Землі рільної — 107 днів; сіножатів на 86 скирт; заросли лісової на 20 днів; пасовиськ 2: одно на 6 верст навколо, а друге — на 5 днів оранки. Рибних ловель — 11 в озерах: Неводному, Розсвісі (с. Вигурівщина), Святищі, Василівським, Русанівським, Долобоцьким (с. Микольське), Білім, Безименнім, Орлицьким, Двудовчуші та в р-ці Позняківці. Скот був тільки у дворах Михайлівського та Братського манастирів. Робочого скоту 38 шт. (волів — 24, коней — 14), корів — 10, молодняку — 16 шт., та дрібного — 113 шт. (овець — 80, свиней — 28, кіз — 5).

Окрім манастирів ще володіли посполитими в гоголівській сотні окремі особи, приватні власники, як з української старшини родом, так і чужинці. Підкоморій остерський Андрій Миткевич, вдова б. т. Ганна Ханенчиха, колеж. асесор Анучин (в с. Бобрику), вдова п-ка Віра Дараган (в с. Рудні), Кост. Скоропадський та вдова б. т. Ганна Миронович (В. Стариця), мали тут своїх під-

данців і земельні вжитки. Дараган, Миткевич, Миронович і Скоропадський мали тут свої доми, приїжджі двори¹⁾. В них стояло:

покоїв	4
хат	4
господ. буд.	18

та у Мироновички: водяна мельниця на Смолярці з продукцією 100 чт., гуральною на 3 казани з продукцією 900 відер і шинок 1.

Землі рільної до цих дворів належало 1100 днів, у тім числі 178 днів присвоєних Ханенчихою козацьких ґрунтів, сіножатів на 2452 коп. та 24 дрібних шматків лісу від 40 саж. навколо до 14 в. навколо. Ніякого скоту вони не мали, хоч у Ханенчихи, Мироновички та Миткевича землю засіяно:

жита	35 чт.
пшениці	1,5 „
ярини	36 „

Дараган здає землю свою підданцям з десятини, про Анучина не відомо де він і проживає, а про Скоропадського немає в опису таких відомостей.

У деяких монастирських дворах для догляду і двірських робіт жило 27 посполитих обох полів:

в мал.	в 5 ч.	4 ж.
в роб.	в 8 ч.	9 ж.
в стар.	в —	1 ж.

і працюють: то як послушники, то як наймити за харч, то як фахівці гуральництва за грошову винагороду або як прості наймити від 2 карб. індивідуально (2 вип.) до 8 карб. на родину (1 в.).

Другою суспільною групою, у якій описували добра, але сама вона описуванню не підлягала, тут, як і в м. Гоголеві, було духовенство. Йому належало 14 дворів, а в дворах стояло:

покоїв	16
хат	14
господ. буд.	40

До них належало 4 водяних мельниці, з яких дві стояло на Десні, одна на Дніпрі (в спільнім володінні з посполитим) та одна на Чорторию (в спільнім володінні з військовим товаришем з Моравської сотні). Прибуток з них:

1 мельниця	прибутку не дає
1 „	„ „ дає 8 чт.
2 „	„ „ дають по 10 чт.

крім того—4 гуральні, що мали по одному казанові від 50 до 100 відер. Горілку курили з власного хліба. Земельні вжитки належали лиш до 7 дворів (50%),

¹⁾ Поняття приїжджого двору в гоголівській сотні не сходиться з поняттям його в Канівській сотні (див. М. Ткаченко: Канівська сотня).

їм належало рільного поля на 76 днів та сіножати на 765 копиць. 5 дворів землю мали „от монастиря определенною“, а два — власну:

до 8 днів — 3 дв.	(21,43 ⁰ / ₀)
9 — 20 „ 2 „	(14,29 „)
36 „ 1 „	(7,15 „)
ріллі не мали 8 „	(57,13 „)

Сіножати мали 7 дворів по:

до 100 кіп — 4 дв.
101 більше — 3 „

та лісу 2 шм. на десятки саж. навколо. (До речі, о. Петро Рашкевич з Димерки, що наробив стільки неприємностей своєю заявою управителеві, ніяких земельних вжитків не мав). Скоту мали:

робочого — 58 шт.	(волів 27 коней 31)
корів — 34 „	
молодняку — 55 „	
дрібного — 140 „	

Пересічно на кожний двір припадало 4,1 робочого скоту, 2,6 корів, а всього великого — 10,5 і дрібного 10 шт., отже, мало чим їх забезпеченість земельними вжитками та скотом різнилася від бідніших шарів казачтва та посполитих, частіш поступаючись усім перед ними. Та й були вони вихідцями з тих-же шарів посполитської людности і завжди поверталися, особливо попівські вдови та діти, до тих-же верст. В цих-же дворах жили ніяких ужитків і власности не мавши сусіди, підсусідки, у 3-х дворах — 4 родини з 15 осіб:

молад. віку 3 ч. 6 ж.
робоч. „ 3 „ 3 „

В однім випадку підсусідком був зять власника двору. У 5 дворах, крім того, ще було 9 робітників:

в мол.	в. 1 ч. 1 ж.
„ робоч.	в. 4 „ 3 „
Всього	5 ч. 4 жінки,

які працювали на таких умовах:

за харч і одіж — 4 особи	
за 1 карб. 20 коп. — 1 „	
„ 1 „ 50 „ — 1 „	
„ 2 „ 50 „ — 1 „	
за половину ганчарували	2 „
	9 осіб

Коли згадаємо ще 3 пасіки на 45 вуликів, то це і все буде чим володіло духовенство у всіх селах гоголівської сотні.

В тіснім сполученні з духовенством, звичайно, були церкви, а при них, мало не завжди були школа та шпиталь.

Церкви були у 16 селах. При дев'яти церквах були школи, для „содержання школьників“ для „обучения детей різних чинов“, для „обучения грамоти козацьких дітей“; та при трьох церквах школи й шпиталі. Отже при 75% церковів були ті заклади. В школах навчали дяки, що часто чи то у школі чи в шкільно-церковному подвір'ї й жили з своїми родинами. А в шпиталях жили старці і, як це не дивно, всі (а їх там жило 16 осіб обох полів: каліки, й старі, до праці не здатні люди) вони були люди захожі: з Ніженського полку, з Стародуба, Ромна, Сум, Требухова, Ольбина, Гоголева, Броварів і Конотопу і „пропитані з милостини мали“.

Козацьке населення у гоголівській сотні, крім самого міста Гоголева, залишилося тільки в сс. Бобрику, Великій Стариці, Красилівці, Плосьькім, Рудні та Світильнім. В інших селах козацтво було або знову повернено в підданців гетьманськими універсалами ще з самого початку будівництва військово-козацької держави, або шляхом скуплі та присвоєння чи захоплення козацьких ґрунтів монастирями та старшиною. Повернення козацтва знову в підданці відбулося тут тим швидше, що гетьманський уряд рано взяв під свою протекцію православну церкву, якій великі маєтності належали тут, в гоголівській сотні, поблизу Києва. Повільніше відбувався цей процес другим шляхом, шляхом захоплення та привласнення, але так же певно. Документи і самий опис не раз згадують такі факти, проте, ніде не зустрічаємо відомостей, щоб такі очевидні й доведені факти порушення чужої власности виправлялися на користь того хто постраждав. Факт насильства фіксувався, а акт про те залишався в архівах для нащадків, ніякої користи не приносивши для живих. Через ці то причини козацьке населення сотні тільки й затрималося у вищеназваних селах, хоч процес захоплення й привласнення відбувався й тут і особливо помітний в с. с. Бобрику, Світильнім. В усіх цих селах козацькому населенню належало 192 двори й 2 бездвірних хати ¹⁾, або 21,1% дворів всіх за виїнятком Гоголева, поселень сотні. Козацтво в цих поселеннях, як і в самому Гоголеві, ділилося за тими-ж що й там принципами на виборне та підпомішне. Виборне козацтво посідало 35,5% дворів, підпомішне — 64,5%.

Виборні козаки мали:

у с. Бобрику	17	дворів
„ Вел. Стариці	19	„
„ Красилівці	4	„
„ Плосьькім	7	„
„ Рудні	2	„
„ Світильнім	20	„
а всього 69 дворів.		

В цих дворах стояло 193 хати, 517 різних господарських будівель (82 комори, 49 комірчин, 310 хлівів, 3 стайні, 74 клуні) та крім того ще: 14 вітряків,

¹⁾ Один з цих дворів у с. Світильному був захоплений вдовою бунчук. т-ша Мироновича.

З водяних мельниці та 24 гуральні. Всі двори, хоч і в різній мірі були забезпечені господарськими будівлями. На кожний двір, пересічно, припадало 2,8 хати (у Гоголеві — 2,4) та 7,5 різних господар. будівлі (у Гоголеві — 5,24). До цих-же дворів належало ще й 8 пасік на 253 вулики¹⁾, які були у козаків у Бобрику, В.-Стариці та Рудні. Дісталися ці двори виборним козакам:

по спадщині	— 56 дворів	81,0%
„ куплі	— 5 „	7,2 „
не означено як	— 8 „	11,8 „

але дуже можливо, що ці останні також по спадщині перейшли до виборних козаків. Згадані уже допоміжні промислові заклади в господарстві: мельниці, вітряки та гуральні не завжди приносили господарству користь. Наприклад: 15 гуралень в опису згадуються без означення їх розміру (кількості казанів і їх розміру на відра), бо вони пустували після заборони гнати горілку. Тільки у Великій Стариці розмір 5 гуралень визначено і є всі підстави гадати, що коли не всі (9) Великостарицькі гуральні працювали, то у всякім разі 6 з них працювали напевно, бо належали вони козакам, що й вітряки мали, отже крім лишків свого збіжжя могли перегонити прибуток, мірчук з вітряків. Розміри гуралень тут були:

1 гуральня з 1 казаном на	50 відер
2 „ „ 1 „ „	100 „
1 „ „ 1 „ „	200 „
1 „ „ 2 „ „	300 „
4 „ „	не зазначено

З вітряків, а всі вони мали по одному каменю, три у с. Світільнім пустували. Пересічна продукція їх (річна) 30 чт., а прибуток — завжди десята міра. Мельниці водяні належали козакові світільнівському Конст. Гуляницькому, але одну з них (під с. Русановим) був захопив бунч. тов. Сулима. Їх продукція — 80 чт., а прибуток — 12 чт. Ці дві мельниці стояли на Рудці біля с. Плосьького і, очевидно користуючись з того, що з 2-х вітряків, що були в Плосьькім, один пустував — мірчук брався більший ніж де инде.

У 65 дворах жили самі виборні козаки з своїми родинами та у деяких, в окремих хатах їх підсусідки, а в інших 4-х дворах проживали тільки їх підсусідки.

Усе населення цих дворів складалося з 972 осіб обох полів (514 чол. та 458 жін.), що творили 203 родини. На кожну родину, пересічно, припадало з них 4,6 осіб (у Гог. 5,19), а на кожний двір — 15 осіб об. п. (у Гог. 14) або 3,12 родин (у Гог. 2,7). По дворах родини проживали:

по 1 родині у 12 дворах;	по 5 родин у 2 дворах
„ 2 „ „ 15 „	„ 6 „ „ 3 „
„ 3 „ „ 18 „	„ 7 „ „ 1 „
„ 4 „ „ 10 „	„ 8 „ „ 4 „
	203 „ „ 65 „

¹⁾ Розміром пасіки були:

на 5 вуликів — 1 пасіка	на 40 „ — 1 „
„ 10 „ — 1 „	„ 58 „ — 1 „
„ 20 „ — 2 „	„ 70 „ — 1 „
„ 30 „ — 1 „	
	Всього . 253 „ — 8 „

Козаками з прадіда були 200 родин; приписалися в козаки з посполитих — 1 родина, з попівських дітей — 2 родини. Всі вони були переважно родимцями тих сіл, в яких і проживали. Зайшло з інших місцевостей тільки 81 особа обох пол.:

з інших сіл Київ. п-ку 3 ч. 69 жін.
 „ Переясл. полку — 7 „
 „ Правобережжя — 1 „
 „ інших місцев. — 1 „

Найбільший % (97,5) зайшлих припадає на жінок, очевидно тому, що вони виходили з села в село заміж. У складі цього населення було:

осіб у молодому віці (до 15 років) 263 ч. 220 ж.
 „ „ робочому „ (16—60 „) 232 ч. 217 ж.
 „ „ старшому „ (61 і більше) 19 ч. 21 ж.
 Всього 514 ч. 458 ж.

менша кількість жінок, що в інших місцевостях як-раз буває навпаки і пояснює, чому дружилися виборні козаки на стороні.

Чоловіки робочого віку, так звана робоча сила, по дворах розподілялися так, що:

Було роб. чол. сил.	У назв. поселеннях		У Гоголеві
	двор.	%	%
0	1	1,54	—
1	9	13,85	24,54
2	17	26,15	22,64
3	12	18,46	22,64
4 і більше	26	40,00	30,18
Всього . .	65	100%	100%

Найбільша кількість чоловіків у робочому віці в однім дворі була (один випадок) — 10 осіб. Пересічно-ж, на кожний двір припадало 3,5 осіб (в Гоголеві — 2,9). Таким чином робочими руками господарства виборних козаків були забезпечені і навіть добре забезпечені більше як на 80%, що перевищує забезпечення й розподіл чол. роб. сили у виб. козаків в м. Гоголеві.

Земельні вжитки у виборних козаків були у вигляді ріллі, сіножати та лісу. Їм належало 3568 днів 1 упруг ріллі у 993 шм. Ця земля в опису показана в різних комбінаціях і сполученнях у факті володіння за 80 господарями. В зазначеній кількості землі рільної було прикуплено до спадщинного володіння 19 дворами 389 дн. (10,9%) у 107 шматках. З цього було заставлено в різні часи трьома дворами 32 дні у 10 шматках, та у трьох козаків: Обиуха та Поповиченка з Бобрика — Ханенчихою, та Тищенка з Світільного — київським полковником Танським (50 років назад) захоплено 51 день ріллі і

1 день городу. Таким чином кількість дійсної власности ріллі була 3485 днів і 1 упр. у 990 шматках. Шматки ріллі були невеликих розмірів від одного упруга до 40 день, але пересічний їх розмір 3,5 дні. На кожний двір, пересічно, припадало 15,2 шм. або 53,61 дн. ріллі (Гоголів. 49,61), але реальне володіння мало інші розміри, а крім того 5 дворів (7,70%) ріллею володіли разом з іншими дворами, своїми родичами. Дворів, що володіли кількістю ріллі, на якій не можна було господарювати, с-то, меншою (як ми умовно визначили, зважаючи на те, що ті, які мали до 8 дворів, часто жили з заробітків) від 8 днів, не було (у Гог. — 2 дв.), далі,

від 9 — 20 днів ріллі мали	4 дв.	(6,15%)
„ 20 — 50 „ „ „	21 „	(32,30 „)
„ 51 — 100 „ „ „	29 „	(44,61 „)
„ 101 і більше „ „ „	6 „	(9,24 „)
Всього 65 „		(100%)

Більше як 50% дворів були забезпечені ріллею краще від пересічної норми. Сіножаті уже мали тільки 40 дворів (61,5%) у 85 шматках на 3485 копиць:

від 10 до 25 кп. мали	2 дв.	(3,06%)
„ 26 „ 50 „ „ „	8 „	(12,30 „)
„ 51 „ 100 „ „ „	16 „	(24,61 „)
„ 101 і більше „ „ „	14 „	(21,54 „)
Всього 40 „		(100%)

а пересічно на кожний двір виб. козаків припадало 1,3 шм. на 53,61 кп. (у Гол. 46,5). Найгірше забезпечені були виборні козаки с. Плоського, на 7 дворів яких припадало тільки 40 кп. сіножати, якою фактично володів один двір.

Ліс також мали не всі двори. 57 дворів (87,65%) мали 175 шматків лісу різної великості, що мірялася як і скрізь в ті часи, мірою „навколо“:

на десятки сажнів	1 шм.
„ сотні „	70 „
„ 1 — 2 верстви	96 „
„ 3 і більше „	8 „
185 „	

І сіножаті і ліс, так само як і ріллю, прикупували (11 шм.), заставляли, при скруті, за гроші іншим та захоплювали, правляшували економічно сильніш верстви суспільства. Всі ці вжитки розподілялися так, що:

1 двір володів тільки ріллею
4 двори володіли ріллею й сіножаттю
21 „ „ „ й лісом
34 „ „ „ та сіножатю
5 „ „ вжитками разом з іншими дворами.

Городи окремо показано в трьох випадках і то в однім лиш як згадка, що город разом з ріллею захопила Ханенчиха.

При такім розподілі земельних вжитків, хліборобством мали спроможність займатися всі виборні козаки, зрідка тільки (у 2-х випадках) вдаючись до ремесла, як допоміжного засобу до життя. Відповідно до того були вони забезпечені й скотом. Воли, коні, корови, вівці, свині та кози — їх скот. Їм належало 698 гол. робочого скоту (волів 367 та коней 331) корів 271 шт., молодняка вел. рогатого скоту — 398, та дрібного скоту 1871 шт. (овець — 1351, свиней — 451 та кіз — 69). Великий скот, як і дрібний, в різній кількості належав до всіх дворів виб. козаків. Зокрема робочим скотом (а за такий, як і при розгляді м. Гоголева, вважаємо волів і коней, хоч звичайно в деяких господарствах до роботи могли й корів впрягати) вони були забезпечені так:

олів об. скоту	Мало забезпеч.			Середньо забезпеч.			Добре забезпеч.		
	Посел. сотні		Гогол.	Посел. сотні		Гогол.	Посел. сотні		Гогол.
	двор.	%	%	двор.	%	%	двор.	%	%
0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	3,77	—	1,53	1,89	—	—	—
2	—	—	—	1	1,53	5,66	—	—	—
3	—	—	—	1	12,31	22,64	—	—	—
4—5	—	—	—	8	—	—	—	—	—
6—10	—	—	—	—	—	—	27	41,54	37,74
11 і більш	—	—	—	—	—	—	28	43,09	28,30
	—	—	3,77	10	15,37	30,19	55	84,63	60,04

Всі були середньо (15,37%) і добре (84,63%) забезпечені робочим скотом, а пересічно на кожний їх двір припадало:

робочого скоту 10,7 шт. (Гог. 8,7)
 „ „ й корів 14,9 „ (Гог. 11,17)
 всього великого скоту з молодняком 21 шт. (Гог. 14,27)
 дрібного скоту 28,7 (Гог. 31,23).

Отже виборні козаки сільських місцевостей Гоголівської сотні були краще забезпечені й земельними вжитками й робочим скотом і взагалі (за винятком дрібного) скотом. Ремесло як допоміжний спосіб добування засобів до життя було у двох родин-дворів. Це ремесло ткацьке й різницьке. Про мельниці водяні, вітряки, гуральні та пасіки уже було говорено вище. Вони давали дещо прибутку господарству, коли функціонували. Взагалі-ж прибутку від свого господарювання виборні козаки одержували 393 карб., по:

1 карб. — 2 дв. 5 карб. — 8 дв.
 2 „ — 4 „ 6—10 „ — 27 „
 3 „ — 10 „ 11—20 „ — 4 „
 4 „ — 7 „ не показано прибутку у 3-х дворах,

а податків і повинностей, окрім виборної служби козачої, за ними в опису ніяких не записано.

Кінчаючи цей огляд соціально-економічного стану виборних козаків сільських місцевостей гоголівської сотні, вважаю за потрібне ще додати, що в число виборних козаків я вніс і двох значкових товаришів з с. Бобрика тому, що звання це було не реальне, бо-ж дійсних значкових товаришів, як старшину, опис на облік не брав, тільки їх господарства.

Підсусідки у виборних козаків жили у 12 дворах разом з козаками та у 4-х окремих дворах, а всього 56 осіб. Про них, як і про робітників, яких тут було 15 осіб у 12 дворах, будемо говорити нижче, звівши разом всіх підсусідків сільських поселень сотні та робітників.

До підпомішних козаків тут зараховуємо, так само як і в м. Гоголеві, найперше тих, що платили консистенський податок, а потім усіх тих, які хоч і не платили консистенського податку, проте й служби виборної козачої не відбувають, принаймні, того за ними не записано. Їм належало дворів:

у с. Бобрику	53 двори
„ „ Вел. Стариці	14 дв. 2 бездвір. хати
„ „ Красилівці	10 „
„ „ Плоськім	4 „
„ „ Рудні	9 „
„ „ Світильнім	32 „
а всього	122 „ 2 ¹⁾ бездвір. хати.

Всі двори як і бездвірні хати, були забезпечені (в різній мірі) господарськими будівлями, отже, по суті, не було різниці поміж двором та бездвірною хатою, а тому в наступнім, особливо подаючи відсоткове співвідношення, вираховуємо їх з поєднаних дворів з бездворовими хатами. В цих дворах (отже й при бездворових хатах) стояло 196 хатів, 513 різних господарських будівель (50 комор, 97 комірчин, 302 хліви, 64 клуні) та 3 вітряки. Не забезпечених господарськими будівлями було лиш 2 двори²⁾. На кожний двір підпомішних козаків припадало, пересічно, 1,58 хатів (у Гог. підп. коз. 1,4) та 4,13 господ. будівлі (у Гог. — 2,44). Таким чином двори підпомішних козаків сільських місцевостей були ліпше забезпечені господарськими будівлями аніж у м. Гоголеві. Дісталися у володіння ці двори:

по спадщині	92 дв. (74,20%)
як посаг	5 „ (4,03 „)
по куплі	16 „ (12,90 „)
з дозволу громади (займанщина)	1 „ (0,80 „)
не зазначено	10 „ (8,07 „)
	124 „ (в тім числі й 2 6-х) 100%

¹⁾ В с. Вел. Стариці.

²⁾ с. Світильне — 1 дв.; с. Красилівка — 1 дв.

В цих дворах проживало 1042 особи обох полів, що творили 216 родин. На кожну родину, пересічно, припадало 4,84 особи (у Гогол. — 4,61), а на двір 1,74 родини (Гог. — 1,6) або 8,4 осіб (у Гогол. — 7,32). Проживали вони:

по 1 родині у	60 дворах,
„ 2 „ „	37 „
„ 3 „ „	22 „
„ 4 „ „	5 „
	124 „

По віку козаче населення ділилося так, що:

у молодому віці (до 15 років)	їх було	247 чол.	239 ж.
„ робочому „ (16—60 „)	„ „	258 „	264 „
„ старшому „ (61 і більше)	„ „	22 „	12 „
Всього		527 „	515 „

Козацького, з прадіда, походження було 196¹⁾ родин

з посполитих	13 „
з попівських дітей	4 „
вихрестів з діда	3 „
	216 „

Мабуть, знову-таки, ота менша кількість жінок серед козачого населення спричинилася до того, що 0/0 захожих серед жінок більший, ніж серед чоловіків. Приходили переважно з ближчих місцевостей Київського полку, часто тільки з інших сіл тої-ж гоголівської сотні.

	Таких було	23 чол.	і 50 ж.
зайшлих з Гадяцького	п-ку	1 „	— „
„ „ Лубенського	„	1 „	— „
„ „ Ніженського	„	1 „	3 „
„ „ Переяславського	„	5 „	5 „
„ „ Прилуцького	„	1 „	— „
„ „ Стародубського	„	1 „	— „
„ „ Правобережжя	„	5 „	1 „
А всього		38 „	59 „

Робочими руками чи чоловіками в робочому віці двори підпомішних козаків тут були забезпечені так (див. стор. 111):

Пересічно на двір припадало 2,08 (у Гогол.—1,66) осіб. Як і будівлями, робочими руками підпомішні козаки сільських місцевостей були краще забезпечені ніж у м. Гоголеві. Особливо це ще підкреслюється їх власністю на земельні вжитки. Це пояснюється, на нашу гадку, з одного боку тим, що тут у сільських місцевостях при малій їх кількості та постійнім великим тисненні на них великих власників як з старшини так і монастирів, слабші економічно козацькі двори від-

¹⁾ Дві родини козаків Ханенків у с. Бобрику мають королівську грамоту на шляхетство.

Чолов. роб. сили по двор.	Сіль. місц. гог. сот.			м. Гог.
	підпом.		виб.	підп.
	двор.	%	%	%
0	1	2,46	1,54	6,71
1	47	37,90	13,85	47,32
2	39	31,45	26,15	26,17
3	17	13,71	18,46	15,10
4 і більше	18	14,52	40,00	4,70
Всього	124	100	100	100

падали, „приверталися“ насильно в посполитих, у підданців. З другого-ж боку відсутність тих великих власників у Гоголеві та розвиненіше ремесло давали змогу і слабим економічно дворам підпомішних козаків затримуватися в козацькій групі і відбувати свої повинності. З земельних вжитків їм належало ріллі (чи рільної землі) на 2462 дні у 891 шматку. Пересічно на кожний двір її припадало 19,85 днів (у Гогол. — 13,7) або 7,21 шматка, пересічний розмір яких 2,79 днів. Поміж ними (дворами) були й економічно сильні, що не уступали заможності дворів виборних коз., але були й цілком безземельні, яких тут було 18 дворів 14,52% (у Гогол. — 33,56%); 4 двори володіли землею разом з іншими дворами (3,22%), а решта — 102 двори мали:

до 8 днів —	15 дворів	(12,09%)
від 9 — 20 „ —	35 „	(28,23 „)
„ 21 — 50 „ —	45 „	(36,29 „)
„ 51 — 100 „ —	7 „	(5,65 „)
Всього	124 „	(100%)

З цієї кількості рільної землі було заставлено різним особам 102 дні у 24 шматках, а в заставу віддавало землю 11 дворів. З тої-ж-таки кількості ріллі захопила собі старшина в селах Бобрику та Світільнім у 11 дворах 24 шматки на 72 дні. Дісталася козакам ця земля переважно у спадщину (94,5%), а по куплі тільки 136 днів у 32 шматках — 8 дв. (5,5%).

Потрібних для плекання скоту сіножатей підп. козаки мали на 4566 копиць у 95 шматках. З цієї кількості підп. козакам с. Бобрика належали 75,5% а с.с. Світільне та Плосььке сіножатів зовсім не мали. Не зважаючи на такий нерівномірний розподіл сіножатів поміж селами, все-ж пересічна норма на кожний двір — 36,82 коп., значно перевищуючи туж норму у підпомішних Гоголівських (13,27 коп.). Сіножаті ці належали 60 дворам (48,38%); 3 двори володіли разом з іншими, а решта сіножатів не мала (49,19%). Фактичне розподілення їх було:

до 10 коп.	3 двор.	(2,43%)
11 — 25 „	11 „	(8,86 „)
26 — 50 „	16 „	(12,90 „)

51 — 100 кн.	19 дв.	(15,33 ^{0/0})
101 і більше	11 „	(8,86 „)
Всього 60 „		(100 „)

З цієї-ж-таки кількості сіножатів було заставлено в с. Бобрику на 40 копиць сіна та там-же захопила Ханенчиха 2 шматки на 70 копиць.

Ліс так само належав не до всіх дворів. 148 шматків його переважно дров'яного, або хмизу, хворосту належало до 75 дворів, а 3 двори володіли спільно з іншими (у 7 випадках цей ліс — будівельний). Значить, 37,7^{0/0} дворів не мали лісу. Надто незвичайна міра лісу „навколо“ не дозволяє скласти порівняльної таблиці, по скільки саме того лісу припадало на двір, бо в ту таблицю довелось-б вписати мало не кожний двір індивідуально. Наведемо тільки, що ці шматки були таких розмірів, що:

на десятки сажнів навколо	мірялися	5 шм.
„ сотні	„	72 „
„ 1 — 2 верстви	„	67 „
„ 3 і більше	„	4 „
Всього 148 „		

В Бобрицьких підп. козаків було з цієї кількості захоплено 2 шм., що мірялися на сотні сажнів навколо.

Рілля, сіножаті й ліс належали до дворів у таких поєднаннях:

тільки рілля мали	8 двор.	(6,45 ^{0/0})
рілляю й ліс	38 „	(30,65 „)
„ „ та сіножаті мали	36 „	(29,04 „)
„ і сіножаті	20 „	(16,14 „)
сіножаті і ліс	1 „	(0,80 „)
тільки ліс	1 „	(0,80 „)
тільки сіножаті	2 „	(1,60 „)
без земельних вжитків	14 „	(11,30 „)
володіли зем. вж. разом з іншими	4 „	(3,22 „)
Всього	124 „	(100 „)

При такому розподілі земельних вжитків тільки 85 дв. під козаків мали можливість займатися хліборобством. Вони мали 447 гол. робочого скоту волів — 233 та коней — 214), корів — 225, та молодняка вел. рог. скоту — 361, а всього великого скоту 1033 шт. Крім того, дрібного скоту (овець — 882, свиней — 363, кіз — 58) їм належало 1303 шт. Порівнюючи пересічні числа їх із скотом підпомішних м. Гоголева, побачимо що ці останні лиш дрібного скоту мають дещо більше, від перших, кількість:

Назва скоту	сільськ. місцев.	м. Гогол.
Робочого скоту (волів та коней) . .	3,60	2,3
Всього великого скоту	8,33	6,7
Дрібного скоту	10,50	11,4

А робочий скот по окремих дворах розподілявся так, що:

Робочого скоту	Без скоту			Мало забезпечені			Середньо забезпеч.			Добре забезпечені		
	сіл. пос.		м. Гог.	сіл. пос.		м. Гог.	сіл. пос.		м. Гог.	сіл. пос.		м. Гог.
	дв.	%	%	дв.	%	%	дв.	%	%	дв.	%	%
0	12	9,67	32,56	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	11	8,86	17,11	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	22	17,74	17,79	—	—	—
3	—	—	—	—	—	—	23	18,54	8,06	—	—	—
4—5	—	—	—	—	—	—	27	21,74	10,40	—	—	—
6—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	16,14	13,08
11 і більше	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	3,22	1,00
	12	9,67	32,56	11	8,86	17,11	72	58,02	36,25	24	19,36	14,08

Ніякого-ж скоту не мали 4,09%. Найбільший відсоток забезпеченості робочим скотом зосереджується в групі середньо забезпечених та, в другу чергу, добре забезпечених дворів.

Їх засобами до життя було хліборобство . . . 72 дв.	58,0 %
хліборобство та ремесло 16 „	12,90 „
здавання в оренду своїх земельних вжитків та заробітки 6 „	4,85 „
заробітки 19 „	15,33 „
дякування 1 „	0,80 „
ремесло 7 „	5,65 „
не зазначено 3 „	2,43 „
Всього . 124 „	100 „

Ремісничували 26 родин (а в родинях осіб). З них:

ткачів	було 15 (в цеху — 6)
різників	„ 1
шевців	„ 2 (в цеху — 1)
стельмахів	„ 3
ковалів	„ 2 (обидва в цеху)
кравців	„ 2 (в цеху — 1)
та маляр	1

З податків та повинностей Рум'янцівський перепис за ними фіксує тільки консистентський податок, який і платило 119 дв., а п'ять дворів звільнялися. Платили його тут по „розподілу полковому“ так:

по 1 карб. —	12 дв.	по 2 карб. 4 коп.	17 дв.
„ 1 „ 2 коп.	80 „	„ 3 „ —	2 „
„ 1 „ 4 „	1 „	„ 3 „ 6 „	3 „
„ 2 „ —	3 „	„ 3 „ 60 „	1 „

А всього виплачували консист. податку 154 карб. 10 коп.

Разом з підп. козаками у 16 дворах жило 57 осіб підсусідків та знову в інших дворах 11 робітників (про них нижче).

Ще на закінчення цього огляду треба згадати й за ті 6 ґрунтів в с. Бобріку (не дворів, а инколи „город“, або в деяких випадках ніяк не названо) померлих козаків, які привластила собі Ханенчиха і за нею вони й в Опису значаться. До п'яти ґрунтів належать ще й земельні вжитки, а саме ріллі — 95 днів, сіножатів на 130 кп. (за 2 ґр.) і діброва на 5 днів. Крім того, з цих же ґрунтів продано „Господину Онучину“ 1 ґрунт, та козакові Павлові Вуякевичу, що перейшов з Стародубського полку — 1 двір. Дуже можливо, що на таких-же ґрунтах вона осаджувала й своїх посполитих.

Крім м. Гоголева посполиті, тільки тут всі вони були підданці монастирські, старшинські та приватних осіб, проживали у всіх інших поселеннях гоголівської сотні. В селі Богданівці — 25 дворів, у с. Димерці — 115 дв., у с. В. Дубешні — 16 дв. і 3 бездвірних хати, у с. Н. Дубешні — 14 дв. і 1 бездвірна хата, у с. Новосільці — 16 дв., у с. Пухівці — 49 дв., у с. Троєщині — 28 дв., у с. Рожівці — 10 дв. Всі в цих селах посполиті у 273 дворах та 4 бездвір. хатах належали до Печерського монастиря. Генеральне слідство 1729-30 років,¹⁾ не знає, на підставі чого Печерський монастир володіє селами Димеркою, Богданівкою та Рожівкою, а Рум'янцівський Опис говорить, що — на підставі царської грамоти 1720 року, копія якої приложена „оного владення при местечки Броварах“. Такі-ж самі відомості й про інші володіння Печерського монастиря: при генеральному слідстві документів не показано, а в Рум'янцівському Описі маємо примітки, що документи приложено десь при інших маєтностях.

У с. Плосьькім посполитих жило 18 дв., у с. Русановім — 79 дв. і 1 бездвірна хата, у с. Сеньківці — 44 дв. і 1 бездвір. хата. Посполиті цих сіл належали Флорівському монастиреві. Село Плосььке раніш було рангове і належало „на власть сотничества гоголівського“, але після сотника гоголівського Садовничого, ним заволоділа мати гетьмана Мазепи, після неї Скоропадський забрав Плосььке на булаву, а потім передав його до Межигірського монастиря; р. 1755 по грамоті Лизавети Петрівни, воно перейшло до м-ря Флорівського. С. Русанів так само від матери гетьмана Мазепи перейшло до Скоропадського. Цей останній — Межигірському м-рю надав його, а як перейшло до Флорів. м-ря — невідомо. Село Сеньківку осадила мати Мазепи на купленім місці, там де раніше стояли тільки мельниці. Спочатку воно належало до Печерського

¹⁾ Н. Василенко. Генер. Слѣд. о маєтн. Киевск. п-ка.

Вознесенського монастиря, а після упадку Мазепи й зруйнування того монастиря до м-ря Флорівського перейшло по грамоті Лизавети Петрівни р. 1755.

У с. Красилівці, що перше було військовим, проживали посполиті у 41 дв. належали до Больницького монастиря; у с. Позняках — 30 дв., і належали до Братського м-ря по грамоті „даной в лѣто от сотворенія мира 7202-е“ і по гетьманських універсалах; у с. Осокірках — 29 дв. і 5 бездвірних хат до Больницького м-ря та 13 дворів до Видубецького м-ря належали; у с. Микільськiм — 23 дв. і 1 бездвірна хата належали до Миколаївського м-ря; у с. Вигурівщині — 42 дв. належали до Михайлівського м-ря будши надане до нього універсалом гетьмана Богдана Хмельницького місяця травня 22-го 1654 року і „по указу его-же гетмана ограничено тоє село Васи́лем Дворецким полковником наказним Київским р. 1657, 2 іюля“. „Озеро і Сѣножати под тем-же селом Вѣгуровщиною, наданое от князя Константина Констаненовича, воеводи Киевского р. 1560. сент. 11 дня“.¹⁾ Ще тільки про с. Осокірки зустрічаємо відомості, що воно „з віків було надане руськими князями до Видубецького м-ря, а р. 1538 підтвержене королем Жигимонтом“. Всі-ж інші монастирські володіння недавнього походження, надання гетьманські й „царського в-ва“. Решта поселень сотні належали до старшини й приватних осіб.

У селі Бобрику (раніш ранговим, яке потім, очевидно, частково перейшло до Федора Ханенка, осавула пол-го, за „услуги військові“ по універсалу, пізніше потвердженому гетьм. Д. Апостолом р. 1728) — вдові бунч. т-ша Ганні Ханенчисі належало 8 двор.; Андрієві Миткевичу підкоморому остерському по куплі від одставного салдата р. 1762, та київ. перекладчика р. 1763 — 5 дв.; колеж. асесорові Анучину не відомо по якому праву — 1 дв. У с. Рудні, що раніш належало до біскупа, 38 дворів вдова п. Віра Дараган купила у поручника Хераскова р. 1753; у с. Великій Стариці, раніш ранговим, а ще раніш вол. Вознесенського м-ря, 20 дворів належало синові бунч. т-ша К. Скоропадському після гетьманського універсалу року 1721; у с. Світильнім — 44 дв. належали вдові бунч. т-ша Ганні Мироновичці. В XVII столітті це село було військовим, а потім гетьман Мазепа надав його до „ласки військової“ Федорові Вольському, а коли з упадком Мазепи припинилася „ласка військова“, село перейшло після універсалу Гетм. Скоропадського до рук полковника київського Ант. Танського „за многіє и вѣрніє на службѣ Є. І. В. роненніє труды“ р. 1713.

Всього таким чином до монастирів належало 16 сіл з населенням (у 582 дворах і 12 бездвірних хатах) 5802 осіб обох полів, та до інших власників — 4 сіл з 116 дворами — 1046 осіб обох полів. А всього у всіх селах сотні підданецьких дворів було 708 і 12 бездвірних хат. Маючи за завдання викрити економічну міць господарчої одиниці, не потрібноємо весь час розрізняти двори від бездвірних хат і тому надалі під словом двір зіллємо обоє ці поняття. Таким чином в усіх селах підданецьких дворів рахуватимемо 720. В цих дворах²⁾ стояло 958 хат та 2237 господ. будівлі (496 комор, 142 комірчини, 7 хиж, 1420 хлівів, 171 клуня та 1 лазня), крім того в 4-х хатах були чулани, 1 льох,

¹⁾ Н. Василенко, Генер. Слѣд. о Мавт. Киев. п-ку.

²⁾ За виїнятком 80 дворів с. Русаного, про яке немає цих відомостей.

2 льодовні, 8 вітряків та 21 водян. мельниць, 3 гуральні по 5 від. (у с. Красилівці й Рожівці). Такі будівлі як клуня — властиві для сіл: В. Стариці, Красилівки, Плосьького, Рудні, Світільного, Сеньківки, Богданівки та Димерки, а інші села цих будівель не знають. Також водяні мельниці є тільки в В. Дубешні, Пухівці, Осокірках та Троещині, а вітряки в Красилівці, Рудні (стоїть пустий), Плосьькім та Сеньківці. Інші будівлі в різній кількості були в усіх селах. Тільки 24 дворів крім хат не мали більше ніяких господ. будівель (3,82%). А пересічно на кожний поспол. двір припадало 1,5 хатів (у Гогол. — 1,4) і 3,5 господ. будівлі (у Гогол. — 1,96)¹⁾ чотири з вищеназваних дворів — пустували.

Підданського населення в усіх селах було 6847 осіб обох полів, які складали 1306 родин (крім села Русанового, про яке цих відомостей не маємо). На кожную родину пересічно припадало 4,4 осіб (у Гогол. — 2,25), на двір — 9,5 осіб, або 2,03 родин. У дворах родини проживали:

по 1 род.	— 244 дв.
„ 2 „	— 226 „
„ 3 „	— 109 „
4 і б. „	— 57 „
пустих	— 4 „
	640 „

По віку населення розподіляємо на три категорії:

молодого віку	1634 ч.	1587 ж.
робочого „	1672 „	1690 „
старшого „	135 „	129 „
	всього 3441 „	3406 „

Чоловіків у робочому віці отже 1672. На кожний двір пересічне число їх було 2,3 (у Гог. — 1,81) осіб, а по дворах (без с. Русанового) розподілялися так, що дворів без робочого чоловіка був зовсім незначний відсоток, багато менший ніж у посполитих гоголівських:

Без роб. чолов.	сільської місц.		м. Гоголів
	дв.	%	%
0	17	2,65	7,70
1	185	28,90	38,46
2	207	32,30	25,00
3	129	20,15	25,00
4 і більш	102	16,00	3,84
	640	100	100

У посполиті насильно і з власної їх волі було записано 21 двір, у яким жило 44 родин та 9 поодиноких осіб козаків, які часто з малих літ, не розбираючись добре в своїм правнім положенню, попадали у підданці. В селі Богданівці Печерський монастир різночасно заволодів 8 козацькими дворами. Єдина дата

¹⁾ Пересічні числа монастирських як і не монастирських підданців тотожні до десятих долей, а тому й розглядаємо їх разом.

цього насильства — 1715 рік, а інші за малолітством не пам'ятають. Чи були колись тут ще козаки — невідомо, і для Рум'янцівського Перепису тут не залишилося уже ні одного козацького двору. В с. Плосьькім Флорівський монастир так само заволодів 8 дворами 1764 року, с.-то за 2 роки до Опису. В с. Бобрику посполиті з козаків належали Ханенчиси.

Таких, що переходили з села в село, з сотні в сотню, з полку в полк, а також з Правобережжя і навіть Волощини зайшло до гоголівської сотні шукати коли не кращої, то іншої долі 320 осіб (9,8%, прийнявши до уваги, що це стосується тільки дорослого населення обох полів):

з інших поселень Київ. полку	84 ч.	91 ж.
„ Переяславського	„ 30	„ 12 „
„ Чернігівського	„ 17	„ 3 „
„ Стародубського	„ 3	„ — „
„ Прилуцького	„ 6	„ 9 „
„ Гадяцького	„ 2	„ 1 „
„ Полтавського	„ —	„ 1 „
„ Ніженського	„ 2	„ — „
„ Слобожанщини	„ 1	„ 1 „
„ Правобережжя	32	„ 24 „
„ Волощини	1	„ — „
Всього	178	„ 142 „

Земельні вжитки в розпорядженні посполитих були в досить обмеженій кількості. Всього їм належало 9281 днів ріллі у 2290¹⁾ шм.; сіножатів на 23300 копиць у 459¹⁾ шматках, 109 шматків²⁾ лісу та 17 день дубової заросли. При чім рільної землі зовсім не мали підданці, що мешкали в селах: Вигурівщині, Микільськім, Осокірках, Позняках, Троещині та Бобрику, хоч в останнім підданці Ханенчихи й одержували рілля від своєї господині, але та рілля, в кількості 99 днів, уже не записувалася за ними. Треба думати, що та земля таки їхня й була, але Ханенчиха, що, як бачимо, стягала собі маєтності з ні чим не прихованим насильством захоплюючи землі, ґрунта й двори живих і померлих козаків, певно ще раніш привластила собі землі, своїх підданців. Підданці монастирських сіл записують ту землю за своїми дворами, хоч із загальною припискою: „от монастиря определеного поля пахатного“. Звичайно, що це була лиш формула привласнення монастирями земельних вжитків своїх підданців. Про це виразно говорить у вище наведеному рапорті відпоручника Печерського монастиря ероманаха Зенона, як також за те промовляють факти, що ще зустрічаються в селах Плосьькім, Рудні та Красилівці про куплю й продаж ріллі, та в с. Світільнім і Рудні про заставу її-ж. Сіножатів зовсім не мали у селах: Осокірках, Позняках, Рожівці, Сеньківці та Бобрику, хоч підданці Ханенчихи мали від неї й сіножатів на 250 копиць. А ліс мали тільки в Красилівці, Плосьькім, Рудні, Світільнім, В. Стариці та Сеньківці. В Пухівці —

¹⁾ Виключивши зем. вжитки с. Русанового, про розподіл яких відомостей немає.

²⁾ Без с. Русанового.

дубову заросль. Зовсім ніяких земельних вжитків не мали в Осокірках, Позняках та почасті в Бобрику (підд. Анучина й Миткевича). Таке господ. становище в різних групах сіл манастирських і не манастирських дозволяє нам, виходячи з економії часу й місця, розглядати в цім випадку також всі села разом.

Рілля записано було в різних селах за 339 дворами¹⁾, а в них родини володіли часто спільно, инколи нарізно, а тому з тих записів є можливість припустити існування в цих дворах 345 господарств. Землею рільною володіли:

до 8 днів	89 дворів	(13,90 ^{0/0})
9— 20 „	86 „	(13,44 „)
12— 50 „	135 „	(21,10 „)
51— 100 „	28 „	(4,38 „)
101 і більше	1 „	(0,15 „)
339 „		(52,97 „)

а решта, 46,28^{0/0} ріллі не мали, а 0,75^{0/0} володіли спільно з иншими. Пересічний розмір одного шматка ріллі 3,51 (у Гогол. — 3,44), а земельного наділу (для всіх сіл) 12,9 (у Гогол. — 10,13) днів.

Сіножаті належали до 274 дворів¹⁾, якими володіли так:

до 10 коп. мали	7 двор.	(1,09 ^{0/0})
11— 25 „ „	30 „	(4,68 „)
26— 50 „ „	88 „	(13,71 „)
51— 100 „ „	92 „	(14,37 „)
101 і біл. „ „	57 „	(8,90 „)
274 „		(42,75 „)

решта — 57,25 дворів, сіножатів не мали. Пересічний розмір одного шматка сіножатів 46,9 кп., а на кожний двір — припадало 32,36 кп. (у Гог. — 5,65 кп.).

Ліс належав до 67 дворів²⁾. Його шматки мали такий розмір:

на десятки сажнів навколо	— шм.
„ сотні „ „	61 „
„ 1— 2 версти „ „	39 „
„ 3— 6 „ „	9 „
109 „	

Дубова заросль у Пухівці належала:

по 1 дню до 1 дв.	
„ 2 дні „ 4 „	
„ 4 „ „ 2 „	
„ 7 „	

¹⁾ Про розподіл ріллі поміж дворами в с. Русановім невідомо.

²⁾ Виключаючи с. Русанів.

Всі-ж ці земельні вжитки належали до дворів так:

тільки рілля	до 37 дв. (5,78 ⁰ / ₁₀)
„ сіножать	„ 83 „ (12,99 „)
рілля й сіножать	„ 208 „ (32,50 „)
„ „ і ліс	„ 52 „ (8,12 „)
рілля й ліс	„ 53 „ (8,28 „)
спільно з ин. зем. вжит. волод.	3 „ (0,46 „)
безземельних було	200 „ (31,25 „)
пустих	4 „ (0,62 „)

Всього	640 „ (100 „)

Цілоком безземельних тільки 31,25⁰/₁₀, проти 59,85⁰/₁₀ беззем. у м. Гоголеві.

У всіх селах посполиті мали робочого скоту 2565 гол. (волів 1458 та коней 1107), корів — 1802, молодняку вел. рогатого скоту — 2444 та дрібного скоту 8954 шт. (овець — 6171, свиней — 2210, кіз — 573). Порівнюючи цю загальну кількість і пересічні числа з кількістю скоту, що належала не тільки посполитому населенню в м. Гоголеві, але, навіть і підпом. козак. сільських місцевостей, бачимо, що тут, ці числа, мало не всі вищі, значить, скотом посполиті були забезпечені добре, на що давали можливість луки та сіножаті, що їм, „от монастиря дані“ належали, а пересічні ці числа такі:

Скоту	поспол. сільс. м.	поспол. м. Гог.	підпом. козак. сільс. м.
Робочого . . .	3,56	1,55	3,60
Всього велик. .	9,50	4,41	8,33
Дрібного . . .	12,43	10,10	10,50

Виключаючи, тепер, с. Русанове, за яке ближчих відомостей не маємо, мусимо сказати що 53 дворі (8,28⁰/₁₀) скоту зовсім не мали. Робочий скот до дворів належав так:

Робочого скоту	Без скоту			Мало забезпеч.			Середньо забезп.			Добре забезп.		
	сільс. м.		м. Гог.	сільс. м.		м. Гог.	сільс. м.		м. Гог.	сільс. м.		м. Гог.
	дв.	‰	‰	дв.	‰	‰	дв.	‰	‰	дв.	‰	‰
0	42	6,55	44,23	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	89	13,90	23,07	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	126	19,68	9,62	—	—	—
3	—	—	—	—	—	—	80	12,53	3,84	—	—	—
4—5	—	—	—	—	—	—	125	19,53	11,54	—	—	—
6—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	99	15,47	7,70
11 і більш	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	4,06	0,00
	42	6,55	44,23	89	13,90	23,07	331	51,74	25,00	125	19,53	7,70

звідки бачимо, що $\frac{1}{2}$ середньо і добре забезпечених дворів значно вищий від тих-же категорій посполитих м. Гоголева, більш як у двічі перевищуючи категорії мало забезпечених та зовсім не забезпечених.

Вище уже згадувалося про те, що у деяких поселеннях посполиті мають вітряки та водяні мельниці. Вітряки, як і в інших груп, перемелюючи на один камінь по 30 чт., давали прибутку 10-ий мірчук і належали індивідуальним господарствам. Що-ж торкається водяних мельниць, то їх продукція була від 10 до 100 чт., даючи прибутку до 17 чт. мірчука:

з продукц.	10 чт. була	1 мельн. і давала	мірч. по	1 чт.
„ „	15 „ „	4 „ „	„ „	2 „
„ „	30 „ „	11 „ „	„ „	3 „
„ „	36 „ „	1 „ „	„ „	5 „
„ „	40 „ „	2 „ „	„ „	4 „
„ „	100 „ „	1 „ „	„ „	17 „

вони належали до дворів — 12 мельн.

„ „ „ родин — 5 „

були в спільнім володінні декількох дворів — 4 мельн.

Крім цього всього, посполитим належало ще 24 пасіки, що склалися з 424 вуликів. Дехто з них продавав мед по 1 карб. за відро. Пасіки були від 4 до 40 вуликів.

Як-же при таких господарчих можливостях господарювали посполиті та з чого мали прожиток? Очевидно ті, що мали рілну землю, мусіли займатися хліборобством, але рідко де говориться в наших матеріалах про посполитих, що вони висівають хліба — стільки-то. Це говорилося про козаків. Взагалі ці відомості тут не повні, особливо що-до тих, хто живе з хліборобства та заробітку. Крім них живуть з шинкарства — 3 дв. (шинкують манастирською горілкою за 10-ту квартиру) з промислу — 3 двори (1 — торгує горшками; 1 — перевозить різні речі в різні місця; 1 — купує в Черкасах рибу і перепродує її в Козельці (чумакує) і 91 (89 дворів) ремісникували. З них:

ткачів	було 42 дв. (42 род.)
шевців	„ 12 „ (12 „)
ганчарів	„ 17 „ (19 „)
ковалів	„ 6 „ (6 „)
кравців	„ 5 „ (5 „)
кушнірів	„ 3 „ (3 „)
мірошників	„ 1 „ (1 „)
різників	„ 1 „ (1 „)
стельмахів	„ 1 „ (1 „)
шаповалів	„ 1 „ (1 „)

89 „ (91 „)

У посполитих жили підсусідки, працювали робітники, а також у с. Димерці зустрічаємо ще одну суспільну підгрупу, правда досить незначну, яка виступає

поруч з підсусідками, але дещо заможніша і має виразну функцію в господарстві, це — половинщики. Вони жили у 8 дворах в кількості 12 родин, або 52 осіб. У 3-х дворах жили половинщики заходжі: з Чернігів. п-ку—1 дв. Переяслав. п-ку—2 дв. Одні з них (у 3 дв.), маючи скот, господарювали за половину на осполит. землі, інші займалися за половину ремеслом, ще інші своїм невизначеним станом нагадують підсусідків. Підсусідків було у 34 дворах 35 родин або 124 осіб обох полів. Робітників було 91 особа на різних умовах у 73 двор., але про них далі.

Обов'язки, повинності й податки на посполитих лежали різні. Їх тільки чомусь уникали записувати за не монастирськими підданцями, особливо що-до форм і розмірів панщини, а до монастирських ту панщину схематизували, обмеживши безумовно більшу кількість що-до власника повинностей тижневим її розміром. Згадуваний уже раніш інвентар Пухівського господарства, про ці повинності для посполитих с. Пухівки, Рожівки, В. Дубешні, Н. Дубешні та Новосілки, говорить: ¹⁾ „Обще всі відомства Пухівського піддані до двору панщину всяк від ґрунту відбувають повинний, в однім же дворі хоть і дві хати є, але вони як один господар сіножатів і рільного поля мають, так, як і один, панщину відбувають, через круглий рік по два дні. Підчас-же збирання з поля озимого і ярового хліба, женці від родини по одній душі до закінчення жнив у всьому відомстві, без суперечок висилані бути повинні“.

„В літній час, дворові озера панщиною закочуються доглядачами, що до тих озер призначені. Коли їх вся закота і вони сами собою закотять, дається риба третя, а коли від громади закочено буде, тим доглядачам — четверта риба“.

Крім того все „відомство“ (господарство) Пухівське має дати:

Хмелю 2 четверички;

Соснової драни з ґрунту $\frac{1}{2}$ сотні, за щорічним звичаєм (а з півґрунтів — половинне число); а коли двір починає будування: ґрунт — 150, півґрунт — половинне число;

Липових лик з хати по 3 пучки;

У кого є бджоли — 10-ий вулик, у кого менше — 6 коп. очкового;

З лісних фруктів (кислиць або груш) по 1 четверичку горіхів ліскових „егда зродять“ по 1 гр. з двору;

В-осени грибів від тогобічних (за Десною по 100 береться; ріжків і прочих губ „егда зродять“ від кожного двору потрібне число береться.

На Великдень та Різдво — ральцевого:

городничому по 20 коп.

служникам „ 2 „

сторожеві „ 3 „

Майдани з 1-го квітня по 1 червня. За вигін дьогтю возового від коня по 2 карб, або від сокири по 1 карб, і смолового дьогтю десяте відро до двору доходить“. Тут-же, в матеріялах Опису до таких деталів не доходить. Посполиті усіх монастирських сіл відбувають з двору й з хати панщину, а в селах:

¹⁾ Київ ЦІА відд. мастр. КПеч. Лаври ч. 2814.

Троєщині та Осокірках (Больницького м-ря) крім того платять ще й чинш (Осокірки) або грошовий податок (Троєщина). У не монастирських селах панщину записано тільки за 1 двором с. В. Стариці (Кост. Скоропадського). Від панщини у монастирських селах звільнялося 25 дворів. Це війти — 1; шинкарі — 3; мірошники — 1; титар — 1; дяків — 2; панамарів — 1; вдова попадая — 1; без зазначення причин — 11 дв.; та 4 двори тому, що „служать боярско“, 1 двір панщину відбуває тільки взимку. Решта — панщину відбувала по 2 дні з хати, по 2 дні з двору і, очевидно, в залежності від кількості земельних вжитків, що до двору належали, панщина збільшувалася до 4-х і 6 днів тижневих, рахуючи по 1 особі на день.

В Троєщині на монастир платили:

по — карб.	50	коп.	19	дв.	
” — ”	52	”	1	”	
” — ”	80	”	1	”	
” 1 ”	—	”	3	”	
” 1 ”	50	”	1	”	
звільнялося			3	”	(ті-ж самі що й панщини не відбували).
			<u>28</u>	”	

У с. Осокірках чинш платили:

по — карб.	50	коп.	19	дв.
” — ”	52	”	12	”
” 1 ”	—	”	2	”
” 1 ”	40	”	1	”
			<u>34</u>	”

По-за цими записаними обов'язками що-до монастиря, посполиті платили консистенський податок в сумі 930 карб. 22 коп. З різних причин від податку звільнялося 18 двор., і податок той був „сложен на других“, а ці „другі“ платили:

по — карб.	40	коп.	2	дв.	по — карб.	48	коп.	1	дв.
” — ”	70	”	1	”	” — ”	80	”	6	”
” — ”	90	”	1	”	” 1 ”	—	”	49	”
” 1 ”	2	”	215	”	” 1 ”	4	”	6	”
” 1 ”	6	”	1	”	” 1 ”	8	”	19	”
” 1 ”	10	”	2	”	” 1 ”	12	”	8	”
” 1 ”	20	”	94	”	” 1 ”	26	”	1	”
” 1 ”	30	”	7	”	” 1 ”	40	”	3	”
” 1 ”	50	”	5	”	” 1 ”	60	”	1	”
” 1 ”	80	”	2	”	” 1 ”	92	”	1	”
” 2 ”	—	”	26	”	” 2 ”	2	”	2	”
” 2 ”	4	”	90	”	” 2 ”	5	”	1	”
” 2 ”	8	”	1	”	” 2 ”	10	”	2	”
” 2 ”	16	”	9	”	” 2 ”	20	”	4	”
” 2 ”	24	”	2	”	” 2 ”	40	”	14	”

по 2 карб.	50 коп.	10 дв.	по 2 карб.	60 коп.	1 дв.
" 2 "	80 "	1 "	" 3 "	— "	7 "
" 3 "	6 "	10 "	" 3 "	24 "	2 "
" 3 "	50 "	2 "	" 3 "	73 "	1 "
" 3 "	80 "	1 "	" 4 "	8 "	4 "
" 4 "	30 "	1 "	" 4 "	80 "	1 "
" 5 "	1 "	1 "	" 5 "	10 "	1 "
" 6 "	12 "	1 "	" 7 "	14 "	1 "
" 7 "	20 "	1 "			622 "

У деяких дворах козаків виборних та підпомішних, а також і в дворах посполитських жили підсусідки. Вони склали тут досить незначну суспільну групу. Вони жили:

У кого	У дв.	Чол.	Жін.	Всього осіб
У виборн. коз.	16	26	30	56
" підпом. коз.	16	28	29	57
" посполит.	34	54	70	124
Всього	66	108	129	237

В тім числі осіб в молодшому віці 102 об. полів (49 ч. 53 ж.)
 " " " " " робочому " 125 " " (57 " 68 ")
 " " " " " старшому " 10 " " (2 " 8 ")

Власність мала лиш одна родина—3 дні ріллі. Один підсусідок жив з ткацького ремесла, а інші з заробітку. Скоту вони мали: волів—4; корів—8; молодняка в. рог. ск.—10; дрібного скоту—17 шт. (8 свиней та 9 овець).

Робітників мали 91 двір (11 дв. виб. коз., 7 двор.—підпом. коз. і 73 посполитських). Всього 114 осіб:

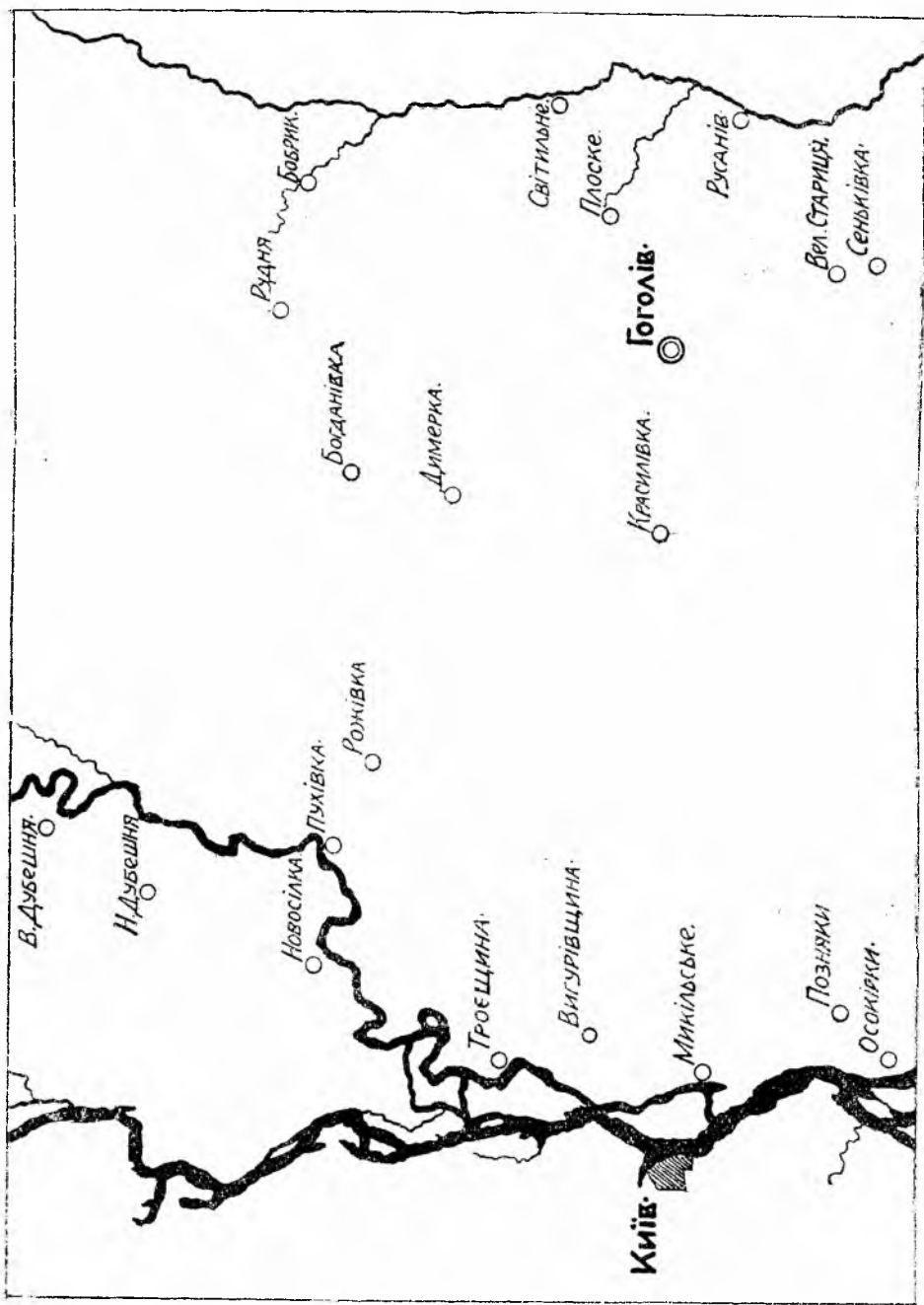
в молодшому віці 56 осіб обох полів (41 ч. 15 ж.)
 " робочому " 56 " " " (41 " 15 ")
 " старшому " 2 " " " (1 " 1 ")
 Місцевого походження (родимців) 37 осіб
 з інших поселень Київ. полку 46 "
 " Ніженського " 3 "
 " Переяславського " 12 "
 " Правобережжя 3 "
 " Прилуцького " 7 "
 Невідомо звідки 6 "

114 осіб об. полів

Вони працювали на різних умовах: за харч, гроші, виховання та науку ремесства, а також за половину, як ремісники:

за виховання	1 ос.
„ науку ремесства	11 „
„ харч та одіж	10 „
„ — карб. 50 коп. харч та одіж	1 „
„ — „ 60 „ „ „ „	1 „
„ — „ 70 „ „ „ „	1 „
„ 1 „ — „ „ „ „	9 „
„ 1 „ 15 „ „ „ „	1 „
„ 1 „ 20 „ „ „ „	3 „
„ 1 „ 40 „ „ „ „	3 „
„ 1 „ 50 „ „ „ „	5 „
„ 1 „ 60 „ „ „ „	1 „
„ 1 „ 80 „ „ „ „	2 „
„ 2 „ — „ „ „ „	19 „
„ 2 „ 20 „ „ „ „	4 „
„ 2 „ 50 „ „ „ „	4 „
„ 3 „ — „ „ „ „	12 „
„ 3 „ 50 „ „ „ „	2 „
„ 4 „ — „ „ „ „	3 „
„ 5 „ — „ „ „ „	2 „
„ половину від ремісництва	8 „
не зазначено на яких умовах	11 „

Таким чином, у гоголівській сотні, положеній на території, специфічними умовами якої була недостатня кількість рільної, придатної для хліборобства землі, були всі дані для боротьби за землю. Її ґрунт понятий був лугами та озерами, захопити чи зайняти які на праві займанщини, було важче з огляду на їх великі розміри і тому цей вигляд земельних вжитків як у до-козацьку добу, так і пізніше діставався до рук заможніших, економічно сильніших верст старшини й монастирів — пізніше і шляхетства та монастирів (також біскупств) — раніш. В наслідок цього без ріллі з-поміж козацьких (обох груп: виборних і підпомішних) та посполитських дворів-господарств було 36,42% та мало забезпечених, ріллею-ж-таки—12,38%, що залишило мало не половину населення без підвалин для хліборобства. Решта господарств (у відношенні 19,20% середнє і 32% добре) були забезпечені ріллею в достатній для хліборобства кількості. Недостачу ріллі у деякій мірі поповняли сіножаті, зменшуючи кількість без земельних дворів-господарств до 27%, даючи можливість плекати для продажу, очевидно, скот (як те показує його кількість), і число дворів, що не мали скоту, зменшується до 8,9%. Поруч з цим, як засіб до життя були також і поденний заробіток та ремесство, розраховане на місцевого споживача.

Гоголівська сотня київського полку 1766 р.

ДО ІСТОРІЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ НА ПОДІЛЛІ.

I.

Реформа на Поділлі через наявність тут цілої низки специфічних місцевих умов, переводилася відмінними формами і засобами, ніж в інших частинах України.

Шляхетський місцевий елемент тут був значно сильніший, ніж в інших частинах України, все селянство було до крайности обмежено в своїх володіннях.

Поміщики свавільно переводили тих або других господарів в тяглі, піші, огородники і навпаки, але прикладів переводу огородників в піші, піших в тяглі траплялося дуже мало.

Громадського володіння землею тут не існувало: наділи розподілялися по дворах, або по господарствах, вони наслідувалися по існуючим звичаям¹⁾. В другій половині 40-х років були заведені так звані „інвентарні правила“.

Наявність в цих землях значної більшості польських поміщиків і сильної польської партії, що намагалася об'єднати Правобережну Україну з Польщею, завжди примушувало царський уряд пильніше стежити за всім тим, що робилось в цих губернях, аби мати таким чином більше можливостей впливати на характер і зміст соціально-економічного розвою цього краю в інтересах російського самодержавства.

Не маючи під собою опори в польських поміщиках, уряд хотів її найти в українських селянах, хоч це й суперечило не тільки його класовій, а й національній природі. Польське повстання 1830—31 рр. яскраво ілюструвало хиткість самодержавної російської політики на Правобережжі і тим самим прискорило введення „інвентарних правил“.

„Полякам не доверяли политически и оставляют в их власти благонадежную массу населения, на которое правительство все более могло опираться, признано было неудобным и несправедливым“²⁾.

Коли ми розглянемо ці „інвентарні правила“, то побачимо, що вони не давали підстав впливати на „благонадежность массы“, як це російський уряд розраховував. В повстанні 1863 р., правда, селянство не приймало участі, але

¹⁾ Янсон, „Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах“ С.-П. 1877 г., стор. 101.

²⁾ Воропанов, „Крестьянская реформа в Юго-Западном Крае“. Вестник Европы за 1900 г. книж. 8 — серпень, стор. 757.

причин цього треба шукати не в „інвентарних правилах“ і взагалі не в селянській політиці уряду, а в інших умовах, розгляд яких не входить в наше завдання.

Інвентарні правила, головним чином, закріплювали існуюче селянське користування землею, що її поміщик не міг-би одібрати од кріпака з одного боку, та фіксували раз на завсіди певні селянські повинності на користь поміщика за землею, з другого.

Вся земля, що була тоді в користуванні селян, оголошувалася непорушною і залишалася за ними назавсіди. Поміщик не міг її ні зменшувати, ні обмінювати на гіршу. Порядок-же розподілу землі був такий, що наділи окремих господарств різнилися великою нерівномірністю. Селяни розподілялися на декілька розрядів, що головними з них були „тяглі“, „піші“, „огородники“ і „бобилі“. Розмір повинностей ставився в залежність од розподілу селян на згадані розряди ¹⁾.

Так селяни, за надані їм земельні ділянки й інші вжитки, повинні були відбувати поміщикам панщину кожного тижня: тяглі по 3 дні чоловічих з своєю робочою худобою та реманентом і по 1 дню жіночому і піші (півтяглі) по 2 дні чоловічих і по 1 дню жіночому. Робочий день тягнувся від сходу до заходу сонця, з перервою влітку на 3, а взимку на 2 години для одпочинку, обіду і нагодування худоби. Кількість праці определялася визначеними уроками, але переносити панщину (не виконані лишки уроків) з одного тижня на другий не дозволялося.

Крім панщини кожний працездатний селянин і селянка мусіли одробляти по 12 лишніх днів „згонних“ ²⁾. За ці дні селянам поміщик мав платити — тяглому 10—15 коп., пішому 7¹/₂—10 коп. ³⁾.

За надані права особливого користування селянам встановлювались додаткові повинності, себ-то по 8 будівельних днів (лагодити містки, млини і т. и.) з кожного тяглого, пішого й огородного господарства і чергова нічна варта, при панському господарстві, по разі на місяць з кожного двору по 1 чоловікові.

Огородники, за садибну й городну землю платили чинш грошима за затверженою таксою та за особливі користування мусіли працювати по 24 дні на рік і одбувати нічну варту.

Бобилі, що зовсім не мали ніякої землі і вжитків, платили поміщикові чинш від 1 карб. 50 коп. до 2 карб. 50 коп. (срібл.). Поміщикам дозволялося притягати бобилів до звичайних праць за згодою останніх (!).

Замість польових і інших робіт поміщикові надавалося право користуватися кріпаками для праці на фабриках і заводах. До всяких інших, крім зазначених в інвентарних правилах, робіт селян можна було притягати тільки за їхньою згодою і платячи їм грішми. Також заборонялося переводити селян до двірських і було встановлено умови, на підставі яких можна було притягати

¹⁾ Воропанов, стор. 759—760.

²⁾ М. І. Корнилович: „Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині“. Український Археографічний збірник т. I. 1926 р. Київ, стор. 227.

³⁾ Воропанов, стор. 761.

безземельних, сиріт і інших до двірської служби ¹⁾). Влада поміщика над особою селянина збергалась. Селяни мусіли цілком у всьому коритися своїм панам і поставленій від них, над селянами, владі. Так звані „исправительные телесные наказания“ лишалися в волі поміщика і волі його уповноважених: управителів, економів, прикажчиків і т. и. Для кожного з них в інвентарях фіксувалося право призначати відповідне число різок ²⁾).

Такі були головні риси інвентарних правил, що на підставі їх на кожному маєтку складався окремий „інвентар“, що затверджувався генерал-губернатором Д. Г. Бібіковим (який зазначав своїм надписом: „утверждаю во всем том, что согласуется с установленными правилами“).

Як бачимо, ці інвентарні правила і інвентарі, що їх складали сами поміщики, а Бібіков „утверждав“ часто не читаючи їх (протягом 2-х місяців Бібіков власноручно підписав 51,210 інв. правил, робочих книжок і виписок з інвентарів ³⁾). Мало чим полегшували та забезпечували побут селян, тим більше, що правил цих поміщики могли не дотримуватись. „Земля долженствовала быть неприкосновенною мирскою собственностью показывалась в них не верно; многие земли находившиеся в пользовании крестьян, не показывались вовсе (в виду возможности за такие земли налагать произвольные повинности) или показывалась в неопределенных выражениях“ ⁴⁾).

Ми так докладно зупинилися на цих інвентарних правилах тому, що вони лягли в основу селянської реформи 1861 року.

Після оголошення „высочайших рескриптов“ од 20 жовтня 1857 року що-до „поліпшення“ добробуту селян в трьох литовських губернях стали організовуватися в кожній губернії спеціальні комітети що-до підготовки реформи. Такі комітети були засновані і на Правобережжі, але з деякими відмінностями. Так, тут крім окремих губерніяльних комітетів: Київського, Волинського та Подільського, була ще заснована окрема комісія для обговорення засобів і форм селянського устрою по всіх цих трьох губернях.

Всі ці три комітети висловилися рішуче за значне зменшення інвентарного володіння селян землею. Подільський комітет лишав польову землю за кожним селянським двором, що фактично нею користувався в даний момент, але в розмірі не більше одного пішого наділу; лишки проти цього розміру, що малися в наділах тяглих селян, він зберегав за останніми лиш на переходовий час терміново-обов'язаних відношень з умовою, щоб ці лишки потім були передані поміщикам ⁵⁾). Таким чином, по проекту Подільського комітету, всі тяглі мусіли бути втратити половину польової землі, двори-ж вищих розрядів (парові і др.) — ще більшої частини свого фактичного володіння, а огородники і бобилі не набували нічого, лишаячись — перші лиш при са-

¹⁾ Корнилович, стор. 227—28.

²⁾ Корнилович, стор. 230.

³⁾ Скребицкий, „Крестьянское дело в царствование Александра II“ т. II, часть I, стор. 22.

⁴⁾ Воропанов, „Крестьянская реформа в Юго-Западном крае“. „Вестник Европы“ за 1900 р., стор. 776.

⁵⁾ „Материалы для истории отмены крепостного права в России“ т. V, губ. Киевская, Подольская, Волинская. „Положение“, стор. 7—8. Б-ка Буни.

дибах, а останні без всякої землі. Торкнулися проекти також і нормування розміру садиб, а саме: виходячи з того, що деякі селяни володіли садибами розміром багато більше десятини, Подільський комітет висунув думку, аби розмір садиб був встановлений в $\frac{1}{4}$ десятини. Крім того, Подільський комітет як і останні два, висунув новий погляд на володіння садибами. За інвентарями, наприклад, тяглі, піші і др. польові двори одбували певне число робочих днів за сукупність польового наділу і садиби, яка-б ця остання не була, а згідно проекту селяни мусіли сплачувати садиби зверх повинностей за польові наділи, як окрему земельну статтю, відповідно розміру садиби і при тому — грошми в розмірі 5 % з капітальної оцінки садиб ¹⁾).

Проекти Подільського комітету також в останньому зеперечували значіння „громадського“ наділу, так що у них не згадувалася навіть узаконена раніш назва „мирська земля“. З точки зору проектів селянська земля являлася великою сумою наділів окремих селян, а володіння кожного з останніх виходило особисте, сімейне, спадщинне, без всякої участі в земельній справі селянських громад миру 1-а). Загальна Київська комісія також висловила за наділення селянам землі по окремих дворах, а не громадах, миру ²⁾).

Висновки Генерал-Губернатора кн. Васильчикова, в значній мірі різнилися од проектувань Подільського, як і інших двох комітетів.

Він не суперечив проти скорочення обов'язкового наділу порівнюючи до розміру всієї інвентарної землі, проте висловився, щоб зберегти за селянами права — „буде они пожелают и смогут удержать за собою“ — на фактично існуючі в селянському користуванні наділи тому, що „повсеместное их уменьшение, конечно, могло бы повести к крайним затруднениям ³⁾).

Висловився він також проти відокремлення землі садибною від польової і встановлення за неї, окремо від польового наділу повинности, виходячи із того, що селяни, „вследствие существующего у них убеждения о праве их на потомственное, безвозмездное пользование усадьбами, будут смотреть на взимание процента за пользование усадьбою, как на новый налог“. Плату цю Васильчиків рахував настільки обтяжною для селян, що, на його думку, навіть „едва ли может быть введена без больших затруднений“. Не погодився він також і з думкою комітету, що до усунення громади від розпорядження „мирскою“ землею ⁴⁾).

Такі були проекти та думки місцевих органів відносно земельного селянського наділу та засобів і форми його викупу.

Перейдімо тепер до розгляду другої сторони справи — до проектування викупу повинностей селянських.

Інвентарні правила не входили в критику ні розміру земельного наділу, ні навіть відношення дохідности землі, до вартости відбуваних за неї повинностей. Коли річ зайшла про скасування панщини, про визволення селян-

¹⁾ „Положение“, стор. 49. Самарин соч. т. IV. „Обзор оснований принятых Губернскими Комитетами и Киевской общей Комиссией“ Москва, 1911 год.

²⁾ 12) Воропанов, стор. 778.

³⁾ „ „ „ стор. 778—79.

⁴⁾ „Положение“, стор. 16.

ства, то тут перемінилася основна точка зору і мусів виступити другий принцип: визволюваний селянин мусів платити не більше того, що коштувала земля, яка закріплювалася за ним). Повстало питання про оцінку землі і повинностей, причому місцеві дані мали особливе значіння. А як інвентарні повинності взагалі значно збільшували вартість прибутку з наділу, то природньо було чекати зменшення числа робочих днів, порівнюючи з попереднім. Але губерніяльний комітет і тут, твердо стоячи на захисті класових інтересів поміщика, рішуче став за поширення його прав. Розлучаючись з правом на особу визволюваного, комітет постарався зберегти достатню долю права на особисту працю його, наділивши селянина таким земельним наділом, який не міг-би скласти для його прожиткового мінімуму і він примушений був-би орендувати поміщицьку землю по ціні, яку встановлював останній.

Тому, хоча при оцінці землі і повинностей і виходило деяке зменшення числа робочих днів за польовий наділ, але це з лихвою поповнювалося другими видами обкладання і в наслідок виходило змишення формального визволення з залишенням значної долі фактичного кріпацтва.

За нормальний польовий наділ Подільський комітет призначив 96 робочих днів на рік, а загальна комісія—78 днів, або 16 карб. (сріб.) тоді, як інвентарна повинність пішого складала не більш як 104 чол. і 52 жін дні. Обкладувану окремою 5% щорічною платою садибну землю Подільський комітет оцінював од 120 до 240 карб. (ср.), загальна комісія по 112 карб. за десятину.

Зверх цих робочих грошових повинностей комітет обклав робочу силу селян. Так к-т вимагав 2 робітників і 1 робітницю з кожного десятку дворів з платою од 12 до 20 коп. (ср.).

Загальна комісія і Подільський комітет припускали з кожної робочої душі в маєтку по 8 згонних днів. Подільський комітет добавляв до всього цього ще й нічну варту з кожного двору по два рази на місяць ¹⁾. І так повинності проектувалися чотирьох розрядів: за польовий наділ, за садибу, з робочої душі і ще окремо од всієї сільської громади. Генерал-губернатор і тут виявив „поблажливу“ критику. 78 роб. днів, запропонованих Київською комісією, він визнав повинністю „умеренною“, але проєктований замість неї чинш в 16 карб. знаходив обтяжним і навіть неможливим для селян, чому і запропонував зменшити його до 14 карб. Що-ж торкається згонних днів і поставки економічної прислуги, то він хоч і знаходив, що подібна повинність „противоречит принятому началу освобождения крестьян от личной зависимости“, але все-таки припускав згонні дні на трьохлітній термін, лиш з щорічною їх переоцінкою, а поставку економічної прислуги—в існуючій розмірі на два роки з часу затвердження реформи.

В підсумках, за проєктами губерніяльного Подільського комітету і загальної комісії, селяни позбавлялися: 1. Повернення тої частини інвентарної землі, яка одійшла від них в період між введенням інвентарів і звільненням

¹⁾ „Положение“, стор. 11—12.

від кріпацтва; 2. тої частини польового наділу, що складала різницю між володінням господарств вищих розрядів (парових, тяглих) і проєктованими пішими, або нормальними наділами; 3. великої частини вакансов¹⁾, що знаходилися в тимчасовому користуванні поміщиків і мали бути повернені селянам при першій можливості і 4. значної частини садибного наділу. Не зупиняючись на розборі цих проєктів в редакційних комісіях, перейдемо до заключного періоду — до розгляду головних положень затверджених 19 лютого 1861 року для Поділля.

Вся громадська земля оголошена інвентарними правилами незмінною і непорушною лишалася за селянами. Частини її, які одійшли од селян в період часу між виданням інвентарних правил і затвердженням положень 19 лютого, мусіли бути повернені, за дозволом Губерніяльних присутствій, селянам по клопотанням останніх, заявлених, як при перевірці уставних грамот, так і пізніше протягом 6 років.

Земельний наділ, що відводився селянським громадам, розпадався на основний і додатковий. До основного зараховувалася садибна земля і по одному пішому польовому наділу на кожний двір, який користувався польовою землею.

Вся остання селянська земля зараховувалася в наділ додатковий, в тому числі і лишки тяглих наділів проти розміру наділу піших повинностей за цей наділ встановлювалися окремо²⁾.

Таким чином, в наділ одних селян поступав лиш основний, а в наділ других — основний і додатковий. Од додаткового наділу селяни могли одмовитись, але основний для них був обов'язковим і одмовитись од нього можна було лиш за точно фіксованими виїнятками.

Зменшення громадської землі допускалося по добровільній згоді селян і поміщиків. При розподілі вжитків (угодій) протягом шістьох літ після введення уставних грамот) вони не тільки не могли бути заміненими на інші вжитки, але в крайніх випадках навіть зовсім могли бути відібраними поміщиком від селян з відповідним зменшенням повинностей. Повинності за садиби і другі землі встановлювалися окремо. Садиби оцінені були в 102 карб. за десятину і за них накладався чинш по 5 карб. 10 коп. на рік з десятини³⁾.

Щодо оцінки польової землі, то на Поділлі виплати за десятину належало по 1 карб. 74 коп.⁴⁾.

При окремих вигодах або невигодах наділа дозволялося поміщикам підвищувати, або зменшувати повинності за польову землю до 15%.

Положення оголошено в березні 1861 р., після чого в скорому часі були засновані Губерніяльні Присутствія із місцевих поміщиків, призначені мирові посередники і розпочалося фактичне переведення реформи.

¹⁾ Землі обезземелених селян, які перейшли в тимчасове користування поміщиків.

²⁾ „Положение“, стор. 11—12.

³⁾ „Положение“, стор. 9—10.

⁴⁾ Янсон „Опыт Статистического исслед. о крест. надел и плат.“ Приложение, стор. 22.

II.

З весни 1861 р. розпочалося переведення в життя „Селянських положень“. Це настав, власне кажучи, перший період цього переведення, коли справа знаходилася цілком у руках мирових посередників, що були з місцевих поміщиків. Період цей продовжувався біля двох років, протягом якого встановлювалися селянські громадські урядування та вводилися уставні грамоти, які передбачували по кожному маєткові: розмір земельного наділу, повинності і інші відношення селян до поміщиків. На Україні і зокрема на Поділлі після оголошення положень 19 лютого значна частина поміщиків спішили розв'язати відношення з селянами, користуючись невиразністю інвентарів, які мали лягти в основу уставних грамот і повною можливістю використати реформу в своїх інтересах.

Так у перші два роки на Поділлі було переведено на виплату 12,5% селян. Стан цих селян був такий: землі на душу припадало 1,9 десятини з виплатою в 2 кар. 70 коп. за десятину, в той час як земля оцінювалася в 1 карб. 74 коп., а коли додати до цього ще й загально-державні повинності, то матимемо викупних платіжів з податками на 1 десятину 3 карб. 87 коп. ¹⁾ Процес введення уставних грамот провадився досить хутко, навіть стали складатися викупні умови, як ми вже зазначили, які касували собою взаємно-обов'язкові відношення і давали селянам повне право власності на надільні землі. Звичайно в кожному окремому маєткові введення уставних грамот провадилося різно, але в головному всі вони сходилися, бо нехтували інвентарне визначення землі, її розмір, характер землі, межі. Закон, як ми бачили вище, дав право селянам на всі володіння землею 1847 р., надає також їм право вимагати, при введенні уставних грамот, повернення того, що із цього володіння од них відійшло; на ділі-ж уставні грамоти рахувалися лиш з наявним селянським володінням. Наскільки інвентарний наділ зменшений, або змінений, це лишалося без виявлення. Інвентарні правила, особливо в тій частині, яка в тій чи іншій мірі обмежувала-б поміщицькі інтереси, при переведенні уставних грамот, мало не зовсім не дотримувалися. „... не смотря на знакомство с огромною массою дел и многочисленныя беседы с представителями разных мировых С'ездов и Губернских присутствий, не могу припомнить случая, из которого было бы видно, что крестьянское заявление о восстановлении инвентарного надела принято и получило удовлетворительный исход. Формальная сторона сводилась к тому, что в уставную грамоту вносился наличный надел бывший в крестьянском пользовании в 1861 г., и иногда показывались вакансы, да и эти вакансии часто оставались в прежнем положении, т. е. у помещиков же“ ²⁾.

Використали поміщики і пакт положення, що допускав при розподілі вжитків обмін на інші, а в крайньому разі—навіть дозволяв віднімати їх з відповідним зменшенням повинностей. На прикінці питання про вжитки при введенні уставних грамот підводилося під згадані „крайні випадки“, себ-то зводилося до простого відбирання цих вжитків (сінокосів) без усякої заміни.

¹⁾ Янсон, ст. 103.

²⁾ Воропанов, ст. 789—90.

Отже, як бачимо, поміщики мали повну змогу порушувати не тільки інвентарні наділи, а й зменшувати навіть ті наділи, що ними користувалися селяни в 1861 році.

Повинності встановлювалися по законній розцінці десятин, але й тут поміщик не лишився „зобіжений“; так згідно з положенням розмір оцінки міг підвищуватись, або знижуватись до 15⁰/₁₀₀, ясно що застосування поміщиком цього пакту могло піти шляхом підвищення.

З вищенаведених фактів видно, що поміщики, при переведенні селянської реформи (заключення уставних грамот та викупних умов) мали всі можливості для того, щоб зберегти не тільки цілковиту недоторканість своїх класових інтересів, а навіть використати реформу в поглибленні їх. Отже не диво, що селяни, які чекали дійсної волі і безвикупного наділення землею, реагували на згадану панську „волю“ своїми заворушеннями і виступами, які часто доходили до сутичок з військом.

Введення уставних грамот у багатьох селах зустрічало гострий опір з боку селянства, і поміщикам доводилося вживати військової сили, за допомогою якої їм і вдавалося вводити ці грамоти.

Велику послугу мировим посередникам та поміщикам робили „официальные представители нравственного авторитета“ — попи. Для цього видавалися окремі розпорядження, які доручали попам „оказывать все зависящее от них содействие к миролюбивому устройству соглашений“¹⁾.

Для характеристики різного ставлення попів до цієї справи наведемо два приклади. Перший це відповідь попа на запитання Воропанова про його роль при введенні уставних грамот.

„Трудное было наше положение. Получаем мы высшие распоряжения, внушает и епархиальное начальство: Соглашайте, убеждайте все к миролюбивому скончанию. Начинается дело; видим, что оно не ладно, крестьянам предлагают невыгодное и права их нарушаются против положений. Чуть закнешься об этом — слышим от посредника и помещика: — это не ваше дело: на то чтобы толковать положения, есть мировой посредник, а толковать вам их по-своему значить — волновать; из этого может выйти бунт и вы ответите перед начальством. Ваше дело — только убеждать. — Что прикажете тут делать? Рисковать ответственностью, под которую тебя легко подведут, — отважится не каждый; а уговаривать к тому, в правильности чего сам не убежден или даже в неправильности чего совершенно убежден — будет неправедно, выйдет грех против моей паствы и злоупотребление своим положением“. Нарешті цей полуліберально настроєний піп каже: „Не удивляйтесь, что в иных неправильных делах найдете следы и нашего участия“ (!). Нам, що розуміємо роль церкви в самодержавній поміщицькій державі, звичайно не приходиться дивуватися, що ми знаходимо не тільки сліди в „иних неправильных делах“ отців церкви, а й активну участь усієї церкви в гнобительській політиці тодішньої держави по відношенню до трудових працюючих селянських мас.

¹⁾ Воропанов, стор. 792.

Другий приклад, коли в одному селі піп „усердствуя в улаженни сделки путем убеждения крестьян“— сказав їм — „Соглашайтесь; пускай у меня очи вылезут, коли я вам не хорошо советую“. Слова ці так вплинули на селян, що умова відбулася ¹⁾).

Але селяни одмовлялися не тільки від прийняття уставних грамот, на ґрунті чого виникали часто селянські заворушення, але й саме оголошення положень 19 лютого про „волю“ не в меншій мірі спричинилося до їх заворушень.

На Поділлі за донесінням фл.-ад. барона Корфа через одмовлення од панщини, селянські заворушення охопили 159 сіл на 12-ть повітів губернії, в яких приймали участь 80,000 душ чоловічої статі, в 21 селі Корф уживав кару на тіло.

В селі Тіманівці Ямпільського повіту при сутичці салдат з селянами були забиті й поранені, 8 селян за опір були передані до суду, з яких 5 чол. після „наказання 60 ударами розог“ були віддані до арештантських рот з позбавленням права на майно, а 3 чол. покарані 40 ударами різок ²⁾).

При одмовленні од підписів уставних грамот селяни в більшості випадків в один голос заявляли, що вони на цей лист чекають нових розпоряджень від царя, а тому ні в якому разі не можуть погодитися на заключення і прийняття так уставних грамот, як і викупних умов на їх підставах. Характерно відзначити, що селяни часто виступали організовано громадами в цілому, навіть старшини і старости часто виступали разом з ними проти поміщиків.

Коли-ж пристав, або взагалі начальство прибігало до арештів зачинщиків, то все селянство проявляло опір і виступало на захист своїх товаришів ³⁾).

На більш докладному розгляді селянських заворушень підчас переведення реформи не зупиняємося тому, що для розгляду і розбору цього питання готуємо окрему працю. Тут торкаємося його остільки, оскільки це необхідно для загальної характеристики даного питання. Характерні спогади, які малюють картину форм-метод, за яких переводилася реформа, подає один із мирових посередників Поділля Григорій Ге.

„Расскажу с самого начала, как открывались общества. Везде во всех селах повторялось одно и то же с самыми малыми изменениями.

Громадо! Объявили вам свободу і казали до времени, поки установится новое начальство, казали вам бути під начальством свого пана“... Далі Ге зазначав, що для розбору всіх непорозумінь, що могли виникати між селянами і паном, призначається мировий посередник, себ-то він сам.

„Я раскрывал положение и читал статью за статьей об обязанностях старосты, переводя каждую строку на южно-русский язык и объясняя примерами“. При чому Ге зауважує, що відсутність положень українською мовою викликала багато непорозумінь і ще більше збільшувала в селянах те недо-

¹⁾ Воропанов, стор. 723.

²⁾ Попельницкий, „Первые шаги крестьянской реформы“ „Великая реформа“ т. V, ст. 190.

³⁾ Дело Подольского Губернского по Крестьянским Делах присутствия о беспорядках между крестьянами по Винницкому уезду при введении уставных грамот. Архів давніх актів у Києві № 495 (под. каз. палата).

вір'я до мирових посередників, яке і так було велике тому, що посередники були поміщики. Ті статті, в яких говорилося про обов'язки старости відносно потреб громади, селянство вислухувало завсіди уважно і спокійно; але як тільки справа доходила до догляду за відбуванням повинностей поміщиків, громада починала хвилюватися і із юрби „слышались разные замечания, сомнения“. Стаття-ж 59-а: „Староста должен крестьян отбывающих издельную повинность наряжать на работу, а с оброчных взыскивать оброк, сообразно с требованием помещика... и вообще немедленно исполнять законные требования помещика, под своею личною ответственностью, — эта статья вызывала часто взрыв негодования слушавших, вслед за чем десятки голосов начинали кричать: не треба, не треба нам старосты! Як будем вольні, то тоді й виберемо собі старосту, а тепер на — що ми будемо від себе давати панові отамана до загадовання панщини“.

„Когда я стал читать дальше, то крестьянин из села Ц. — почти ударил тяжелою ладонью по раскрытой книге и сказал с сердцем: „Не говорите нам з голови, а читайте те, що прийшло від царя. В тих правилах зовсім не теє написано, що ви читаете... При дальнейшем чтении крестьянин опять загорелой рукой остановил меня еще с более резким укором... Тогда я спросил его, как он называется. Крестьянин назвал свое имя и прозвание, добавил: „Мені капітан читав тії правила і я дуже добре пам'ятаю“...

Во время этого разговора другой крестьянин, стоявший в шагах 5 от меня, несколько нетрезвый, проговорил сквозь зубы: „Співай, співай, мій голубчику!.. Послі инакше заспіває“¹⁾. І тільки через те, що Ге був одним із тих мирових посередників, що добре розуміли селянство й його мову, йому вдалося вговорити селян і прийти до згоди.

Через густоту населення на Поділлі і родючість ґрунту, поміщики, як ми вже згадували вище, користаючи з невиразности інвентарів, вживали всіх заходів (за допомогою військових ексекцій), аби при переведенні реформи їх класові інтереси були цілком забезпечені, і заключали з селянами такі викупні умови, завдяки яким селянство ставилося в повну економічну залежність од поміщика; трудно сказати, чим тут реформа закінчилася і в які форми вилася-б, коли-б польські революційні події 1863 року не викликали переміни політики уряду що-до селянської реформи в цій місцевості.

Уряд, переслідуючи партії повстанців військовою силою, визнав крім цього за необхідне організувати місцеву сторожу із селян.

Озброєні піками селянські загони обходючи навколо поміщицьких маєтків „наблюдая за подозрительными признаками, чувствовали и говорили, что следят за проявлением панских затей“.

Поміщик був поставлений під селянський догляд; йому-ж приходилося вимагати панщини від тих, хто стежив за його поведженням, а селянину—послушно виконувати роботи на користь того, за ким мусів „зорко присматривать“²⁾.

¹⁾ Основа за 1862 р. Лютий. „Выписка из записок мирового посредника“, стор. 36—40.

²⁾ Воропанов, стор. 797—98.

Більшого протиріччя, в якому опинилася тодішня урядова політика по відношенню до селянства, трудно собі уявити. Ненормальність такого становища і прискорила ліквідацію терміново-обов'язаних відношень. 30 липня 1863 р. було вирішено питання, що-до обов'язкової виплати селянських наділів. Указ 30 липня коротко встановлював такі положення: всі терміново-обов'язані відносини між поміщиками і селянами припинялися з 1 вересня 1863 р. і селяни зразу-ж переводилися з урочної повинности на грошову викупну сплату, розмір якої определявся встановленою раніше оцінкою урочних робіт, зниженою на 20 ⁰/₁₀. Уставні грамоти мусли бути перевірені, а потім вже перетворені в викупні акти. Але вмісті з тим той-же указ залишав в силі „со всеми последствіями“ складені раніш викупні умови, при умові коли вони були затверджені до 30 липня. Що-ж до викупних умов складених, але ще не затверджених, вимагалися нові докази відносно їх добровільности і правильности ¹⁾).

Пізніше, а саме 8 жовтня 1863 року, були затверджені правила що-до порядку переведення обов'язкового викупу. Перевіряти уставні грамоти мали мирові з'їзди, що були змінені в своєму складі.

Повітові маршалки усовувалися од головування і замінювалися спеціальними на те призначеними міністром внутрішніх справ по згоді з міністром фінансів, особами. З'їздам надавалося право змінювати грамоти відносно наділів і повинностей, але без права підвищувати селянські платіжі проти того розміру, що встановлювався на підставі уставних грамот по указу 30 липня.

Лиш землі, які наново прирізувалися до наділу, обкладалися додатковими виплатами.

Порядок перевірки грамот встановлювався такий: мировий з'їзд по кожному маєткові викликає не менше шести селянських уповноважених і зачитує їм грамоту.

На випадок заперечень з їх боку і виникших на з'їзді сумнівів, що до правильности грамоти — про це сповіщається поміщика для представлення ним пояснень, а мировому посереднику доручається розслідувати справу на місці. По отриманні всіх потрібних відомостей, мировий з'їзд робить ухвалу відносно правильности грамоти і необхідних в ній змін, а також про остаточний розмір викупних платіжів.

Відповідно цій ухвалі мировий посередник виправляє грамоту, складає на її підставі викупний акт і оголошує його сторонам, після чого зазначений акт, розглянутий головою з'їзду, подається до губерніяльного присутствія.

Для оскарження викупного акту сторонам надавався місячний термін.

Після згаданого терміну, одноголосна ухвала губерніяльного присутствія, признавалася остаточною, причому, при відсутності одноголосної ухвали — сторони могли подавати скарги до міністерства внутрішніх справ.

Для перевірки цих грамот призначався однорічний термін ²⁾).

¹⁾ „Сборник главнейших статей положения 18 февраля 1861 года по управлению крестьян юго-западного края“, стор. 104—105. Киев 1867 год.

²⁾ Воропанов, стор. 802—803.

Отже, як бачимо і ці закони і заходи уряду були рішучими лиш по формі, а по суті вони в такій-же майже мірі забезпечували класові інтереси поміщиків, як і попередні.

Так, наприклад, для тих селян, які до викупу наділів не приступили до оголошення указу 30 липня, призначалася перевірка а значить і можливість виправлення наділу і обмеження платіжів зменшеною на 20⁰/₀ повинністю, згідно з уставною грамотою.

Селян-же, що підписали вже викупні умови до 30 липня, які ще в більшій мірі потребували перевірки, — умови викупу лишалися в силі, якими-б обтяжними для селян вони не були.

На скарги таких селян мирові з'їзди відповідали: „вы согласились на выкуп, а потому ваших жалоб слушать не будем“.

Таке відношення мирових з'їздів до селян, ясна річ, збільшувало в селянства недовір'я, що й так було велике, до реформи і всіх формальностей з нею звязаних, як от підписи уставних грамот, викупних умов і т. п.

Так вже пізніше в 1863—64 р. р., коли навіть селяни приходили до повної згоди з поміщиком, то часто умова розпадалася через одмовлення селян дати свої підписи.

Селяни в таких випадках казали: „Мы на все согласны, пускай будет, как теперь сказано, а рук не дадим“. Коли-ж намагалися запевняти, що в умові написано все те, на що вони сами дали згоду, то селяни відповідали: „Пускай и так, а мы люди темны, не знаем, что с того будет?“¹⁾

В наслідок реформи селяни отримали по 2,2 десятини на душу, а до реформи вони мали по 5,5 десятини. Виплатні платіжі були збільшені — за десятину приходилося селянам виплачувати на 100,9⁰/₀ більше проти банкової середньої оцінки; селяни-ж були настільки бідні, що всі вони могли викупитися лиш за допомогою державної позики²⁾.

Окремі конкретні випадки такого переведення реформи з'ясовують нам основні чинники його та головні тенденції. До розгляду його ми й перейдемо виключно за архівними джерелами³⁾.

III.

Село Писарівка-Руська Ямпільського повіту С. П. Р. розташовано по річці Мурашці, яка впадає в р-ку Мурафу. Річка Мурашка обходить село з західного і південного боків; у низьких берегів річки стеляться широкі луки, що належали частково поміщикові Маньківському, частково церкві. Поблизу села береги підвищені і скелясті. Яром село поділяється на дві частини: перша з яких наз. „Комарівка“, а друга „Богачівка“. Грунт частково глинястий, частково чорноземний та піщаний, придатний для всякого рода збіжжових засівів.

¹⁾ Воропанов, стор. 793—94.

²⁾ Слабченко, „Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX в. т. II, ст. 7—8.

³⁾ Центр. Архів давніх актів у Києві Всен. Б-ка Фонд Подільської Казенної Палати. Справа № 467.

Для садівини місцевість мало придатна; ростуть гарно лиш вишні, ростові-ж інших дерев, як от яблуні, груші, то-що перешкоджає кам'янисте підґрунтя.

Головна праця населення — хліборобство; бідність примусила селян уживати й иншу працю: так серед них траплялися теслярі, плотники, каменярі, ковалі і инші. (З 1856 р. Писарівка-Руська знаходилася під володінням Вацлава Маньківського) ¹⁾.

За визначенням інвентарного комітету згідно з статистичним описом у с. Писарівці Р. нараховувалося ревізійних душ 587 чол. стати і 604 жін.

Господарств: тяглих 158, піщих або півтяглих 32, городників 6, бобилів 7.

Тяглі господарства мали польової орної землі по 6 десятин, сінокосної по 2 десятини; піші — орної землі по 3 десятини та сінокосної по 2 десят.

За посемейним списком панщину селяни одбували в такому розмірі: а) тяглі по 134 робочих дні з своїм реманентом і худобою і по 12 днів на рік гвалтом, чиншу платили по 1 карб. 20 коп. та на утримання цирульника по 40 коп. (ср.); б) піші робили панщини по 104 робочих дні на рік і по 12 днів гвалтом, чиншу платили по 75 коп. і на утримання цирульника по 20 коп. (ср.); в) городники одбували панщини по 52 робочих дні на рік і по 6 днів гвалтом, платили чиншу по 50 к. і на утримання цирульника по 10 к.

Крім цього селяни мусіли очищати пеньку, прясти мотки (пряжу), білити полотно, дерти пшоно, одбувати нічну чергову варту і в міру потреби шарваркові дні, давати натурою курей, каплунів і яєць. У примітці до інвентаря пояснювалося, що на випадок потреб підчас збирання збіжжя, сіна і молотьби для перевозу всі взагалі селяни притягаються до полутяглих робіт.

В маєтку практикувалася урочна система одроблювання панщини, причому, коли селянин або селянка одбували свій урок до закінчення робочого дня, що тягнувся од світанку до смеркання з перервою на 2 години влітку на обід і відпочинок для людей та худоби і на 1 годину зимою, то цей селянин чи селянка могли лишок робочого дня використати для праці на своєму господарстві, але коли урок у зазначений робочий день кріпак не встигав виконати, то лишок уроку нараховувався на кріпака як борг, який він мусів одробити позачергово зверх установлених днів панщини.

Денні уроки були такі: за зорання плугом у 6 волів 1 десятини зараховувалось за 6 днів панщини, за „раленіє“ 1 десятини — 2 дні панщини, за бороньбу 1 десятини — 2 дні панщини, щоб зжати озимини 1 та яровини 1^{1/2} копи — 1 день панщини, скосити 1 десятину трави за 3 дні панщини, звязати 1^{1/2} копи хліба за 1 день, обмолотити озимини 1, яровини 1^{1/2} копи за 1 день.

Підчас жнив усі здатні до роботи люди як чоловіки, так і жінки використовуються на косовицю. Комітет, розглянувши ці правила, лишив їх мало не без змін, внівши лиш деякі роз'яснення що-до тієї чи иншої категорії робіт.

Так Комітет поясняв, що панщину мусіли одбувати за такими умовами:

Тяглі господарства мали одроблювати панщину за таким розрахунком: 30 тижнів літнього півріччя по 3 дні на тиждень і зимового півріччя по 2 дні

¹⁾ „Труды Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета“ вып. IX. Кам'янець, 1901 р. (ст. 136).

на тиждень з двору; піші протягом цілого року по 2 дні на тиждень з двору і з городників протягом року по 1 дню на тиждень з двору. Плату чиншу городниками комітет вирішив скасувати.

Також згідно роз'яснень комітету в рахунок панщини не входили роботи, як пряжа мотків, вироб ткачами полотна і побілка його, очистка пеньки і ин., які замінюються на робочі дні, а саме: замість цих повинностей призначається на кожне тягле і піше господарство по 1 $\frac{1}{2}$ робочих дня на тиждень, а на городників по 1 дню в два тижні з двору панщини.

Із числа цих робіт, як-от: пряжу мотків і виріб ткачами полотна обмежити такими уроками: напярсти пряжі 5 пасем по 2 $\frac{1}{2}$ аршини мотовило зараховувалося за 1 день панщини, виробити одно пасмо полотна в 50 аршин кусок ткацької міри — теж за день панщини. В однім пасмі рахувать 30 ниток. Всі инші роботи, замість яких назначалися робочі дні, рахувати день за день.

Також комітет скасував і натуральні повинності, як давання каплунів, курей, яець та плату ткачами варстового; заборонив комітет і вживати всіх здібних до роботи чоловіків і жінок підчас жнив, через те, що в маєткові селяни працюють по 12 днів гвалтом на рік.

Плату очкового або пасічну десятину надати поміщикові право стягувати лиш тоді, коли будуть відведені окремо наділи землі під „пасечиска“ зверх садибної, польової і сінокосної землі.

При маєткові поміщика Славушевського, а пізніше Маньківського були цегельня і гуральня, на яких провадилися денні й нічні роботи і щоб забезпечити ці підприємства робочими руками, Комітет надав поміщикові право використовувати кріпаків, при умові щоб кріпак працював тут не більш як один раз на тиждень і лиш удень, для нічних-же робіт поміщик міг наймати місцевих селян за добровільною з ними згодою.

Із загальної землі маєтку 2,745 $\frac{1}{3}$ десятини під селянськими наділами знаходилося: польової 1,044 десятини, садибної і городньої 109 $\frac{3}{4}$ десятини, сінокової 348 десятини, пасовиська (вигону) 100 десятини. Крім цього селяни користувалися лісом, пасовиськом худоби на сінокосах і польових землях після збирання хліба і сіна.

Инші прибутки селяни мали від побічних заробітків, у вільний од панщини час, од млина та від близькості торговельних міст, що полегшувало їм збут своїх виробів.

За витягом із інвентаря від 1857 р. видно, що селяни в кількості 242 дворів мали худоби — волів 504, коней 120, корів 154, овець 2048 та землі, як уже згадувалося вище, всієї 2926 моргів¹⁾.

Тепер для більшої ясности в тих змінах, що відбувалися в еволюції економічного стану селянства в наслідок селянської реформи, розглянемо селянство за окремими його групами залежно од економічної моці кожної.

За списком Писарівського волосного правління 242 двори-господарства ми розбили на три головні групи за такими принципами: До першої групи віднесли тих селян, що мали великої худоби од 4-х до 13 штук.

¹⁾ 1 морг = 0,51248 десятини.

До другої групи тих, що мали худоби од чотирьох до 2-х ¹⁾).

До третьої групи тих, що мали худоби від двох і зовсім такої не мали,

Маємо господарств першої заможнішої групи 103, причому з них 58 господарств мали од 6 до 13 штук худоби, з яких лиш 3 господарства мали по 8 моргів землі, а останні 55 господарств по 16 моргів землі.

Господарств, які мали худоби од 4-х до 6 включно штук, нараховувалось 45, причому 16 з них мали по 8 моргів землі і 29 по 16 моргів землі.

До другої групи середньої входило теж 103 господарства і до третьої незаможної групи входило 36 господарств, з яких 19 господарств зовсім не мали ніякої худоби, 17 господарств мали по 1 худобині, характерно, що наявність худоби, її кількість перш за все являлася головним показником що-до виявлення моці господарства і хоча 13 господарств у 16 моргів землі і не мали по парі волів, але зате всі вони мали по 3, 4 і навіть 5 штук великої худоби; лиш 1 господарство в 16 моргів землі не мало великої худоби (мало всього 8 овець).

Тепер розглянемо ті зміни, які відбулися в економічному стані згаданих груп селянства в наслідок реформи, а саме в 1864 році із заможної першої групи 50 господарств перейшло до другої середньої групи і 27 господарств навіть до третьої незаможної групи, причому треба зауважити, що з 27 господарств лиш 2 господарства лишилися без будь-якої худоби.

Із середньої групи 103 господарств до третьої незаможної групи перейшли 82 господарства, при тому 13 із них позбавилися будь-якої худоби. До реформи, себ-то в 1857 році господарств, що не мали зовсім худоби, як ми вже казали, було 19 господарств; після реформи кількість їх піднялася до 79 господарств.

Селянських господарств, що в 1857 році зовсім не мали ніякої землі, було 19 господарств, в 1864 р. кількість їх зросла до 54 господарств.

Випадків-же збільшення худоби в 1864 році порівнюючи з 1857 роком зовсім не маємо за винятком 4 господарств, які до реформи зовсім не мали худоби, а в 1864 р. у 2-х із них з'явилося по парі волів у 1-го пара коней і 5 овець і у 1-го 5 овець.

Також маємо випадок придбання селянами, що раніш зовсім не мали, землі в 1864 році, а саме 5 господарств у цьому році мали — 1 госп. 8 моргів і 4 госп. по 6 моргів. В наслідок ми маємо господарств першої групи замість 103 в 1857 р. лиш 26 госп. у 1864 р.

Другої групи замість 103 госп. 71 госп., при тому в цьому числі 21 господарство, що входило до другої групи і до реформи, останні-ж 50 госп. це ті, що до реформи були заможні.

Третьої незаможної групи замість 36 господарств у 1857 р. в 1864 р. маємо 145 госп.

В відсотках перша заможна група зменшилася на 75 $\frac{1}{100}$ (для заокруглення цифр розрахунок робимо приблизний) друга на 26 $\frac{1}{100}$, третя-ж група збільшилася на 300 $\frac{1}{100}$.

¹⁾ Овець ми перевели на велику худобу.

Треба зазначити, що кожна з цих груп змінилася не лиш кількісно, а й якісно, особливо перша і третя, так наприклад у числі 26 заможних господарств уже не маємо тих заможних, що були в цій групі до реформи з кількістю худоби в 6—8 і більше штук, а більшість з них це господарства, що мали вже 4—5 штук великої худоби, крім того й землі мали вже не по 16 моргів, а по 8 і навіть 6, лиш 7 господарств залишилися з 16-морговим наділом. Також і третя незаможна група дуже змінилася і якісно, а саме в значнім розмірі збільшилося число безземельних та безхудобних господарств.

Щоб уявити загальну картину економічного занепаду селянства в цілому, зробимо порівняння:

Селяни мали	В 1857 р.	В 1864 р.
Волів	504 шт.	153
Коней	120 „	111
Корів	154 „	14
Овець	2048 „	500
Землі	2926 морг.	1458

Наведені цифри можуть навести сумнів, але аналіза джерел, якими ми користалися, селянських скарг, пояснень п-ка Маньківського, свідчень місцевого попа, відомостів мирового посередника, судової справи, то-що, приводить нас до висновків що-до вірності їх.

Отже, як бачимо, селянство в цілому в наслідок реформи неймовірно економічно підупадало, особливо третя незаможна група.

Причин цього занепаду треба шукати в тому, що Маньківський, за допомогою війська, примусив селян прийняти уставну грамоту і підписати викупні умови ще до указу від 30 липня 1863 року; причому, згідно як з уставною грамотою, так і викупними умовами гарна, родюча земля селян була від них одібрана поміщиком, за частину якої він наділив їх у декілька разів гіршою, а частину забрав без будь-якої обміни.

Позбавив селян права володіння сіножатів, пасовиськ, садиб, то-що.

Тепер перейдемо до тих змін, що відбулися в класових взаємовідносинах в наслідок реформи.

Тут ми маємо на меті в першу чергу розглянути ті змагання, що провадилися між поміщиком і селянством на тлі занепаду господарств останнього.

Із справи видно, що умова на викуп землі, як ми вже згадували, була складена самим Маньківським; акт про добровільну згоду що-до ухвалення умови був підписаний примусово, причому 33 чоловіка, котрі виявили рішучий протест проти такої обурливої і поневольної для селян умови, були суворо скарані різками (викупна умова складена 1862 р. 4 червня).

Згідно з цією умовою селяни мали платити оброку 3,959 карб. 55 коп. (сріб.).

Для характеристики умов, обставин і форм, за яких переводилася ухвала викупної умови, і ставлення до неї селянства наведемо частину скарги (що подали селяни до Київського Генерал-Губернатора од 1863 р.).

„Во время Всемилостивейшего увольнения крестьян от помещичьих работ, кажется что мы должны удостоиться той милости, но к удивлению нашему не удостоились по случаю того, что старшина нашего общества Ковпак староста Павло Олійник совместно с волостным писарем Витковским и священником Саввою, подложно составили акт, что будто мы соглашаемся на чинш помещичий, чего мы вовсе не хотим сделать, позже введена была военно-судная комиссия, пред которой мы сказали, что соглашаемся на царский выкуп, с тем, чтобы отпустив нам ту землю, которую наши отцы употребляли, но сего мы не успели сделать, а напротив 33 человека были наказаны до смерти“...

Далі в скарзі селяни, перераховуючи всі землі, вжитки, садиби, які від них відібрав поміщик, прохають, щоб до їх у село було командировано урядовця окремих доручень і винних „передать строгой ответственности“.

В другій скарзі од 1864 року 3 травня до ямпільського мирового з'їзду селяни, перелічуючи всі ті вигоди, що мали од ужитків та земель відібраних у них поміщиком „который отобрал у нас эти полевые угодия, хотя из нас некоторые хозяева и решились упорствовать в отношении обмена земли, то были подвергнуты жестокому наказанию“... Одібрані у селян землі поміщик замінив їх такими, що вони не дають селянам і десятої частини того, що вони мали од відібраних. Крім того поміщик ще й обмежив їх так, що вони зовсім позбавлені всякої можливості вигонити худобу на пасовиська, через що протягом цілого літа вони примушені тримати свою худобу на прив'язі при дворах, бо коли яка худоба вийде з двору, то зараз-же загониться на панський двір, і господар її „подвергнется значительному денежному взысканию“.

Тому селянська худоба завсіди була в „висназі“ і в великих розмірах гинула, а решту за безцінь збували.

Перелічивши інші збитки, що зазнають їх господарства, через викупну умову, селяни на підставі 3-ої статті місцевого положення, „равно и Высочайше утвержденных правил 26 мая 1847 года и 29 декабря 1848-го“, всім селом звертаються до мирового з'їзду з проханням повернути їм поміщиком Маньківським відібрані у них землі. Для ведення цієї справи, як подача прохання, підпису, то-що обирається 24 уповноважених.

Після розслідування цієї справи на місці мировим посередником 3 участку, що між иншим звернувся і до місцевого попа з запитанням про правдивість тих скарг, що були подані селянами, на що піп листовно дав позитивну відповідь, категорично стверджуючи всі факти, висунуті селянами в скаргах, і подачу од Маньківського докладної записки.

Ямпільський мировий з'їзд аж у вересні 1869 р. розглянув цю справу і ухвалив: „Мировой С'езд полагает, что жалобы крестьян заслуживают удовлетворения“.

Згідно з цією постановою Маньківський мусів був піти на перескладання викупної умови з селянами і повернути їм раніш відібрані землі. За

цими новими умовами селяни отримали землі до 1,210 десятин 1830 кв. саж. з виплатою за кожен десятина польової землі по 55 карб. і за 1 десятина садибної по 102 карбованці.

Цей факт, що мировий з'їзд, що складався з поміщиків, примушений був визнати за селянством права на більші земельні володіння тільки зайвий раз стверджує ту жахливу картину економічного занепаду селянства, що ми вгорі висвітлили. Маньківський належав до групи поміщиків типу підприємців і був зацікавлений у найманій праці, через що всю політику свою скеровував на збезземелювання селянства.

ЗМІСТ.

	Стор.
Акад. М. Грушевський. Науково-дослідча катедра історії України	III—XVII
О. Баранович. Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII в. . .	1—90
І. Мандзюк. Гоголівська сотня київського полку 1766 р.	91—158
В. Камінський. До історії реформи 1861 року на Поділлі	159—176

S O M M A I R E

	Page
M. Hrushevsky. La chaire des études historiques à Kiev	III—XVII
A. Baranovytch. Esquisses de la vie économique des grands propriétaires fonciers en Volynie méridionale au XVIII s.	1—90
I. Mandziouk. La sotnia de Hoholev du régiment de Kiev en 1766	91—158
B. Kaminsky. Notes pour l'histoire de la reforme de 1861 en Podolie	159—176

Ціна 1 карб. 80 коп.

**Продається в приміщенні Катедри
Київ, вул. Короленка 37, пом. 12-а**